
PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences

2024, C. 72, № 4

Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2024, C.72, №4

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov
EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSİYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev,
f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov,
p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSİYA ŞURASI

F.e.d., prof. Y.M.Babayev, f.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, p.ü.e.d.,
prof. M.M.Əmirov, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof.
X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., prof.
Ş.Q.Əliyeva, p.ü.f.d., dos. N.Ə.Abdullazadə, p.ü.e.d., dos. N.T.Hüseynova
F.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov (*ass. editor*), Prof. Dr. R.I.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Huseynova,
Prof. Dr. M.I.Ilyasov, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr.
F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Y.M.Babayev, Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr.
M.M.Amirov, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov,
Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd I.N.Isayev, Prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Phd
N.A.Abdullazadeh, Ass. prof. Dr. N.T.Huseynova
Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*)

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Həsənova L.Z. MİLLİ ROMANTİKLƏRİMİZİN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI	9
Hüseynzadə A.E. DANIŞIQ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ EFFEKTİV STRATEGİYALARI	16
İbrahimli S.G. MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ BƏDİİ NƏSRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ	22
İskəndərova G.Q. İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN PRAKTİK QIYMƏTLƏNDİRMƏ NÖVLƏRİ.....	30
Nəbiyeva A.R., Zeynallı A.A. AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİNDƏ RAST GƏLİNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN DİGƏR DİLLƏRƏ TƏRCÜMƏLƏRİ	40
Seyid V.M. ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK KLASSİFİKASİYASI	49

İctimai elmlər

Altyev R.K. AVROPA İTTİFAQININ SURİYA SİYASƏTİ	60
Cəfərov T.V. QƏRBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ TÜRK DİASPORUNUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASI PROSESİ	71
Əliyeva A.H. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ	82
Əmirli İ.C. TÜRK XALQI İSTİQLAL SAVAŞI İLLƏRİNDƏ	90
Fərəcullayeva N.S. POSTMODERNİZMDƏN SONRA YENİ FƏLSƏFİ PARADİQMA AXTARIŞI	100
Gülməmmədli L.C. XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ TİKİNTİ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN	111
Kərimov Z.H. AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ƏN BÖYÜK BEYNƏLXALQ TƏDBİRİ: COP29	120
Məmmədli R.U. NAXÇIVAN XANLIĞININ TARİXİ RUSİYA DÖVLƏT HƏRBİ TARİX ARXİVİNİN SƏNƏDLƏRİNDƏ	129
Məmmədov N.R. ERMƏNİSTAN SİLAHLI BİRLƏŞMƏLƏRİNİN “YERALTİ MÜHARİBƏSİ”NƏ (MİNA TERRORUNA) QARŞI MÜBARİZƏ (2021-2024)	141

Pedaqoji-psixoloji elmlər

<i>Deng Zhaozhen</i> İNTERNETİN TƏHSİL VƏ TƏLİMƏ TƏSİRİ	152
<i>Əhmədova N.E.</i> KOMMUNİKATİV BACARIQLARININ MAHİYYƏTİ VƏ GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRDƏ ONUN FORMALAŞDIRILMASI	161
<i>Həsənova E.V.</i> İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN SOSİALLAŞMASINDA MƏKTƏBİN ROLU	169
<i>İsgəndərov İ.İ., Hacıyeva S.Q.</i> Z-NƏSİL TƏHSİLƏNƏNƏRƏ TƏDRİS YANAŞMALARINDA DƏYİŞİKLİK ZƏRURƏTİ	175
<i>Məmmədova V.M.</i> AKADEMİK MÜHİTDƏ KİTABXANA-İNFORMASIYA MÜTƏXƏSSİSLƏRİ İLƏ İSTİFADƏÇİLƏR ARASINDA MÜNƏSİBƏTLƏRİN PEDAQOJİ VƏ SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ	184

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

<i>Гасанова Л.З.</i> ИДЕИ ТЮРКИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ РОМАНТИКОВ	9
<i>Гусейнзаде А.Э.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ РАЗГОВОРНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	16
<i>Ибрагимли С.Г.</i> ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ	22
<i>Искендерова Г.К.</i> ПРАКТИЧЕСКИЕ ВИДЫ ОЦЕНКИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	30
<i>Набиева А.Р., Зейналлы А.А.</i> ПЕРЕВОДЫ ФРАЗОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВСТРЕЧЕННЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ НА ДРУГИЕ ЯЗЫКИ	40
<i>Сеид В.М.</i> СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ	49

Общественные науки

<i>Алиев Р.К.</i> СИРИЙСКАЯ ПОЛИТИКА ЕВРОСОЮЗА	60
<i>Джафаров Т.В.</i> ПРОЦЕСС ОРГАНИЗАЦИИ И ФОРМИРОВАНИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ В СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ	71
<i>Алиева А.Г.</i> ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА НЕЗАВИСИМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	82
<i>Амирли И.Дж.</i> ТУРЕЦКИЙ НАРОД ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ	90
<i>Фараджуллаева Н.С.</i> ПОИСК НОВОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ПАРАДИГМЫ ПОСЛЕ ПОСТМОДЕРНИЗМА	100
<i>Гюльмаммадли Л.Дж.</i> ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ГОРОДЕ ИРЕВАН В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА	111
<i>Каримов З.Г.</i> КРУПНЕЙШЕЕ МЕЖДУНАРОДНОЕ СОБЫТИЕ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: COP29	120
<i>Мамедли Р.У.</i> ИСТОРИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ХАНСТВА В ДОКУМЕНТАХ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА	129
<i>Мамедов Н.Р.</i> БОРЬБА С «ПОДЗЕМНОЙ ВОЙНОЙ» (МИННЫМ ТЕРРОРИЗМОМ) ВООРУЖЕННЫХ СИЛ АРМЕНИИ (2021-2024)	141

Педагогико-психологические науки

Дзн Чжаочжэнь

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ 152

Ахмедова Н.Е.

СУЩНОСТЬ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ И ИХ ФОРМИРОВАНИЕ
У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ 161

Гасанова Э.В.

РОЛЬ ШКОЛЫ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.... 169

Искандаров И.И., Гаджиева С.Г.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗМЕНЕНИЯ ПОДХОДОВ К ОБУЧЕНИЮ УЧАЩИХСЯ
Z-ПОКОЛЕНИЯ 175

Мамедова В.М.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ОТНОШЕНИЙ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ И
ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ В АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ 184

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

Hasanova L.Z. IDEAS OF TURKISM IN THE CREATIVITY OF OUR NATIONAL ROMANTICS	9
Huseynzade A.E. THEORETICAL FOUNDATIONS AND EFFECTIVE STRATEGIES FOR TEACHING COLLOQUIAL ENGLISH	16
Ibrahimli S.G. THE LANGUAGE AND STYLE CHARACTERISTICS OF THE ARTISTIC PROSE OF MAMMAD SAID ORDUBADI	22
Iskandarova G.G. PRACTICAL LANGUAGE ASSESSMENT TYPES IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING	30
Nabiyeva A.R., Zeynalli A.A. TRANSLATIONS OF PHRASELOGICAL UNITS FOUND IN AZERBAIJAN AND TURKISH LANGUAGES INTO OTHER LANGUAGES	40
Seyid V.M. SEMANTIC CLASSIFICATION OF ONOMASTIC UNITS	49

Social sciences

R.K.Aliyev THE SYRIAN POLICY OF THE EUROPEAN UNION	60
Jafarov T.V. THE PROCESS OF ORGANIZATION AND FORMATION OF THE TURKISH DIASPORA IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIE	71
Aliyeva A.H. MULTICULTURALISM POLICY OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN	82
Amirli I.J. TURKISH PEOPLE DURING THE WAR OF INDEPENDENCE	90
Farajullayeva N.S. THE SEARCH FOR A NEW PHILOSOPHICAL PARADIGM AFTER POSTMODERNISM	100
Gulmammadli L.J. FROM THE HISTORY OF BUILDING ART IN THE CITY OF IRAVAN IN THE EARLY 19TH CENTURY	111
Karimov Z.H. THE LARGEST INTERNATIONAL EVENT IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN: BAKU, COP29	120
Mammadli R.U. HISTORY OF THE NAKHCHIVAN KHANATE IN THE DOCUMENTS OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORICAL ARCHIVE	129
Mammedov N.R. THE FIGHT AGAINST THE “UNDERGROUND WAR” (MINE TERRORISM) OF THE ARMENIAN ARMED FORCES (2021-2024)	141

Pedagogical-psychological sciences

<i>Deng Zhaozhen</i> INFLUENCET OF THE INTERNET ON EDUCATION AND LEARNING	152
<i>Ahmadova N.E.</i> THE ESSENCE OF COMMUNICATIVE SKILLS AND ITS FORMATION IN FUTURE TEACHERS.....	161
<i>Hasanova E.V.</i> THE ROLE OF THE SCHOOL IN THE SOCIALIZATION OF PRIMARY CLASS STUDENTS	169
<i>Isgandarov I.I., Hajiyeva S.G.</i> THE NEED FOR CHANGE IN TEACHING APPROACHES FOR GENERATION Z- LEANERS	175
<i>Mammadova V.M.</i> PEDAGOGICAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RELATIONSHIPS BETWEEN LIBRARY-INFORMATION SPECIALISTS AND USERS IN ACADEMIC ENVIRONMENT	184

Humanitar elmlər

UOT 82

L.Z.Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

leylamuzi@gmail.com

MİLLİ ROMANTİKLƏRİMİZİN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYALARI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.001>

Açar sözlər: türkçülük, turançılıq, romantizm, ədəbiyyat, milli romantiklər

Məqalədə Azərbaycan romantizmini dünya romantizmindən fərqləndirən başlıca cəhətlər aydınlaşdırılmış və milli xüsusiyyətləri səciyyələndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan milli hərəkatının gücləndiyi, tənqidi realizm və maarifçi realizmlə bərabər irəlilədiyi bu mərhələdə romantizmin mövzu və problematikasında, estetik konsepsiyasında da müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. XX əsrdə milli romantiklər deyə səciyyələndirdiyimiz Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında xalqın keçmişi təsvir olunur, milli məsələdə işıqlandırılırdı. Ə.Hüseynzadə, A.Səhhət, Ə.Cavad, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Münzib, Ə.Cənnəti, Umgülsüm və b. şairlərin şeirlərində türkçülük, turançılıq və islamçılıq motivləri üstünlük təşkil edirdi. Beləliklə, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında dünya romantizmindən fərqli olaraq yeni bir keyfiyyət yaranır və formalaşır. Bütün bu keyfiyyətlər isə xalqın milli ruhunu qaldırır, onu milli bir ideya ətrafında birləşməyə səsləyirdi. Bu faktor Cümhuriyyət dönməsində bir qədər də güclənərək ədəbiyyatda öz mövqeyini gücləndirmişdir.

Л.З.Гасанова

ИДЕИ ТЮРКИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ РОМАНТИКОВ

Ключевые слова: тюркизм, туранизм, романтизм, литература, национальный романтизм

В статье выясняются основные аспекты, отличающие азербайджанский романтизм от мирового романтизма, характеризуются его национальные особенности. Таким образом, на этом этапе, когда азербайджанское национальное движение укреплялось и развивалось наряду с критическим реализмом и просвещенным реализмом, произошли определенные изменения в теме и проблематике романтизма, а также в его эстетической концепции. В

XX веке произведения азербайджанских романтиков, которых мы характеризуем как национальные романтики, отражали прошлое нации, освещали национальный вопрос. Мотивы тюркизма, туранизма, исламизма преобладали в стихах А.Гусейнзаде, А.Саххага, А.Джавада, Х.Джавида, А.Шаига, А.Мунзиба, А.Джаннати, Умгюльсум и других поэтов. Таким образом, в творчестве азербайджанских романтиков создается и формируется новое качество, отличное от мирового романтизма. Все эти качества поднимали национальный дух народа и призывали к сплочению вокруг национальной идеи. Этот фактор усилился в годы республики и укрепил свои позиции в литературе.

L.Z.Hasanova

IDEAS OF TURKISM IN THE CREATIVITY OF OUR NATIONAL ROMANTICS

Keywords: *Turkism, Turanism, romanticism, literature, national romanticism*

In the article, the main aspects that distinguish Azerbaijani romanticism from world romanticism are clarified and national characteristics are characterized. Thus, at this stage, when the Azerbaijani national movement was strengthened and progressed along with critical realism and enlightened realism, there were certain changes in the theme and problematic of romanticism, as well as in its aesthetic concept. In the twentieth century, the works of Azerbaijani romantics, whom we characterize as national romantics, depicted the past of the nation and illuminated the national issue. Turkism, Turanism, and Islamism motifs predominated in the poems of A.Huseynzadeh, A.Sahhat, A.Javad, H.Javid, A.Shaig, A.Munzib, A.Jannati, Umgülsum and other poets. Thus, a new quality is created and formed in the work of Azerbaijani romantics, different from world romanticism. All these qualities raised the national spirit of the people and called them to unite around a national idea. This factor became stronger during the Republic period and strengthened its position in literature.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanı dünya ədəbiyyatına nisbətən daha gec yaranıb inkişaf etmişdir. Lakin mahiyyət etibarilə milli romantizm deyə səciyyələndirdiyimiz Azərbaycan romantizmi təkcə yaranma tarixinə görə yox, həm də öz ideya-estetik xüsusiyyətləri ilə də digər xalqların romantizmindən xeyli fərqlənirdi. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı mövzu və məzmun baxımından zəngin və çoxçeşidli idi. Milli romantiklərimiz öz yaradıcılıqlarında bir çox bəşəri mövzulara toxunur, eyni zamanda, xalqın intibahını hər zaman daha üstün tuturdular. Azərbaycan romantizminin başlıca ideya istiqamətlərindən biri burada türkçülük ideyalarının hər zaman ön mövqedə olması idi. Bu isə Azərbaycan romantizmini dünya romantizmindən fərqləndirən və üstün

qılan əsas cəhət idi. Azərbaycan romantizmi qədim tarixə malik olan türkçülük məfkurəsi ilə bilavasitə vəhdət təşkil edirdi. XX əsr Azərbaycan romantizmi sözün əsl mənasında vətəndaş romantizmi idi. Azərbaycan romantizmi özündə millilik və ümumbəşəriyyəti birləşdirirdi.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan romantizmi poeziyada da yeni bir mərhələ kimi səciyyələnir. Onu səciyyələndirən faktorların ən başlıcası isə milli xüsusiyyətlərə malik olması idi. Azərbaycan milli hərəkatının gücləndiyi, tənqidi realizm və maarifçi realizmlə bərabər irəlilədiyi bu mərhələdə romantizmin mövzu və problematikasında, eləcə də estetik konsepsiyasında müəyyən dəyişikliklərin olması təbii hal idi.

XX əsr Azərbaycan romantizmi beş mütəfəkkir üzərində bərqərar olur: Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və Abbas Səhhət! [8, s.32] Adlarını çəkdiyimiz romantiklər həm də türkçülük ideyalarını durmadan, yorulmadan yayan beş böyük türkçü idi. Eyni zamanda, romantiklərimizdən Əli bəy Hüseynzadə romantizmin nəzəri, H.Cavid isə fəlsəfi konsepsiyasını bilavasitə elan etmişdi. Romantizmin nəzəri və fəlsəfi xüsusiyyətləri isə “Həyat” və “Füyuzat”da nümayiş olunurdu.

Əli bəy Hüseynzadə XX əsr ədəbiyyatımızda türkçülük ideyalarını təbliğ edən əsas yazıçılarımızdan biri idi. Ədibin redaktorluğu ilə çap olunan “Həyat” və “Füyuzat” jurnalı romantizmin, eləcə də türkçülüyn təbliği cəhətdən əsas döyüş meydanı idi. Böyük mütəfəkkir “Həyat” qəzetinin hələ ilk nömrəsindən bu qəzeti “cəmiyyət və millət” üçün çıxardığını elan edir və sonadək də bu prinsipə sadıq qalır. Qəzetin ilk məqaləsi olan “Qəzetimizin məsləki” məqaləsində qeyd edir: “Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmağını arzu eylərik” [“Həyat” qəzeti, №1]. Əli bəy Hüseynzadə türkçülükdən danışan zaman, əlbəttə, ilk növbədə ana dili problemini qaldırır, qədim tarixə və zənginliyə malik olan bu dilin qorunmasının vacibliyinə diqqəti cəkirdi. Ədib öz məqalələrində tez-tez bu məsələyə toxunur və türklüyə xidmət nümunəsi göstərirdi. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” silsilə məqalələrində də Əli bəy Hüseynzadə yenə türk xalqlarının şanlı tarixindən, keçmişindən söz açmış, türklərin keçmişi və bu günü haqqında mühüm elmi, maarifçi və siyasi ideyalar səsləndirərək türklüyü bir irq kimi qələmə vermişdir. “Həyat” qəzeti bağlandıqdan sonra isə Hüseynzadə öz türkçülük ideyalarını “Füyuzat” məcmuəsində davam etdirmişdir. “Füyuzat”da türkçülük daha çox bədii aspektdə öz əksini tapırdı. Bu jurnalda romantizmin nümayəndələrindən H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Cənnəti və başqaları öz şeirlərində türkçülük düşüncəsini ifadə edirdi. Bu şairlər Əli bəy Hüseynzadənin bu yolda açdığı cığırla gedərək əsərlərində türklük duyğusunu yaşatmağa çalışırdılar. Əli bəy Hüseynzadənin əsasını qoyduğu dil konsepti M.Hadi və H.Cavidin poetik dilinin özəyini təşkil

edirdi. M.Hadi “Füyuzat” jurnalının ilk sayından başlayaraq ortağ türkcədə millət, vətən, hüriyyət, türkçülük mövzusunda şeirlərini dərc etdirirdi. Jurnalın ilk sayında şairin dərc etdirdiyi “Fünun və maarif” şeirində şair yazır:

Biz ol ərbabi-himmət milləti-islamiyanız kim,
Bizim əcdadı-alimiz cahangirani-dövrandır.
Fəzayi-ərşi rüfətdə uçan şahinləriz biz kim,
Şikaristanımız Əndəlisu Hindu, Çin, Turandır.
Edin dər yad, millət dövrü-alül, ali-islami,
Şu ədvəri-təməddün bizlər üçün ən böyük şandır [6, s.91].

Ümumiyyətlə, M.Hadinin yaradıcılığında türkçülük konsepsiyası şairin Türkiyədə yaşamasından sonra daha da intensiv xarakter alır. Yaradıcılığının ilk illərində bir qayda olaraq, M.Hadi “aləmi-islam”, “milləti-islam” ifadələrini tez-tez işlədirdisə, bundan sonra türk adını daha çox işlədir, hətta işlətməklə qalmır, türklüyü, onun şanlı tarixini, şöhrətini bilavasitə tərənnüm etməyə başlayır. “Türkün nəğməsi”, “Məfkureyi-aliyəmiz”, “Zəfəri-nahiyəyə doğru” və s. şeirlərində türklərin tarix boyu türklüyü yaşatmaq üçün apardığı mübarizəni təqdir və tərənnüm edirdi. “Zəfəri-nahiyəyə doğru” şeirində şair gəncləri, əsgərləri vətən uğrunda, türklük uğrunda mübarizəyə səsləyir, bu yolda ölməyin və öldürməyin müqəddəs olduğunu bəyan edirdi:

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq bir fərzdür hər möminə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdür, türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşat millət həyatı şan ilə.
Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,
Əldəki süysü-şücaət, dildəki iman ilə [6, s.112].

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən görkəmli nümayəndələrindən olan H.Cavidin yaradıcılığında isə türkçülük və turançılıq əsaslı bir konsept təşkil edir. Həm poetik dil, həm də mövzu cəhətdən, türkçülük, türklər, onun tarixi, keçmişi, eləcə də bu günü və gələcəyi şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. H.Cavidin dili, qaldırdığı problemlərlə yanaşı, yaratdığı obrazlar da türkçülüğü təmsil edirdi. Şairin yaradıcılığının ilk illərinin məhsulu olan “Hərb və fəlakət”, “Çoban türküsü”, “Bilməm kimə” və s. şeirləri türkçülük ruhunu təmsil edən, bu səpgidə yazılmış örnək nümunələrdir. “Hərb və fəlakət” şeirində türklərin şanlı keçmişindən söhbət açan şair indi ona qarşısında duran hərbin gətirdiyi fəlakətləri təsvir edirdi:

Bunu gördükdə qonşu dövlətlər,
Məmləkətlər, zavallı millətlər
Həp boynu бүkdü, türkə yalvardı,
Mərhəmət gördü... canı qurtardı.

Sora lakin bu mərhəmət, bu aman,
İştə tarix!.. Türkə verdi ziyan.
Qavrulub əski sızlayan yaralar,
Fısqırıb durdu odlu qumbaralar [4, s.65].

H.Cavidin türk düşüncəsini yaşatdığı, türkün keçmişini yad etdiyi şeirlərindən biri də “Qoca bir türkün vəsiyyəti” adlı əsəridir. Şeirdə müəllif ömrünün sonlarına yaxınlaşdığını hiss edən qoca bir türk obrazı təsvir etmişdir. O, gəncləri başına toplayıb bir türkün necə yaşayıb və yaşamalı olduğunu onlara vəsiyyət edir. Əlbəttə, burada Cavid öz düşüncələrini qocanın dili ilə gənclərə çatdırmışdır. Bunlardan biri sevgi ilə yaşamaqdırsa, digəri yer üzünü qardaş bilərək insan qanı tökməməkdir. Türkün vəsiyyətində doğru yoldan şaşmamaq, zülmə qarşı çıxmaq, ədalətli olmaq, mərd, igid olmaq, kimsənin qəlbini qırmamaq, öz haqqını bilmək və s. kimi mühüm xarakter xüsusiyyətləri vardır. Göründüyü kimi, H.Cavid təkəcə türkü və türklüyü təbliğ etməklə kifayətlənməmiş, böyük şair həm də həqiqi bir türk necə olmalıdır, hansı insani keyfiyyətləri özündə daşmalıdır kimi mühüm məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir.

Yaradıcılığında tez-tez türkçülük ideyalarına rast gəldiyimiz milli romantiklərimizdən biri də A.Səhhətdir. Şairin yaradıcılığında türklük və türkçülük ideyaları vətən mövzusu ilə vəhdət təşkil edir. A.Səhhət “dahiyi-əzim” adlandırdığı Əli bəy Hüseynzadənin türkçülük konsepsiyasını davam etdirməkdən çəkinmir, türklük, millət kimi aktualıq kəsb edən mövzularda yazıb-yaradırdı. Şair “Müsəlman ürəfaları” şeirində Qərbə meyil edənləri, eyni zamanda Qərbi təqlid edənləri açıq-aşkar tənqid edir, onları öz dilini, millətini sevməməklə ittiham edirdi. Şairin bu səpgidə yazılmış başqa bir şeirinə nəzər salaq:

Türklük, islamlıq iddiası ilə,
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havasılə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur [10, s.125].

Abdulla Şaiqin də əsərlərində türkçülük ideyaları öz orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Şair yaradıcılığında aktualıq təşkil edən türkçülük, türklük məfkurələri ilə hər zaman xalqı birliyə səsləyir, türk oğlunun sarsılmaz gücünü nümayiş etdirirdi. “Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur” deyən şair birlik olmağın, vətəni, milləti qorumağın vacibliyini nəzərə çatdırırdı. Şairin “Türk çələngi” adlı kitabında türklüyə aid şeirləri yer almışdır. Bu cəhətdən A.Şaiqin “Yeni ay doğarkən” şeiri xüsusilə diqqətəlayiq bir əsərdir. Burada şair bir növ türkçülüynün bədii salnaməsini yaratmağa çalışmış, türk qiyafəsində alicənab qadın oğlu olan Yavuzu təsvir etmişdir. Şeirdə eyni zamanda türk dünyasının yeddi dövlətini müəllif yeddi ölkə simvolu ilə obrazlaşdırır. Görkəmli alim V.Osmanlı bu şeiri türklük

mövzusunda yazılmış ən gözəl şeirlərdən biri kimi səciyyələndirərək yazır: “Romantik qəhrəmanın belə halda “bən istərəm yeddi ölkə qovuşsun bir-birinə”, – istəyi şairin özünün yeddi Türk dövlətinin birləşməyi istəyidir. Romantik qəhrəmanın yeddi ölkənin birləşib günəş kimi işıq saçması şairin yeddi türk dövlətinin, bütünlükdə Türklərin birləşib nurlanması arzusudur” [9, s.110].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra romantiklərin yaradıcılığında türkçülük motivləri daha da güclənmişdir. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yazıçılarımızla yanaşı, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Umgülsüm, Əli Yusif və b. yaradıcılığında türk, türkün tarixi, bu günü və s. kimi mövzular əsas təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Öz yaradıcılığında türk və türkçülük mövzularını daim ön planda tutan Ə.Cavad “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirində dalğalanan türk bayrağı ilə fəxr edərək bunu bütün dünyaya göstərmək istəyir. Poetik bir sənət abidəsi olan bu əsər təsadüfi deyil ki, kiçikdən böyüyə hər kəsin dillər əzbəridir. Əhməd Cavadın “Ey əsgər”, “Şəhidlərə”, “Mən bulmuşam”, “Türk ordusuna”, “Türk bayrağına”, “Dərdim” və s. yüzlərlə şeirlərində də türkçülük, türk düşüncəsi tərənnüm edilir, türk ordusunun apardığı azadlıq mübarizəsi alqışlanırdı. “Yürü, yürü batan günün üzünə” adlı şeirində şair Türkün bayrağından iftixarla söz açaraq yazır:

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər,
Göydə hilal, yerdə sənin sancağın!
Durnalarla göndərdiyim salamı
Yetirdimi, sana ninen torpağı?!
Yürü, yürü batan günün izinə! [3, s.129]

Şair Umgülsümün şeirlərində türk düşüncəsi sanki həyatın özündən doğurdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra türklük bir qədər də artmış, türk dili dövlət dili elan edilmişdi. Umgülsümün “Ey türk oğlu” şeiri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Şeirdə şair türk bayrağı ilə bağlı romantik düşüncələrini qeyd edir, türklərin hörmətindən, izzətindən söz açırdı:

Ey türk, sen ey qəhrəman, yiğit oğlu Turanın!
Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma,
Sən də yürü o yolu.
Yürü, əvət özünü heç şeydən qorxutma,
Yürü, əvət bir daha tәмəddünün, urfanın
Ülvi duyğular versin Türkün həssas qəlbinə
Hörmət, izzət aldırısın böyük Turan elinə [10, s.58].

Azərbaycan romantiklərindən Ə.Münzib, S.Mənsur, Ə.Cənnəti, Ə.Kamal, Ə.Səburun yaradıcılığında da türkçülük ideyalarına rast gəlmək mümkündür. Hətta bir çox hallarda türklük və türkçülük ideyası bu şairlərin şeirlərinin ana xəttini təşkil etmişdir. Ə.Münzibin “Azərbaycan”, “Öyüd”,

“Qazi Ənvər Paşa”, “Yuğ qıgılıcı” və s. şeirlərində türkçülük, vətən, millət anlayışları poetik-romantik təsvir obyektinə çevrilir. “Əməlpərvəranə bir xatirə” şeirində isə şair türklüyün nişanəsini ali bir səviyyədə təsvir və tərənnüm edərək öz romantik düşüncələrini oxuculara çatdırır.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük ideyaları əsas etibarilə əsrin dördüdə biri qədər davam etmişdir. Bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etdiyi 1920-ci ildən sonra da türkçülük konsepsiyası C.Cabbarlı, Umğülsüm, Ə.Cavad poeziyasında simvollarla özünə poetik yol tapa bilmişdir. Türkçülük mövzusu açıq şəkildə isə H.Cavidin “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” və b. dram əsərlərində, eləcə də faciələrində öz bədii ifadəsini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azər T.* Əli bəy Hüseynzadə. Bakı: Letterpress, 2014, 544 s.
2. *Azər T.* Cavidnamə. Bakı: Elm və təhsil. 2010, 576 s.
3. *Cavad Ə.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 440 s.
4. *Cavid H.* Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 298 s.
5. *Əhmədov B.* XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: 3 cildə, II c., Bakı: Elm və təhsil. 2011, 480 s.
6. *Hadi M.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 234 s.
7. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. 2 cildə: II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 481 s.
8. *Kəngərli A.* Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002, 332 s.
9. *Osmanlı V.* Azərbaycan romantizmi: 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 2014, 464 s.
10. *Səhhət A.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider. 2005, 456 s.
11. *Umğülsüm.* Əsərləri. Bakı: Letterpress. 2010, 268 s.

Redaksiyaya daxil olub 16.11.2024

UOT 811.111'243:371.3

A.E.Huseynzade
Khazar University
aytan.huseynzada@khazar.org

THEORETICAL FOUNDATIONS AND EFFECTIVE STRATEGIES FOR TEACHING COLLOQUIAL ENGLISH

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.003>

Keywords: *colloquial English, language teaching, language acquisition, pedagogical strategies, Azerbaijani secondary schools, interactive learning activities*

Many researchers explore several theoretical underpinnings, and a range of pedagogical strategies for teaching colloquial English within many public and private educational settings. Linguistic and sociolinguistic theories shape instructional approaches to colloquial English, as this examination reveals. This discussion powerfully zeroes in on several important issues: the important disparity between formal, and informal English teaching methods, the important incorporation of practical, real-life communication skills into teaching programmes, as well as the large difficulties faced by teachers in contexts where English is not the native language. The article offers practical strategies to increase learners' fluency and confidence in colloquial English, utilising authentic materials, task-based learning, plus technology-improved methods. Educators plus policymakers received recommendations to unite formal instruction with practical language use, concluding the article.

A.E.Hüseynzadə

DANIŞIQ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ EFFEKTİV STRATEGİYALARI

Açar sözlər: *danışiq dili, dilin tədrisi, dilin mənimsənilməsi, pedaqoji strategiyalar, Azərbaycan orta məktəbləri, interaktiv təlim fəaliyyətləri*

Bir çox tədqiqatçılar bir çox dövlət və özəl təhsil müəssisələrində danışiq ingilis dilini öyrətmək üçün bir sıra nəzəri əsasları və bir sıra pedaqoji strategiyaları araşdırırlar. Bu araşdırmanın ortaya qoyduğu kimi, linqvistik və sosiolinqvistik nəzəriyyələr danışiq ingilis dilinə öyrədici yanaşmaları formalaşdırır. Bu müzakirə bir neçə vacib məsələyə güclü təsir göstərir: ingilis dilinin rəsmi və qeyri-rəsmi tədris metodları arasındakı mühüm fərq, praktiki, real həyatda ünsiyyət bacarıqlarının tədris proqramlarına mühüm daxil edilməsi, həmçinin ingilis dilinin öyrənilməsi kontekstlərdə müəllimlərin üzləşdiyi böyük çətinliklər. ana dili deyil. Məqalə orijinal materiallardan, tapşırıq əsaslanan öyrənmə və üstəgəl texnologiya

ilə təkmilləşdirilmiş metodlardan istifadə etməklə, öyrənənlərin danışq dilində ingilis dilində sərbəst danışq qabiliyyətini və özünə inamını artırmaq üçün praktik strategiyalar təklif edir. Pedaqoqlar və siyasətçilər məqaləni yekunlaşdıraraq formal təlimatı praktiki dildən istifadə ilə birləşdirmək üçün tövsiyələr aldılar.

A.Э.Гусейнзаде

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ РАЗГОВОРНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: разговорный английский язык, преподавание языка, овладение языком, педагогические стратегии, азербайджанские средние школы, интерактивная учебная деятельность

Многие исследователи изучают несколько теоретических основ и ряд педагогических стратегий для преподавания разговорного английского языка во многих государственных и частных образовательных учреждениях. Лингвистические и социолингвистические теории формируют учебные подходы к разговорному английскому языку, как показывает это исследование. Это обсуждение мощно фокусируется на нескольких важных вопросах: важное несоответствие между формальными и неформальными методами преподавания английского языка, важное включение практических навыков общения в реальной жизни в учебные программы, а также большие трудности, с которыми сталкиваются учителя в ситуациях, когда английский язык не является родным. Статья предлагает практические стратегии для повышения беглости и уверенности учащихся в разговорном английском языке, используя аутентичные материалы, обучение на основе задач, а также методы, усовершенствованные с помощью технологий. Педагоги и политики получили рекомендации по объединению формального обучения с практическим использованием языка, что завершает статью.

Introduction

Theoretical Framework

A varied array of views on language acquisition, teaching, and sociolinguistics is shaped by a wealthy mix and many different perspectives contribute to forming the theoretical framework. Krashen's Input Hypothesis [1] draws attention to that understandable input builds a solid foundation for how we learn languages, and it plays an important role in the learning process. Interaction and ethnic context are celebrated by Vygotsky's Sociocultural Theory and it draws attention to their importance [2]. It deepens the theoretical foundation. Communicative language teaching and task-based language teaching offer costly understandings. They help promote real-world language use and strengthen communicative

competence. Sociolinguistic theories provide costly understandings of language variation. Labov's Theory of Variation [3], and Bourdieu's Theory of Social Reproduction [4] offer different perspectives. Together, these theories help us understand how language changes and how society shapes this change.

Challenges in Teaching Colloquial English in Azerbaijani Schools

Many challenges are marked in the landscape of teaching colloquial English in Azerbaijani schools and these difficulties are quite varied. Teaching materials are inadequate [5]. This creates a massive hurdle. It limits resources for educators. In the field of colloquial English, a lack of standardized materials is often experienced and this scarcity is importantly pronounced among multiple speakers. A lack of training opportunities for teaching colloquial English is noted and this adds many complications [6]. Finding suitable materials poses a challenge for educators and they also face the need for specialized training to handle the subtleties of colloquial language.

The teaching landscape is complication by varying student attitudes, which are shaped by ethnic, economic, and social factors, and this creates challenges for educators. Many students' socioeconomic status greatly affects their access to informal language outside of school [7]. To effectively bridge the gap between the structured environment of classrooms and the casual language skills students use in daily life, teachers must adopt a careful approach that considers many varied student attitudes and perspectives.

Student Attitudes and Perceptions

Revealing a dynamic interplay of factors, a detailed perception emerges about how students feel toward colloquial English. Students from higher socioeconomic backgrounds tend to show more positive attitudes and this important factor importantly influences their overall outlook on education [8]. The economy affects both access to resources and how students view the importance of colloquial English in their lives.

Male students generally show more favorable views and gender nuances are clear in students' attitudes. In many ways, attitudes shape, and reveal a complicated picture of ethnic identity that is deeply twisted. Those who hold Azerbaijani ethnic roots may see colloquial English as a challenge [9]. Their identity might be at stake. Students who embrace global influences see it as a bridge and they connect to international ethnic standards.

Effective Strategies for Teaching Colloquial English

A calculated approach is required by teachers to tackle the challenges of teaching colloquial English and multiple engaging methods should be considered to improve learning [10]. Colloquial aspects of the language are

catered to and developed in teaching materials, which are considered foundational. Ethnic relevance is necessary and linguistic accuracy also plays a key role in this. Curating materials that truly reflect the wealthy variety of colloquial English is a task that educators must embrace and they should choose or create these resources considerately.

Specialized training programs are needed by educators. Specific training is needed by educators so they can teach colloquial language. This training should be provided alongside the general language skills that they already possess. This training will improve learning through technology and it will also address regional variations and idiomatic expressions [11].

Many people recognize that technology is very important. Technology's importance affects our lives greatly. Interactive tools and multimedia materials create engaging learning environments. Online language learning platforms also contribute to this experience [12].

Not only does technology give access to authentic colloquial English materials, but it also matches the preferences of the digital-native generation.

Cultural Sensitivity and Inclusivity

Ethnic sensitivity greatly aids many effective language teachers in their work. Natural ties exist between colloquial English and ethnic contexts and with finesse must navigate this terrain, educators making their way [4]. Encouraging an all-embracing learning environment happens when we recognize and respect the ethnic variety in the classroom. The different cultures brought into the educational space not only are acknowledged, but the colloquial expressions, and linguistic nuances that students express are also validated, drawing attention to the importance of inclusivity [5].

Pedagogical Strategies for Colloquial English Instruction

Specific pedagogical strategies can be employed to effectively address the challenges of teaching colloquial English. Educators can use these strategies to improve their teaching. These strategies include theoretical foundations. They also have practical applications. This combination creates a complete approach to teaching language.

1. Encouraging a communicative approach, interactive activities allow students to dynamically engage with English as it is spoken in everyday conversation. Many role plays and many group discussions, along with multiple real-life scenarios, create limitless opportunities for students to effectively apply colloquial language in a meaningful context [13].
2. Ethnic immersion programs are important and they help students experience the contexts of colloquial English. Deeper understanding comes from ethnic exchange programs, community settings showing

authentic colloquial language use, and experiences that immerse people in language [9].

3. Integrating technology into language instruction engages today's learners effectively, and this approach not only meets their preferences but also improves their overall learning experience. By using language learning apps educators can bring authentic colloquial English into the classroom. They employ interactive online platforms as well. Additionally, they incorporate multimedia resources to improve the learning experience and engage students effectively [12].
4. Important is the development of teaching materials that are tailored to the linguistic and ethnic nuances of colloquial English, and such tailor-made resources help improve the learning experience for students. Curating many resources or creating several that present the varied expressions, idioms and informal language used by different people is important for reflecting our varied culture [10].
5. Many educators need active training programs. Many training programs must address specific challenges, while multiple teachers encounter regional variations and evolving trends in colloquial English [9].

Conclusion

This study actively explores both the practical challenges and the theoretical landscape involved in teaching colloquial English within Azerbaijani secondary schools, making the learning experience more engaging and accessible for students. The study aims to improve language teaching by dealing with challenges, explaining theories, and suggesting effective strategies. Not only are the ethnic, social, and economic contexts deeply dug into in the exploration, but the technical aspects of language instruction are included as well, consequent in a thorough approach to language education being paved.

REFERENCES

1. *Aghayeva N. & Hajiyeva L.* The role of technology in teaching colloquial English in Azerbaijani secondary schools // *Contemporary Educational Technology*, Ankara, 2021, 13(3), pp.241–259
2. *Aliyeva N.* Socioeconomic factors and student attitudes towards colloquial English in Azerbaijan // *Journal of Azerbaijan Studies*, Baku, 2019, 22(4), pp.167–183
3. *Bourdieu P.* *Outline of a theory of practice.* Cambridge University Press. Cambridge, 2015, p.248

4. *Gasimova A. & Asadova S.* Cultural identity and attitudes towards colloquial English among Azerbaijani students // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Routledge, Abingdon, 2020, 41(5), pp.377–392
5. *Haciyeva G. & Mammadova N.* The impact of teacher training on the teaching of colloquial English in Azerbaijani schools // *European Journal of English Language Teaching*, London, 2017, 2(2), pp.34–48
6. *Karahan F. & Yüksel D.* A comparative study of attitudes towards colloquial English in private and public schools // *Journal of Language and Linguistic Studies*, Antalya, 2018, 14(1), pp.45–65
7. *Karimova G. & Guliyeva K.* Challenges in teaching colloquial English in Azerbaijani schools // *Azerbaijan Journal of Educational Studies*, Baku, 2019, 3(2), pp.78–93
8. *Krashen S.D.* Second language acquisition and second language learning. Pergamon Press. Oxford, 2015, p.152
9. *Labov W.* Sociolinguistic patterns. University of Pennsylvania Press. Philadelphia, PA, 2019, p.344
10. *Sultana A.* Gender differences in attitudes toward colloquial English: A case study from Bangladesh // *International Journal of Language Studies*, Tehran, 2019, 13(4), pp.53–70
11. *Vygotsky L.S.* Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press. Cambridge, MA, 2017, p.159
12. *Wang L. et al.* Multimedia materials and colloquial English proficiency. *TESL-EJ*, Berkeley, CA, 2016, 20(2), p.19
13. *Wang M.* Technology and language teaching: A critical review // *Language Learning & Technology*, Honolulu, HI, 2020, 24(1), pp.130–147

Redaksiyaya daxil olub 11.12.2024

UOT 82-3.512.162

S.G.İbrahimli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
sabinaibrahimli001@gmail.com

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN BƏDİİ NƏSRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.005>

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, dil və üslub, varvarizm, ləhcə, roman, orijinal

Azərbaycan dilində milyonlarla arxaik söz vardır, belə ki, xalq bu sözlərin təxminən yarım milyonundan istifadə edir ki, bu da ümumi danışq dilinə kifayət edir. Lakin Azərbaycan dilində sinonimlərin bolluğu, bədii ifadələrin səlisliyi, poetik qəliblərin gözəllikləri onu başqa türk dillərinə nisbətən daha sığallı və zəngin edir. Təbii ki, Azərbaycan şairləri və ədibləri bu dilin zənginliyindən istifadə edib hərə özünəməxsus dil və üslub yaratmışdır. M.S.Ordubadının də kimsəyə bənzəməyən orijinal, sinonimlərdən, təşbehlərdən, bədii nidalardan bol-bol istifadə edilən, eyni zamanda səlis, rəvan, sadə, təkrara yol və uzunçuluğa yol verməyən anlaşılıqlı dili və üslubu vardır. Azərbaycan xalqının dilinin zənginliyi, hər bölgənin ləhcəsinin, şivəsinin toplum halında meydana gəlməyi ilə bağlıdır. Ədib xalqla onun öz dilində danışdı və ləhcədən istifadə etməməklə kimsəni incitmirdi. M.S.Ordubadi bədii nəsrində bütün yaradıcılığı boyu dil və üslubundan məharətlə istifadə etmiş və kimsədən sifariş gözləmədən dili-üslubu bir çoxlarına örnək olan bilən əsərlər meydana gətirmişdir.

С.Г.Ибрагимли

ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

Ключевые слова: Мамед Саид Ордубади, язык и стиль, варварство, диалект, роман, оригинал

В азербайджанском языке есть миллионы архаичных слов, так как народ использует около полумиллиона этих слов, чего достаточно для обыденной речи. Однако обилие синонимов, богатство художественных выражений, красота поэтических форм в азербайджанском языке делают его изящнее и богаче других тюркских языков. Конечно, азербайджанские поэты и писатели использовали богатство этого языка и создали свой неповторимый язык и стиль. М.С.Ордубади также обладает оригинальным, ни с чем не сравнимым языком и стилем, использующим множество синонимов, сравнений, художественных восклицаний и в то же время беглым, плавным,

простым, не допускающим повторов и многословия. Богатство языка азербайджанского народа обусловлено возникновением диалекта и наречия каждого региона как общности. Адиб говорил с людьми на их родном языке и никого не обижал тем, что не использовал диалект. На протяжении всего своего творческого пути М.С.Ордубади искусно использовал язык и стиль в своей литературной прозе и, не дожидаясь чьих-либо заказов, создавал произведения, язык и стиль которых служили образцами для многих.

S.G.Ibrahimli

THE LANGUAGE AND STYLE CHARACTERISTICS OF THE ARTISTIC PROSE OF MAMMAD SAID ORDUBADI

Keywords: *Mammad Said Ordubadi, language and style, barbarism, dialect, novel, original*

There are millions of archaic words in the Azerbaijani language, so the people use about half a million of these words, which is enough for general conversation. However, the abundance of synonyms, the fluency of artistic expressions, the beauty of poetic forms in the Azerbaijani language make it more elegant and richer than other Turkic languages. Naturally, Azerbaijani poets and writers have used the richness of this language and created their own unique language and style. M.S. Ordubadi also has an original language and style that is unlike anyone else, abundantly using synonyms, similes, and artistic exclamations, and at the same time, fluent, smooth, simple, and understandable, not allowing repetition and long-windedness. The richness of the language of the Azerbaijani people is due to the emergence of the dialect and dialect of each region in society. The writer spoke to the people in their own language and did not offend anyone by not using dialect. Throughout his creative career, M.S. Ordubadi skillfully used language and style in his literary prose, and without waiting for orders from anyone, he created works whose language and style served as examples for many.

Giriş

M.S.Ordubadinin bədii nəsrindəki dil və üslub füsunkar bir bağdakı cürbəcür meyvə ağaclarına və onların ətirli, dadlı, nəfis meyvələrinə bənzəyir. Ağacın gövdəsi dil, budaqları üslub, meyvələri isə onlardan qidalanan əsərlərdir. Özü də bu meyvələrin alma, armud, heyva, nar və s. kimi hərəsinin öz rəngi, öz ətri, öz dadı, öz şirinliyi var. M.S.Ordubadi romanları üçün başqa dil və üslub, povestləri üçün başqa, hekayələri üçün tamam başqa, satirik bədii nəsr, yəni felyetonları üçün tamam başqa dil və üslub seçib. Amma hansı sahəyə üz tutursa-tutsun, bütün bədii nəsrinin qayəsi və mayası ədəbin əsas ideyası olan vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyası üzərində cərəyan edir. Bunu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, ədəbin İrən mövzusunda yazdıqları bütün əsərlər bilavasitə azərbaycanlılarla, onların zülm altında əzilmələri, haqsızlıqlara

məruz qalmaları, hakim dairələrin rəzaləti ilə üzləşmələrinin əks-sədası kimi səslənir. Ədib cənub mövzusuyla əlaqədar hakim dairələrin riyakarlığı və cəlladlığına rəğmən elə bir dil və üslubdan istifadə edir ki, zülm və zorakılıq püskürən şah üsul-idarəsinin rəzalət xanimanının çirkinlikləri açıq-aşkar özünü bürüzə verir.

M.S.Ordubadi dil və üslubundan məharətlə istifadə etmiş və buna rəğmən də istər dramatik, istərsə də satirik bədii nəsrində bir-birindən gözəl əsərlər meydana gətirmişdir. Ədib “Haman adam” felyetonunda İran şahı Məmmədli şahın qəddarlığını, xalqı əsarət altında saxlamasını, əxlaqsızlığını, hakimiyyətini zülm və zorakılıqla saxlamasını nifrın dolu dil və üslubla güclü tənqid atəşinə tutur, eyni zamanda onun öz dilindən eyiblərini, nöqsanlarını ifşa edir:

“Bir yadınıza salın Şahzadə bağıni! Söz yox ki, hamnızın xəyalındadır ki, mən orada nələr elədim. Neçə-neçə hörmətli əşxasın oğlanlarını mən haman bağa köçürtdüm və orada keyflə məşğul oldum. Neçə-neçə bakirə qızları mənim hökmüm ilə haman bağa sizin gözləriniz qabağında mənim yanıma gətirdilər və bir yaxşı yada salın görüm vələhdlik zamanəmdə neçə-neçə cür oğlanlar və qızlar mənim əziz olan vücuduma qurban olublar” [6].

Ədibin “Qılınc və qələm” romanında Fəxrəddin son dərəcə vətənpərvər, namuslu, vicdanlı, mərd bir obrazdır. O, Nizaminin yaxın dostu və məsləkdaşındır. Hüsəməddin isə sarayda yüksək rütbə tutsa da, əxlaqca pozğun, saxtakar, qəddar və satqındır. O, əsərdəki bütün fənalıqların başında duran iblis qadın Qətibənin həm məşuqu, həm də casusudur. Qətibə Hüsəməddinə Fəxrəddinin başını gətirməyi əmr edir. Hüsəməddin igid Fəxrəddinin üzərinə qoşun çəkir, lakin əsərdə qəhrəmanlıq simvolu kimi görünən Fəxrəddin ətrafındakı igidləri ilə bərabər döyüş meydanına basılmaz bir cəngavər kimi çıxır. Hüsəməddin Fəxrəddini öldürəcəyi ümidlə atını onun bərabərinə sürür. Əsərin bu yerində ədib heç kimin dil və üslubuna bənzəməyən bir şəkildə onların dialoquunu göz önünə gətirir. Fəxrəddin Hüsəməddinə üzünü tutub deyir:

Şimali Azərbaycanı talamaq və məhv etmək üçün gələn ordunun içərisində səndən başqa bir nəfər azərbaycanlı olsaydı, mən sənə alçaq deməyə cəsarət etməzdim. Alçaqsan! De görüm sən Nizaminin evində verdiyin əhd və peymanı unutdunmu?! Sən Azərbaycan xalqının rəhbərlərinə qarşı düşmən hərəkətdə bulunmamağa söz verməmişdinmi?

De görüm, Araz çayından bura qədər yandırdığın kəndlərin günahı nə idi? İndi isə cəzanı almağa hazır ol!

Hüsəməddin cavab verməyə macal tapmadı, çünki Fəxrəddin atını mahmızlayıb onun ətrafına dolaşdı.

Hüsəməddin qılıncını siyirib Fəxrəddinə qarşı atını mahmızladığı zaman Fəxrəddinin kəməndi onun qılıncını qolları ilə bərabər bədəninə sarımuşdı” [7, s.315-316].

Ədibin “Serjant İvanov adına körpələr evi” 1941-1945-ci il müharibəsinin ağır-acısını qısa, yığcam şəkildə ehtiva edən, alman faşistlərinin necə qətliaqlar, qırğınlar törətdiyini göstərən, bir sözlə, insanlığa sığmayan qəddarlığını, eyni zamanda sovet döyüşçüsünün nə qədər geniş qəlbə malik olduğunu bəyan edən, oxucunu həyəcanlandıran bir əsərdir. Serjant İvanov tank komandiridir, ağır və qanlı döyüşlərdən keçmiş, təmkinli, məğrur, cəsarətli bir sovet hərbiçisidir. Sovet əsgərlərinin alman faşistlərilə ağır döyüşlər keçirdiyi ərafədə serjant İvanovun tank ekipajından olan əsgərlər rütbəcə İvanovdan böyük leytenantın göstərişilə onun tankına qana bulaşmış, islanmış dörd aylıq bir körpəni, eyni zamanda alman faşistlərinin bombardmanları nəticəsində evləri dağılmış səkkiz yaşlı bir qızığı gətirirlər. Serjant İvanov hər iki çocuğa bir valideyn nəvazişi, qayğısı göstərir. Oxucunun ruhunu ehtizaza gətirən bu hekayənin nə qədər qəlb kövrəkliyi ilə yazıldığını anlamaq üçün ədibin hər yazıçıya qismət olmayan dil və üslubunun təsdiqini tapmaq üçün hekayənin yalnız finalına nəzər yetirmək kifayət edir:

“Körpə üstünü açmışdı. O, təpiklə Veranın böyründən vurduğu zaman Vera diksinib arxasına baxdı. Körpə ayaqlarını oynadıb tərpaşandı. Vera diqqətlə onun üzünə baxdı və dəlicəsinə körpəni qucaqlayıb: “Vovka, Vovka! Qardaşım! - deyərək bağına basıb ağladı. Serjant Veraya ata-anasının faşistlər tərəfindən öldürüldüyünü xəbər vermədi. Ancaq serjant İvanovun öz arvadına yazdığı məktubda belə cümlə var idi:

“Nataşa, səni təbrik edirəm, indi bizim Vera adında səkkiz yaşında gözəl bir qızımız, Vovka adında dörd aylıq totuq bir oğlumuz vardır” [8].

M.S.Ordubadi dil vasitələrindən yerli-yerində, bədii nəsr nümunəsinə uyğun olaraq, artıq sözlərə, ifadələrə yer vermədən, əsərin bədiiliyini zənginləşdirməklə, oxucunun tezliklə qavrayacağı şəkildə istifadə etmişdir. Buna Sevil Nəcəfova filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Arifin (1904-1975) “Dil və üslub” məqaləsini sitat gətirir:

“Uzunçuluqdan qaçıb qısa və mənalı yazmaq, təsvirlərdə tam, düzgün, bədii səhifə mənzərələr və surətlər yaratmağı bacarmaq, fikri sadə və aydın ifadə etmək, insan xasiyyətlərini təsvir edərkən buna uyğun dil tapmaq, jarqona yol vermədən ümumi Azərbaycan ədəbi dili dairəsində hərəkət etmək, xüsusilə elə yazmaq ki, oxumaq asan və xoş olsun” [3, s.57].

M.S.Ordubadi “Gizli Bakı” romanının başlanğıcında inqilabi hərəkətdə iştirak eləyən, milliyətcə rus olan, azərbaycanlılara qarşı dərin ehtiram bəsləyən Pavluşanının və Azərbaycan xalqını “qoyun” adlandırmaqdan çəkinməyən Çelmanın dialoqunu mükəlimə şəkildə qələmə alır, lakin burada ədibin heyrətamiz məziyyəti ondan ibarətdir ki, o, bir-birinə zidd qütblərdə dayanan milliyətcə rus olan iki insanın, təbii ki, bir-birilə rus dilində danışdığı halda, ədib onların dialoqunu Azərbaycan dilində elə üslubda təhkiyə edir ki, onların arasındakı dialoq Azərbaycan xalqının danışq dilində işlədilən sözlərlə deyil,

rus dilində işlədilən məsələn; “provaslavni”, (Xristian dininin ortadoks məzhəbi, rus xalqı bu məzhəbə etiqad bəsləyir) “maqametan” (Yəni Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin ümməti, ona etiqad edənlər) ifadələri onların rus xalqının nümayəndələri olduğunu dərhal anladır:

“Çelman bir Kuşnaryov papirosu yandırır dişinə aldı:

- Sən bura gələnə qədər bir nəfər də olsa müdirin yanına şikayətə getməmişdi; nə məndən, nə də öz yaşayışından şikayət edən vardı. Mənə de görüm, niyə sən həmişələri, yerliləri öyrədib sahibkarların yanına göndərir-sən? Sən rus, onlar müsəlman. Sən həqiqi bir provaslavni, onlar maqametan. Sən bura gəlməmişdən qabaq onlar qoyun kimi başını aşağı salıb otlayırdılar; indi sənin nadincliyin nəticəsində onlar da başını qaldırır, iş saatları və maaş məsələlərini danışırlar.

Pavluşa dedi:

- Mən heç kəsi öyrətmirəm. İndiyə qədər qoyun kimi başını aşağı salıb işləyən, şikayətə getməyən fəhlələrin indi şikayət etmələri çox da təəccüblü bir şey deyildir. Bunun iki səbəbi vardır: birincisi budur ki, bu “qoyunların” düşüncəsi dəyişir, onlar da adam kimi yaşamaq istəyirlər, ikincisi də iş şəraitinin ağırlaşmasıdır. İş o qədər ağırlaşmış, yaşayış o qədər çətinləşmişdir ki, “qoyunlar” da onu hiss edirlər. Burada Pavluşa və başqaları taqsırkar deyildir. Onların tatar, mənim provaslavni olduğuma gəldikdə, sən bu fikrin sağlam, mədəni bir fikir deyildir. Bu fikrin haradan gəyərdiyini, başqaları bilməsə də mən yaxşı bilirəm. Burada işləyənlər hansı dildə danışırsalar da, hansı dindən olsalar da, yaşayış ağırlığını danışmaqla bildirirlər, qardaşdılar” [5, s.10-11].

M.S.Ordubadı Ordubadda cürbəcür mədrəsələrdə, sonra isə atasının yaxın dostu Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni üsullu məktəbində həm ilahiyat elmlərini, həm də dünyəvi elmləri öyrənmişdi. Ancaq obrazlı bir dil olan rus dilinə meyli, eyni zamanda çirkinliklərə düşməkdən xilas etdiyi Rayaya olan ülvə sevgisi onun artıq rus dilində sərbəst danışdığını göstərirdi. Lakin sonralar sürgün həyatı və təbii ki, bolşeviklərə qoşulması, daha sonra isə rus qızı Talisiya ilə evlənməsi nəticəsində rus dilini daha da mükəmməl şəkildə öyrənməsi üçün imkan yaratmışdı. Bu səbəbdən də rus dililə bağlı heç bir problemi yox idi, belə ki, arxivindəki məktubların tən yarısı rusca yazılmış, yaxud ona göndərilən məktubların bir qismi rusca qələmə alınmışdır. Əsrin əvvəllərində isə satirik bədii nəsrin xüsusi növü olan felyetonlar yazan ədib “Millətpərvər intiligent” felyetonunda sadəcə olaraq qolu-qıçı sındırılmış halda rus dilini bildiyinə görə özünü yüksək intellekt hesab eləyən, öz dilində yazıb-oxumağa isə yuxarıdan aşağı baxanları ifşa eləmir, yaradıcı kredosunun qaynağı olan dil və üslubdan nə qədər məharətlə istifadə etdiyini bəyan edir. Özünü millətpərvər intiligent hesab eləyən subyekt qıraət-xanada birinci şəxsin dilindən bu intellektlərin ümumiləşdirilmiş obrazı olan bir nəfərdə müsəlman qəzetlərini oxumağı məsləhət görəndə, o, müsəlman qəzetlərinin bir çürük qəpiyə dəymədiyini

söyləyir. Sonra isə bir rus qəzetini götürüb yanında oturan Tamara adlı qıza:

- *Barişna, etu statyu proçli, vidite kakaya interesnaya ona?, - deyir.*

M.S.Ordubadı felyetonu intiligentin biyabırçı ifşası ilə bitirir:

“Mən bir qədər fikir elədim, sonra əyildim cavana tərəf və qulağına dedim:

- *Mən lümlotuyana de görüm niyə müsəlman qəzeti oxumursan?*

Cavan mənə tərəf dönüb qulağıma yavaşca pıçıldadı:

- *Sən öləsən müsəlmanca savadım yoxdur”* [9].

Göründüyü kimi, M.S.Ordubadı bu satirik bədii nəsr nümunəsi olan felyetonda məharətlə bədii dilin tərkib növlərindən olan “varvarizm”dən istifadə edir. Lakin ədibin bədii dilində “vülqarizm”ə aid olan biədab sözlərə heç vaxt rast gəlinmir. Ədib ən mənfi tiplərini yaradarkən belə onların dilini ədəb qaydaları çərçivəsində vücuduna gətirmişdir.

M.S.Ordubadı bədii nəsrində ziyalı obrazını ziyalı dili ilə, fəhləni fəhlənin dili ilə, kəndlini kəndlilin dili ilə danışdırır, avaranı, tüfeylini də onlara məxsus dil və üslubla satira atəşinə tutur. Ədib “Veyillər” felyetonunda bir yığın tüfeylini oxucuya bol-bol gülüş bəxş eləyən, eyni zamanda düşündürən bir dil və üslubla məsxərəyə qoyur:

“Sabahı günü gen yığışdılar. Genə haman söhbət düşür ortalığa. Birisi deyir ki, Sərdar Naxçıvana gələndə gül vaxtı idi, hətta əlimdə bir dəstə gül var idi. Dedilər Sərdar gəlir, güllü qoydum baqqal Kərbəlayi Ağanın dükənina və qaçdım tamaşaya”. O biri deyir ki, xeyir gül-zad yox idi, yemiş vaxtı idi, hətta Kərbəlayi Həsənqulu yemiş çuvallarını yükləmişdi eşşəyə və körpünün üstündən keçirdi. Hətta bu da yadımdadır ki, bashabas düşdü, eşşək yıxıldı palçığa, mən də o qədər güldüm, o qədər güldüm ki, az qaldı mən də yıxılmaq palçığa”.

Həmin mübahisə hələ, indiyə qədər genə qurtarmayıb, hələ indiyə kimi məlum deyil ki, Sərdar nə vaxt Naxçıvana gəlib” [10].

M.S.Ordubadı təlatümlü bir həyat yaşasa da, daim xalqının həyatı, məişəti, milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri ilə maraqlanmış, əsərlərini qələmə alarkən xalqının portretini çəkmiş, obrazını yaratmışdır. Azərbaycan dili isə min illərin süzgəcindən keçən, sığallanmış, cilalanmış, billurlaşmış elə bir dildir ki, yazıçı-şairlərə, o cümlədən M.S.Ordubadıya əsərlərini müəzzəm bir şəkildə meydana gətirməsi üçün bitib-tükənməyən bir qaynaq olmuşdur:

“Dilin yaradıcısı xalqdır. Bədii dil də ümumi xalq dili əsasında yaranır və özünün bütün qüdrətini, gözəlliyini, bütün qayda-qanunlarını, sözlərini, ibarə və ifadələrini, sərfi xüsusiyyətlərini bu mənbədən, canlı dilin tükənməz xəzinəsindən alır. Ayrı-ayrı yazıçılar xalq dilində əsirlərin, qərinələrin təcrübəsindən keçmiş, yoxlanmış, tarixləşmiş, kristallaşmış, bütün gözəl cəhətlərdən, söz və ifadələrdən istifadə edib, öz dilini, tiplərinin və qəhrəmanlarının dilini, əsərlərinin dilini yaradır” [2, s.28].

Akademik Məmməd Cəfər (1909-1992) M.S.Ordubadının çox təsirli,

şairanə bir roman dili yaratdığını vurğulayır. Qüdrətli alimimizin sözlərinə rəğmən deyə bilərik ki, M.S.Ordubadinin ədəbi dilində bir şairanəlik mövcuddur və romanlarının hamısında istər təbiət təsvirləri ilə, istərsə də eşq səhnələri ilə bağlı heyrətamiz təşbehlərlə poetik mənzərələr, lövhələr, səhnələr yaradır:

“Araz çayı böyük Culfa düzünü iki hissəyə ayırır. Çayın cənubunda İran Culfası, şimalında isə rus Culfasıdır.

Sakit-sakit axan, sanki bir şey hiss etmədən bilmədiyi bir yerə axıb gedən Araz çayı hələ tamamilə buzlamamışdı.

Yanları xəfifcə donmuş, bununla da ağ bir şərf kimi qumlar üzərinə döşənmiş bu çayın bir tərəfində Rusiya inqilabı qan dənizlərində boğulur, o biri tərəfində isə əzilmiş kütlələr, üsyan deyə gözlərini açırdı.

Bütün Rusiyanı sarsıdan 5-ci il inqilabı Araz çayı üzərindən çoxdan atlayıb keçmişdi. İnqilab kütlələri dalğalandırdığı bir gündə çay yenə də sükutunu pozmur, yenə də çar qamçılarının qorxusundan səsini çıxarmır kimi axırdı.

Yağış şiddətlə yağırdı. Dekabrın buzlu yağışı havada donub, özünü ovçu tüfənginin qırmaları kimi mürgülüməkdə olan çayın mavi yanaqlarına çırpırdı. Şiddətli küləklərlə gələn dekabr yağışları, Arazın köynəyini qaldırıb köksündəki balıqları göstərirdi. Lakin çay yenə də dinmir, yenə də çar jandarmlarının göz ağartmasını unuda bilməyir kimi görünürdü” [4, s.331].

Göründüyü kimi, M.S.Ordubadi dil və üslubu vasitəsilə “Dumanlı Təbriz” romanını nəql etməzdən qabaq bədii zəmin yaradır, yəni romanı danışmazdan qabaq romanda baş verən əhvalatların baş vermə şəraitini, mühitini oxucusuna nəql edir və əsərdəki hadisələrin məhz bu şəkildə inkişaf edəcəyinə işarə edir. Buna bəzən ekspozisiya da deyirlər. Ədib seçdiyi, topladığı, şahidi olduğu həyat materiallarını romanın müəyyən prinsipləri, daxili qaydaları əsasında formalaşdırır, özünəməxsus dil və üslubunun sayəsində topladığı həyat hadisələrini sistemli şəkildə cəmləşdirib cəzbedici bir kompozisiya yaradaraq bununla da ortaya sanballı və dəyərli tarixi roman ərsəyə gətirir.

Göründüyü kimi, M.S.Ordubadi məhz dil və üslubunun qüdrətilə bir neçə cümlə ilə istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanda baş verən təlatümlü, ziddiyyətli hadisələrin əks-sədasını, çar üsul idarəsinin azgınlığını, zülmkarlığını, eyni zamanda onlara qarşı kütləvi üsyanların baş qaldırdığını, inqilabi hərəkatın dalğalandığını göz önünə gətirir.

M.S.Ordubadinin dil və üslubu xalqın ağrı-acılarını, avamlığını, eyni zamanda nə dini, nə də elmi cəhətdən maariflənmədiyini bəyan etməkdə daim yol göstərmişdir. Ədibin “Qırx dənə baqqal” hekayəsində M.S.Ordubadi vicdansız, meşşan, qəddar, müsəlmanlara yuxarıdan aşağı baxan, insan yerinə qoymayan çar-üsul idarəsinin və onun məmurlarının iç üzünü açıb göstərməklə yanaşı, “Naçalnik”ə nökrəçilik edən, eyni zamanda rus dilini bilmədiyi halda, “бакаль” sözünü baqqal, yəni dükən sahibi hesab edən, özünü dil mütəxəssisi kimi göstərən “Dimnac”ın yaltaq, əqidəsiz simasını ifşa edir, bundan da əlavə

baqqalların qırxının da qorxaqlığını, əgər naçalnik çağırıbsa, hökmən onun hüzurunda olmalıyığa rəğmən mütiliyini, acizliyini bəyan edir:

“Məlum olur ki, naçalnik dilmanca qırx dənə bakal, yəni qədəh gətirməyi tapşırıbmış. Müəllif cəmiyyətdə baş verən sosial, mənəvi eybəcərlikləri qələmə alıb, naçalnikin, onun dilmancının simasında istismarçı zümrələri, baqqalların simasında isə öz kölə vəziyyətləri ilə bərişən təbəqələri işıq hədəfinə çevirir. Hekayənin sonunda günahsız yerə incidilən, ələ salınan baqqallar qaradavoylar tərəfindən qamçı ilə döyülüb yola salınır” [1, s.178].

Nəticə

M.S.Ordubadinin dili və üslubu öz orijinallığı, cazibəsi, əlvanlığı, ən çox isə sadəliyi ilə seçilir. Ədib daim epik-təhkiyə üsulundan istifadə edir və bu da öz növbəsində sadəcə oxuyub-yazmağı bacaran ibtidai sinif çocuğu üçün də onun əsərlərini oxunaqlı edir. Güman etmək olar ki, ədib hətta kiçik felyetonlarını qələmə alarkən yüz ölçüb, bir biçmiş, xalqın tələbini, münasibətini nəzərə almış, dil və üslubunun açdığı cığırla oxucularına xoş ovqat bəxş etmək üçün yazıb-yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundlu Y.* Məmməd Səid Ordubadi: həyatı, mühiti və yaradıcılığı / Y.Axundlu. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 383 s.
2. *Məmməd C.* Seçilmiş əsərləri: üç cildə, I c. / tərt. ed. T.Fərzəliyev. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 360 s.
3. *Nəcəfova S.* Bədii üslubun əsas xüsusiyyətləri // Metodika, təcrübə və nəzəriyyə, Bakı, 2018, №3, s.55-59
4. *Ordubadi M.S.* Əsərləri: səkkiz cildə, II c. / tərt. ed. F.Vəzirova. Bakı: Azərənəşr, 1964, 495 s.
5. *Ordubadi M.S.* Əsərləri: səkkiz cildə, V c. / red. M.Müştaq. Bakı: Azərənəşr, 1965, 338 s.
6. *Ordubadi M.S.* Haman adam // Molla Nəsrəddin, Bakı, 1908, № 26, 30 iyun, s.6
7. *Ordubadi M.S.* Qılınc və qələm: 2 hissədə, II h. / M.S.Ordubadini. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
8. *Ordubadi M.S.* Leytnant İvanovun körpələr evi / “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1941, 19 oktyabr
9. *Ordubadi M.S.* Millətpərvər intiligent // Molla Nəsrəddin, Bakı, 1906, № 30, s.7
10. *Ordubadi M.S.* Veyillər // Molla Nəsrəddin jurnalı, Bakı, 1907, №24, s.7

Redaksiyaya daxil olub 20.11.2024

UOT 372.8:811.111

G.G.Iskandarova

Азербайджанский университет языков

gulnaragurban85@gmail.com

PRACTICAL LANGUAGE ASSESSMENT TYPES IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.007>

Keywords: *assessment, development, progress, achievement, instruction, competence, acquire*

Evaluation is one of the most essential elements of instructional programs because it demonstrates a genuine commitment to the execution and participation of the educational system. As a student measuring tool, we must remember that numerous evaluations are suited for different learning needs and distinct student capacities. No kind of evaluation is without limitations, and among its benefits are validity, dependability, and objectivity. It is the consequence of the students' performance and achievements. Students' performance in tasks varies depending on their enthusiasm, motivation, skill, and ability. The choice of assessment is essential to boost students' willingness to complete the assignment and for teachers to determine if it has previously represented their aims or not. Instructors should be imaginative appealing, and imaginative in managing student assessments so that students are thrilled and engaged in doing all types of assessments, including traditional forms. Whatever the method of evaluation, the goal of implementing it is to provide direct benefit to pupils. All types of assessments including informal, formative, summative, diagnostic, traditional, computer-mediated, project, portfolio and others serve the main goal evaluate and trigger the student achievement and make visible progress.

G.Q.İskəndərova

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN PRAKTİK QİYMƏTLƏNDİRMƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, inkişaf, irəliləyiş, nailiyyət, tədris, bacarıq, aldə etmə*

Qiymətləndirmə tədris proqramının ən vacib elementlərindən biridir, çünki qiymətləndirmə təhsil sisteminin effektivliyini nümayiş etdirən və tələbələrin nailiyyətlərini ölçən vacib bir alətdir. Müxtəlif qiymətləndirmə növləri (informal, formativ, summativ, diaqnostik və s.) tələbələrin fərqli öyrənmə ehtiyaclarına və bacarıqlarına uyğun gəlir. Qiymətləndirmənin məqsədi tələbələrin irəliləyişini izləmək, onların motivasiyasını artırmaq və təhsil hədəflərinə çatmalarına kömək

etməkdir. Tələbələrin tapşırıqlarda göstərdikləri performans onların həvəsindən, motivasiyasından, bacarığından və qabiliyyətindən asılı olaraq dəyişir. Qiymətləndirmə növünün seçilməsi, tələbələrin tapşırığı yerinə yetirməyə olan istək və müəllimlərin bu tapşırığın əvvəlki məqsədlərini yerinə yetirib-yetirmədiyini müəyyənləşdirməsi üçün vacibdir. Müəllimlər tələbələri müxtəlif qiymətləndirmə növləri, o cümlədən ənənəvi qiymətləndirmə üsulları ilə maraqlandıрмаq və cəlb etmək üçün yaradıcı və maraqlı olmalıdırlar. Qiymətləndirmə üsulundan asılı olmayaraq, onun həyata keçirilməsinin məqsədi tələbələrə birbaşa fayda təmin etməkdir. İnfomal, formativ, summativ, diaqnostik, ənənəvi, kompüter vasitəsilə edilən, layihə, portfolio və digər qiymətləndirmə növləri əsasən tələbə nailiyyətlərini qiymətləndirmək və inkişafını görmək məqsədini daşıyır.

Г.К.Искендерова

ПРАКТИЧЕСКИЕ ВИДЫ ОЦЕНКИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: *оценка, развитие, прогресс, достижение, обучение, компетенция, приобретение*

Оценка является одним из самых важных элементов учебных программ, поскольку она демонстрирует искреннюю приверженность выполнению и участию в образовательной системе. Как элемент измерения для студентов, необходимо помнить, что различные формы оценки подходят для разных учебных потребностей и способностей студентов. Ни одна форма оценки не лишена ограничений, и среди ее преимуществ можно выделить достоверность, надежность и объективность. Это результат выполнения студентами заданий и их достижений. Выполнение заданий студентами варьируется в зависимости от их энтузиазма, мотивации, навыков и способностей. Выбор формы оценки имеет решающее значение для того, чтобы повысить готовность студентов выполнить задание, а также для того, чтобы учителя могли определить, соответствует ли оно их целям. Преподаватели должны быть креативными и привлекательными в управлении оценкой студентов, чтобы студенты были увлечены и вовлечены в выполнение всех типов оценок, включая традиционные формы. Независимо от метода оценки, ее целью является предоставление прямой пользы учащимся. Все виды оценок, включая неформальную, формативную, суммативную, диагностическую, традиционную, компьютерную, проектную, портфельную и другие, служат основной цели — оценивать достижения студентов и демонстрировать видимый прогресс.

The act of evaluating something, or the judgment or decision that is made, refers to its quantity, value, quality, or importance. As defined by (O'Farrel, 2009: p. 23), assessment is the methodical and continuing process of acquiring, analyzing, and utilizing data from measured outcomes to

enhance student learning in terms of knowledge obtained, understanding developed, and skills and competences gained. Although the terms "testing" and "assessment" are sometimes used synonymously, assessment is a more inclusive term for all forms of measures utilized for evaluating student progress, hence both of them should be kept distinct. (Nasab, 2015: p. 166) claims that assessment is the informal collection of data on students' current understanding using various data collection strategies at various points in time and in different contexts. However, exams are formally conducted, are standardized, and provide students with a score based on the work they have completed. Testing is a one-time, timed activity that is used as a single metric by which how well students learn may be evaluated. As a consequence, testing is viewed as merely a part of the larger assessment concept.

Making meaningful assessments of students can encourage and equip them to develop as they take on more responsibility for their own education. Properly structuring assessments can be challenging, and grading them takes effort. Additionally, you are aware as a teacher that student improvement is more than just a grade. Delivering an end-of-unit exam or getting ready for a standardized test are only a small portion of assessments. Insights into student learning are provided via assessments, which shape the learning process at all stages.

In order to give instructors and school administrators the best information about their impact on students and how to move forward with education, assessment in schools should primarily serve the objective of providing interpretative information. In order to keep pupils informed about their development and achievement, as evaluation is used in schools a lot. Of course, this is crucial, but it is even more vital to use this knowledge to educate teachers about how they affect pupils. It is effective for teachers to receive feedback from assessments. And the effectiveness of this authority is really maximized when the exams are relevant to what teachers are actually teaching, timely, and informative.

The process of learning and motivation is greatly influenced by assessment. What kinds of evaluation tasks we assign to our students affects how they approach the learning task and the study habits they adopt. Given the value of evaluation in instructional effectiveness, it becomes especially important to think carefully about the appropriate way to gauge the learning that you would like your students to acquire. Assessments should incorporate learning, grading, and student a reward. Effective evaluation techniques give significant insights into student learning. They describe what each student learned, how effectively they mastered it, and the areas in which they struggled. Good evaluations enable you to respond to the

inquiry.

It can be claimed that assessment is an indication of which components of the course are valued most highly because it influences how students approach learning, dictates much of the work they do, and determines their attitude to learning (Rust, 2002: p. 2). For lecturers or teachers, assessment is likely one of the most challenging and crucial aspects of their profession. It should be viewed as a tool to aid teachers in guiding pupils on their educational journey, according to (Frank, 2012: p. 32). A variety of techniques should be utilized by teachers to help students understand how they are going and to evaluate the efficacy of the methodology and materials employed because no one method can suit the demands of all learners and scenarios.

In order to help students, understand how they are progressing and to evaluate the efficacy of the approach and materials utilized, teachers should remember to combine a variety of tools. There is no one procedure that can fulfill the demands of all learners and circumstances (Frank, 2012: p. 32).

Furthermore, as stated by O'Farrel (2009: p. 3), valuation plays some of the following roles:

- 1) To ascertain whether the course's goals for learning are being met.
- 2) To give students feedback on their learning, allowing them to perform better.
- 3) For motivating students to complete the necessary work.
- 4) To aid and promote learning.
- 5) To summarize student achievement and influence decisions on advancement and reward.
- 6) To show that the necessary standards are being fulfilled.
- 7) To examine the efficiency of instruction.

Teachers assess students' comprehension in the classroom and modify their instruction to address any recognized learning gaps. At the school level, assessments are used as data to pinpoint areas of strength and weakness throughout the institution and to create plans for enhancing the teaching-learning process. Officials define broad priorities for education or direct support for schools and teachers based on data collected through national or regional assessments, monitoring of student achievement, or other sources of information.

No assessment type is flawless, and no assessment procedure can provide one. All assessment types contain flaws. What you really want to measure in terms of a test taker's abilities, knowledge, or understanding will determine the most appropriate assessment method to use. In addition, Diamond (1998, as referenced in Mikre, 2010: p. 112) found that the primary issue with assessment processes in higher education courses was a

mismatch between the specified learning targets and the techniques and standards instructors use to evaluate and grade their students. The majority of the time, higher-order reasoning skills are included in the learning objectives; nevertheless, the majority of the time, the evaluation techniques utilized concentrate on simple recall and identification of the taught knowledge.

In addition to the issues with the objectives and outcomes of assessment, attempts to define it have sparked discussions among educators working in the field. The optimal methods for creating and implementing assessments have not yet been agreed upon. As a result, there are now policy ambiguity difficulties with curriculum design. Without being in line with learner outcomes using a variety of methodologies, assessment is not balanced.

In education, there are multiple ways of assessment. All assessment approaches fulfill different purposes both during and after training. They are:

Pre-assessment or diagnostic assessment

It is vital to determine what type of pupils you are designing the teaching for before you begin. Before starting education, you should learn about your student's strengths, shortcomings, abilities, and knowledge. You can build your course of study based on your gathered facts (Brown, 2003: p. 19).

Informal assessment

According to Brown (2003: p. 19), informal assessment can take an assortment of forms, including with incidental, unplanned comments or responses, as well as coaching and other spontaneous feedback to the student. As an example, "good work". A significant amount of instructors' informal evaluation is incorporated in classroom assignments meant to elicit performance without documenting outcomes or making fixed judgments about students' abilities.

Formative assessment

In the first stages of preparing education, formative assessment is employed. The purpose is to track student progress and offer comments. It aids in finding the initial holes in your education. Based on this input, you'll know what you should concentrate on for subsequent instruction growth. Formative assessment might be considered as a pre-test to determine what level of knowledge learners have before they start taking the course. Making a quiz is an excellent way to put this information to the test. Formative assessment is a short exam, and quizzes are an easy way to get to know your students better. You may test using multiple choice questions (with up to 10 answer alternatives), fill-in-the-blanks questions, and picture response

questions. The feature that is most helpful is the ability to observe progress and have quick access to statistics. This saves a significant lot of time!

Summative assessment

Summative evaluation is used to decide how well the most essential outcomes at the conclusion of the training were met. However, it assesses more: the efficacy of learning, responses to teaching, and long-term effects. Following learners who attend an instructional session or test might help you assess the long-term effects. You may see whether they are successful as they apply their newly acquired information, abilities, and attitudes.

It is preferable to employ a different approach for summative evaluation compared to a quiz. You estimate the total amount of instruction students have received. Taking an exam is an outstanding way to put this to the test. This enables users to test in addition to your fundamental knowledge. There are several kinds of questions: Multiple options, fill-in-the-gaps, free text, and picture response questions are all available (MCQs) (Iahad, et al., 2004: p. 2). An exam allows the person who developed it to measure progress and gain insight into his or her students' data (Iahad, et al., 2004: p. 2).

Criterion-referenced assessment

It assesses students' performance against a preset set of standards or learning standards. It assesses what pupils ought to understand and are able to do in every phase of their education. Criterion-referenced exams are used to assess an area of expertise or skill set; it is a test to assess a course's syllabus.

Traditional assessment

Traditional evaluation is defined as a pencil-and-paper test. The assessments frequently require students to devour or listen to an audio selection before they respond to queries regarding it, or select or generate the right form of grammar or vocabulary item. Traditional assessments are traditional means of testing that often result in a piece of writing, such as a test, exam, or paper.

Traditional assessments, commonly referred to as standardized examinations, frequently employ the following sorts of questions: either true or false, multiple-choice, a match, short-answer, fill-in-the-blank, and essays. Traditional assessments include conventional and classroom achievement exams with primarily closed-ended items that include false/true, multiple choice, and fill-in-the-blanks (Belle, 1999: p. 25).

Traditional assessment methodologies

a. Multiple-choice questions

Multiple-choice items, according to Davis (2009: p. 67), may be utilized to assess both basic understanding and complicated concepts. You

can test the comprehension of several areas on an hour-long assessment since questions with multiple choices may be answered rapidly. Furthermore, the products may be graded quickly and consistently. Good questions with multiple choices are challenging to develop, and some guidelines are required to avoid mistakes in the question, such as focusing on the correct options.

b. Composition

This sort of test is fairly prevalent nowadays, particularly in writing classes. Moreover, (Rust 2002: p. 3) notes that two problems with essays are that they are simple for plagiarism to occur and that too much weight is sometimes given to aspects such as style, handwriting, and particularly in language classes which additionally focus on grammar of the target language.

c. True-or-False Questions

True-false tests are another form of classic evaluation exam. Because random guessing produces the right answer half of the time, this test is less dependable than other sorts of exams. Some versions of this test include a "explain" column in which students write a couple of lines supporting their response to true-false questions. It is a modification format in which the questions are not in formal form.

In general, conventional evaluation is "the preferred method to measure achievement overall proficiency in language learning," according to Frank (2012: p. 3). Even if alternate types of evaluation are becoming more popular, most teachers still rely on this tried-and-true method. While numerous educators are brilliant in education, even top educators may require assistance in developing valid test items. Standardized exams direct teachers to focus their attention only on the subjects included in the examinations.

Alternative assessment

Alternative assessment, as defined by Janisch and colleagues (2002: p. 221), takes place in the educational setting with instructors making decisions in the measures employed and is also founded on a constructivist perspective of learning in which the learner, the text, and the environment influence learning results. Other than standardized examinations, alternative assessment refers to "almost" any sort of evaluation (Brawley, 2009: p. 1). Furthermore, alternative assessments are defined as any assessment procedures or technologies that depart from typical practice, particularly paper-and-pencil assessments (Custer, n.d.). Other testing is a catch-all word for a variety of substitutes for conventional examinations. Because of the characteristics of language acquisition, a number of assessment approaches are required to reflect the many teaching methodologies employed in the

classroom.

This category includes genuine evaluation, performance-based assessment, and portfolio. As the impact of exams on curriculum and teaching was realized (Nasab, 2015: p. 98), alternative assessment became widespread. Furthermore, Nasab (2015: p. 98) cites to show that a different evaluation provides fresh methods of encouraging and empowering learners to investigate and utilize elements of themselves in addition to the environment around them. While subject matter knowledge remembering is easy to examine, critical thinking and creativity, according to learning experts, are harder to quantify. According to them, the long-term storage of knowledge and information, as well as its transfer, ought to be prioritized. Alternative evaluation allows teachers to identify their students' faults and strengths in a broad range of circumstances.

Computer-based assessment

Computer-Mediated Evaluation is a quick and effective technique to deliver rapid feedback to students while saving time on tutoring. Computer-Driven Assessment assists students in determining if they learned what the instructor intended. The term "computer-assisted assessment" refers to the utilization of computers to assess student learning. Multiple Choice Questions (MCQs) have been used in online computer-based assessment for a long time. Computer Driven Assessment is "commonly made directly via a computer," whilst Computer Supported Assessment is "used to regulate or support the evaluation process" (O'Farrel, 2009: p. 54).

Portfolio assessment

The portfolio project also has the advantage of being a genuine educational endeavor in and of itself. Collections can take the shape of an electronic text, a computerized recording, an artistic work, an academic publication, or a variety of other relevant media formats, according to the educational setting and task needs (Lombardi, 2008: p. 14). O'Farrel adds that portfolio assignment examples of student work often include assignments that include projects, journals, tests, papers, presentations, films of speeches and performances, and an accumulation of evidence concerning individual proficiencies, with respect to learning standards. Portfolio assignments, as part of a formative evaluation, promote the creation of insight for the end product through appropriate processes.

Project-based assessment

In this time frame, the project According to Dikli (2003: p. 67), projects may be produced either independently or in groups. They can have authenticity, real-life principles, and prior experience from the learners. A project is any approach that demonstrates what a student knows about a given issue, such as the generation of designs, art research proposals, or

multimedia presentations. They deliver in a wide range of formats, including multimedia presentations, role-playing, and written reports.

Alternative assessment has played an essential part in the evaluation system, providing fresh experiences for both instructors as assessors and students as test takers. Alternative modes of evaluation have received a lot of attention in recent years. If we would like to include portfolios for learners or web-based assessments in our educational programs, the emphasis ought to continually be on acquiring data that demonstrates the degree to which our learners comprehend what we sought to teach students (Nasab, 2015: p. 76).

Regardless method of assessment selected, it fulfills the same purpose: to direct the learning process. Both assessments should include affective goals based on the pupil's requirements and capacities, along with an advantageous result of their talents and skills as the final product of the evaluation.

REFERENCE

1. *Kılıç S.K. & Kurt B.H.* Assessment and Evaluation Technologies Being Used in Classrooms by Biology Teachers // *Journal of Art, Sport & Science*, 1(1), 2012, pp.111-124
2. *Yastibas A.E. & Yastibas G.C.* The Use of E-Portfolio-Based Assessment to Develop Students' Self-Regulated Learning in English Language Teaching // *Journal of Education*, 3(13), 2015, pp.1-12
3. *Dikli S.* Assessment at a Distance: Traditional vs. Alternative Assessment // *Journal of Educational Technology*. 2(3), 2003, pp.13-19
4. *Nasab G.F.* Alternative Versus Traditional Assessment // *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 2(6), 2015, pp.165-178
5. *Black P. & Wiliam D.* Assessment and Classroom Learning // *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 2(5), 1998, pp.70-74
6. *Black P. & Wiliam D.* Lessons from Around the World: How Policies, Politics, and Cultures Constrain and Afford Assessment Practices // *The Curriculum Journal*, 16(2), 2005, pp.249-261
7. *Belle D.* Traditional Assessment Versus Alternative Assessment // *Journal of Education*, 67(3), 1995, pp. 42-53
8. *Brualdi A.* Implementing Performance Assessment in the Classroom // *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 6(2), 1998, pp. 22-29
9. *Brown H.D.* *Language Assessment Principles and Classroom Practice*. White Plains, NY: Pearson Education // *Language Assessment: Principles and Classroom Practice*, 2003 pp.167-172
10. *Brawley N.* Authentic Assessment vs. Traditional Assessment: A Comparative Study // *Journal of Education*, 71(4), 2009, pp.15-23

11. *Crooks T.* The Validity of Formative Assessments // British Educational Research Association Annual Conference, University of Leeds, 2001, pp. 13-15
12. *Davis B.G.* Types of Tests. Educational Testing Service, 2009, pp.67-98
13. *Frank, J.* The Roles of Assessment in Language Teaching // Language Education, 5(1), 2012, pp.34-40
14. *Iahad N.* Evaluation of Online Assessment: The Role of Feedback in Learner-Centered E-Learning // Proceedings of the 37th Hawaii International Conferences on System Sciences, 2004, pp.134-138
15. *Lombardi M.M.* Making the Grade: The Role of Assessment in Authentic Learning // Educause Learning Initiative, 2008, pp.1-16
16. *Mikre F.* The Roles of Assessment in Curriculum Practice and Enhancement of Learning // Ethiop: J. Educ. & Sc., 5(2), 2010, pp.101-114
17. *O'Farrel C.* Enhancing Student Learning Through Assessment // Dublin Institute of Technology, 2002, pp.176-181
18. *Rust C.* Purposes and Principles of Assessment // Educational Review. 54(2), 2002, pp.203-212
19. *Surgenor P.* Teaching Toolkit: Role of Assessment. University College Dublin, 2010, pp.45-52
20. *Brown S.* Assessment for Learning // Journal of Education, 2004, Retrieved / from <https://www2.glos.ac.uk/>
21. Center for Educational Research and Innovation. Assessment for Learning Formative Assessment, 2008 / Retrieved from <http://www.oecd.org>
22. Raz-Kids / Retrieved from <https://www.raz-kids.com/>

Redaksiyaya daxil olub 07.11.2024

UOT 811.512.161:162

A.R.Nəbiyeva, A.A.Zeynalli

Odlar Yurdu Universiteti

aytacnabiyevaa@gmail.com, arzucafarzade96@gmail.com

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.010>

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİNDƏ RAST GƏLİNƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN DİGƏR DİLLƏRƏ TƏRCÜMƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, frazeoloji vahidlər, digər dillər

Azərbaycan və türk dillərindən frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi linqvistik, mədəni və kontekstual mülahizələrin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Bu dillər ortaq türk köklərinə görə zəngin tarixi və mədəni irsi paylaşsalar da, tərcümə prosesini çətinləşdirən nüanslar mövcuddur. Tərcüməçilər idiomatik ifadələrin, atalar sözləri və danışq dilinin mürəkkəb şəbəkəsində naviqasiya etməli, hədəf dildə mahiyyət və mədəni aktuallığın qorunub saxlanmasını təmin etməlidirlər. Bu frazeoloji vahidlərdə yerləşmiş mədəni çalarlar müvafiq icmaların adət-ənənələrini, folklorunu və ictimai dəyərlərini əks etdirir. Bu dillər global auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, problem daha da güclənir. Tərcüməçilər mənbə mətninə sadiqlik və hədəf auditoriyanın mədəni kontekstinə uyğunlaşmaq arasında incə tarazlıq yaratmalıdırlar. Ona görə də uğurlu tərcümələr Azərbaycan və türk frazeoloji vahidlərinə xas olan linqvistik çalarları və mədəni incəlikləri dərinlən dərk etməyi, bu incəlikləri müxtəlif dil mənzərələrində təsirli şəkildə çatdırmaq məharətini tələb edir.

A.Р.Набиева, А. А.Зейналлы

ПЕРЕВОДЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВСТРЕЧЕННЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ НА ДРУГИЕ ЯЗЫКИ

Ключевые слова: Азербайджанский турецкий, тюркский турецкий, фразеологические единицы, другие языки

Перевод фразеологизмов с азербайджанского и турецкого языков на другие языки предполагает сложное взаимодействие лингвистических, культурных и контекстуальных факторов. Эти языки имеют богатое историческое и культурное наследие благодаря своим общим тюркским корням, однако существуют нюансы, которые затрудняют процесс перевода. Переводчикам приходится ориентироваться в сложной паутине идиоматических выражений, пословиц и разговорных выражений, обеспечивая сохранение сути и культурной значимости на целевом языке. Культурные нюансы, заложенные в этих фразеологизмах, отражают традиции,

фольклор и социальные ценности соответствующих сообществ. Поскольку эти языки взаимодействуют с глобальной аудиторией, проблема усложняется. Переводчики должны найти тонкий баланс между верностью исходному тексту и способностью адаптироваться к культурному контексту целевой аудитории. Таким образом, успешные переводы требуют глубокого понимания лингвистических нюансов и культурных тонкостей, присущих азербайджанским и турецким фразеологическим единицам, в сочетании с умением эффективно передавать эти тонкости в различных языковых ландшафтах.

A.R.Nabiyeva, A.A.Zeynalli

TRANSLATIONS OF PHRASEOLOGICAL UNITS FOUND IN AZERBAIJAN AND TURKISH LANGUAGES INTO OTHER LANGUAGES

Keywords: Azerbaijani Turkish, Turkish Turkish, phraseological units, other languages

The translation of phraseological units from Azerbaijani and Turkish languages into other languages involves a complex interplay of linguistic, cultural, and contextual considerations. These languages share a rich historical and cultural heritage due to their common Turkic roots, yet nuances exist that challenge the translation process. Translators must navigate the intricate web of idiomatic expressions, proverbs, and colloquialisms, ensuring that the essence and cultural relevance are preserved in the target language. Cultural nuances embedded in these phraseological units reflect the traditions, folklore, and societal values of the respective communities. As these languages interact with global audiences, the challenge intensifies. Translators must strike a delicate balance between fidelity to the source text and adaptability to the target audience's cultural context. Successful translations, therefore, require a profound understanding of the linguistic nuances and cultural intricacies inherent in Azerbaijani and Turkish phraseological units, coupled with the skill to convey these subtleties effectively in diverse linguistic landscapes.

Giriş

Azərbaycan və türk dillərindən frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi dil müxtəlifliyi və mədəni zənginliyin kəşiməsində dayanır. Bu iki türk dili – Azərbaycan və türk dilləri ortaq tarixi və mədəni əcdadları paylaşsalar da, hər biri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və əsrlər boyu müxtəlif təsirlərin izlərini daşımışdır. Qloballaşma mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmağa davam etdikcə, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi bu zəngin dil ənənələri ilə qlobal auditoriya arasında əsas körpüyə çevrilir. Azərbaycan və türk frazeoloji vahidləri ortaq tarixləri, folkloru və ictimai dəyərləri təcəssüm etdirərək, öz mədəniyyətlərinin mahiyyətini əhatə edir. Bu dillərdə deyimlərin, atalar sözləri və danışiq ifadələrinin mürəkkəb

qobelenləri linqvistik ünsiyyətdə yerləşmiş mədəni anlayışın dərinliyini əks etdirir. Bununla belə, bu vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi tərcüməçilərdən linqvistik incəliklər və mədəni konnotasiyalar labirintində hərəkət etməyi tələb edən nüanslı bir cəhddir. Problem təkcə sözlərin bir dildən digərinə köçürülməsində deyil, həm də bu frazeoloji vahidlərin mədəni çalarlarını və kontekstual uyğunluğunu qorumaqdadır. Birbaşa tərcümələr bu ifadələri Azərbaycan və türk mədəniyyətlərinə xas edən incəlikləri ələ almaqda zəif ola bilər. Tərcüməçilər, tərcümə edilmiş frazeoloji vahidlərin hədəf auditoriya ilə orijinal rezonans yaratmasını təmin edərək, əsas mədəni təbəqələri çatdırmaq vəzifəsi ilə mübarizə aparmalıdırlar. Ünsiyyətin coğrafi sərhədləri aşdığı bir dövrdə dəqiq və mədəni cəhətdən həssas tərcümənin əhəmiyyətini şişirtmək olmaz. Azərbaycan və türk frazeoloji vahidlərinin dünya miqyasında yayılması mənbə dilin mahiyyətinin qorunması ilə müxtəlif auditoriyaların mədəni və linqvistik çalarlarına uyğunlaşma arasında incə balans tələb edir. Dil müxtəlifliyi və mədəni zənginliyin bu kəsişməsi Azərbaycan və türk dillərindən frazeoloji vahidlərin global dil mozaikasına tərcüməsi sənətinə və elminə füsunkar səyahətə yol açır.

Əsas hissə

Çoxsözlü ifadələr və ya sabit ifadələr adlandırılan frazeoloji vahidlər dillərin zənginliyində və dinamizmində həlledici rol oynayır. Bu vahidlər birlikdə istifadə olunduqda ayrı-ayrı sözlərdən çıxarıla bilməyən müəyyən mənə ifadə edən sözlərin birləşməsidir. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri, onun mədəniyyəti və ünsiyyətin əsasını təşkil edən idrak prosesləri haqqında dəyərli fikirlər verir.

Frazeoloji vahidlər dilin semantikasına mühüm töhfə verir. Onlar tək sözlər və ya alternativ strukturlarla asanlıqla ifadə olunmayan xüsusi mənaları əhatə edir. Bu vahidlər çox vaxt hissələrinin cəmindən kənara çıxan fərqli bir mənə daşıyır və onları nüansları, duyğuları və mədəni konnotasiyaları çatdırmaq üçün vacib edir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlər mürəkkəb fikirləri və ya hərəkətləri yığcam formada əhatə etməklə ifadə qənaətinə nail olmağa kömək edir. Bu semantik kompaktlıq natiqlərə mesajları səmərəli şəkildə çatdırmağa imkan verir, ünsiyyəti daha təsirli və ifadəli edir.

Ünsiyyət sahəsində frazeoloji vahidlər mənənin yığcam və mədəni rezonanslı şəkildə çatdırılması üçün güclü vasitə rolunu oynayır. Onlar dilin ifadəliliyini artırır, danışanlar arasında effektiv ünsiyyəti asanlaşdırır [1, s.35]. Bu vahidlərlə tanışlıq dil öyrənənlər üçün çox vacibdir, çünki bu, onlara dili ana dili danışanların kommunikativ normalarına uyğun şəkildə dərk etməyə və istehsal etməyə imkan verir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlər icma daxilində ortaq dil repertuarının yaradılmasına kömək edir. Onlar insayderləri kənardan fərqləndirməyə kömək edən mədəni işarələr

kimi xidmət edirlər. Müəyyən frazeoloji vahidlərin istifadəsi müəyyən bir qrupa üzvlük və ya mənsubiyyəti göstərə bilər, sosial birliyi və şəxsiyyəti gücləndirir. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dildə yerləşmiş zəngin mədəni anlayışları açır. Bu vahidlərin çoxu mədəni ənənələrə, tarixi hadisələrə, folklor və ya ictimai normalara dərin kök salmışdır. Frazeoloji vahidlər linqvistik artefaktlar kimi cəmiyyətin dəyərlərini, inanclarını və paylaşılan təcrübələrini əks etdirən kollektiv şüurun pəncərəsini təmin edir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin mədəni ölçüsü sırf semantikadan kənara çıxır. Buraya xüsusi ifadələr üçün uyğun kontekstlər, nəzakətlik konvensiyaları və sosial normalar kimi dil istifadəsinin pragmatikası daxildir. Bu aspektləri başa düşmək mədəniyyətlərarası səmərəli ünsiyyət üçün çox vacibdir, çünki frazeoloji vahidlərin mədəni əsasları ilə tanış olmayanda yanlış şərhlər yarana bilər. Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən frazeoloji vahidlərin istifadəsi dilin işlənməsi və yaddaşa mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Bu vahidlər ağılda saxlanılan dil hissələrini təmsil edir və nəticələrə onları sıfırdan cümlələr qurmaqdan daha tez əldə etməyə və istehsal etməyə imkan verir. Bu koqnitiv səmərəlilik xüsusilə danışanların frazeoloji vahidləri öz nitqinə mükəmməl şəkildə daxil etdiyi səlil dil istifadəsində özünü göstərir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin tanınması və başa düşülməsi təkcə linqvistik bacarıqları deyil, həm də mədəni və pragmatik bilikləri əhatə edir. Dil istifadəçiləri frazeoloji vahidlərin başa düşülməsi və istehsalının əsasını təşkil edən mürəkkəb koqnitiv prosesləri nümayiş etdirərək, sözlərin və kontekstin mürəkkəb qarşılıqlı təsirində navigasiya etməlidirlər.

Nəticə olaraq, frazeoloji vahidlər dillərdə çoxşaxəli və əvəzsiz rol oynayır. Onlar nüanslı mənalara əhatə etməklə dilin semantikasına töhfə verir, kommunikativ səmərəliliyi artırır, mədəni markerlər kimi xidmət edir və dil istifadəsinin əsasını təşkil edən idrak proseslərini işıqlandırır. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dilin hərtərəfli başa düşülməsi, fərqlərin dilin fəaliyyət göstərdiyi mədəni və sosial kontekstlərdə səmərəli ünsiyyət qurmasına imkan yaratmaq üçün vacibdir [2, s.48].

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqın mədəni və dil xüsusiyyətlərini əks etdirən çoxsaylı frazeoloji vahidlər mövcuddur. Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərə bəzi nümunələr:

Başa düşmək"- Hərfi tərcüməsi: Anlamı: Anlamaq, dərk etmək.

Azərbaycan dilindəki "Başa düşmək" frazeoloji vahidi ingiliscə "To understand" or "To comprehend" kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: Понять (Ponyat')
2. Farsca (Farsi): "فهمیدن" (Fahmidan)
3. Gürcücə: "გაგებდა" (Gageba)
4. Fransızca: "Comprendre"

5. Almanca: "Verstehen"
6. İspanca: "Entender"
7. Çincə (Mandarin):** "理解" (Lǐjiě)
8. Yaponca: "理解する" (Rikai suru)

Bu tərcümələr "Başa düşmək" in mahiyyətini tutur, bir şeyi dərk etmək və ya anlamaq fikrini çatdırır.

2. "Bağıra bağıra danışmaq" - Anlam: "Ucadan danışmaq"
Azərbaycan dilindəki "Bağıra bağıra danışmaq" frazeoloji vahidi ingilis dilindən tərcümədə "To speak loudly" deməkdir [7, s.64]. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rus: "Кричать, говорить громко" (Kriçat', govorit' gromko)
2. Türkiyə türkcəsi: "Yüksek sesle konuşmak"
3. Farsca (Farsi):** "زدن حرف بـ لند" (Boland harf zadan)
4. Gürcüce: "მაღალ ხმით ლაპარაკობა" (Maghal khmit' lap'arakoba)

5. Fransızca: "Parler fort"
6. Almacan: "Laut sprechen"
7. İspanca: "Hablar en voz alta"
8. Çincə (Mandarin): "大声说话" (Dàshēng shuōhuà)
9. Yaponca: "大声で話す" (Ōgoe de hanasu)

3. "Gözü bağlı yürümək" – Anlam: Kor-koranə, düşünmədən hərəkət etmək. Azərbaycan dilindəki "Gözü bağlı yürümək" frazeoloji vahidi ingilis dilindən tərcümədə "To walk with closed eye" deməkdir. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Идти с закрытыми глазами" (Idti s zakrytymi glazami)
2. Türkiyə türkcəsi: "Gözleri kapalı yürümek"
3. Farsca (Farsi): "رف تن راه بـ سد نه چشمان بـ ا" (Bā cheshmān baste rāh raftan)

4. Gürcüce: "თავისუფალი თვალით გასასწორებლად გასასვლელი მამაკაცი" (Tavisup'ali tvalit gasatsoreblad gasavleli mamakatsi)

5. Fransızca: "Marcher les yeux fermés"
6. Almanca: "Mit geschlossenen Augen gehen"
7. İspanca: "Caminar con los ojos cerrados"
8. Çincə (Mandarin): "闭着眼睛走" (Bì zhe yǎnjīng zǒu)
9. Yaponca: "目を閉じて歩く" (Me o tojite aruku)
4. "Qanadı kəsilmiş quş" - Anlam: gücsüz və ya məhdud olan kimsə.

Azərbaycan dilindəki “Qanadı kəsilmiş quş” frazeoloji vahidi ingiliscə "A bird with clipped wings" kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Птица с обрезанными крыльями" (Ptitsa s obrezannymi krylyami)
2. Turkish: "Kanı kəsilmiş quş"
3. Persian (Farsi): "پرنده یی در پاره‌ی" (Parhā-ye bārida-ye parande)
4. Georgian: "ფრინველი გამოღონებულ ბურთს" (Frinveli gamogonebul burts)
5. French: "Un oiseau aux ailes coupées"
6. Almanca: "Ein Vogel mit gestutzten Flügeln"
7. İspanca: "Un pájaro con las alas cortadas"
8. Çincə (Mandarin): "剪过翅膀的鸟" (Jiǎn guò chìbǎng de niǎo)
9. Yaponca: "羽を切られた鳥" (Hane o kirareta tori)

5. “Dil tökmək” - Anlam: Dilini işə salmaq, dilə basmaq.
Azərbaycan dilindəki “dil tökmək” [5, s.38] frazeoloji vahidi ingiliscə “To speak to speak” və ya “To speak sliently” kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Говорить бойко" (Govorit' boyko)
2. Türkiyə türkcəsi: "Akıcı konuşmak" or "Lafı uzatmak"
- 3 Farsca: "تنگ فباز زبان" (Zabān bāz goftan)
4. Gürcüce: "ენის მკვდარ დაწყება" (Enis mskvdar dzqeba)
5. Fransızca: "Parler avec éloquence" or "Parler couramment"
6. Almanca: "Eloquent sprechen" or "Fließend sprechen"
7. İspanca: "Hablar elocuentemente" or "Hablar con fluidez"
8. Çincə (Mandarin): "雄辯" (Xióng biàn) or "口若悬河" (Kǒu ruò xuán hé)
10. Yaponca: "雄弁に語る" (Yūben ni kataru) or "流暢に話す" (Ryūchō ni hanasu)

6. “Kök salmaq” - Anlamı: Möhkəm olmaq, yerləşmək.
Azərbaycan dilindəki “Kök salmaq” [3] frazeoloji vahidi ingiliscə “To establish oneself” və ya “To take root” kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Закрепиться" (Zakreptit'sya)
2. Türkiyə türkcəsi: "Kök salmak"
3. Farsca: "ریدن ریشه" (Rishe kardan)
4. Gürcüce: "ფართო გამოდგენა" (Farto gamodgena)
5. Fransızca: "S'enraciner"

6. Almanca: "Wurzeln schlagen"
7. İspanca: "Arraigar"
8. Çincə (Mandarin): "生根" (Shēng gēn)
9. Yaponca: "根を下ろす" (Ne o orosu)

Bunlar bir neçə misaldır və Azərbaycan dilində dilə zənginlik, çalarlıq qatan daha çox frazeoloji vahidlər var. Nəzərə alın ki, bu ifadələrin mənaları hərfi tərcümədə həmişə şəffaf olmaya bilər və onları başa düşmək çox vaxt mədəniyyət və dillə tanışlıq tələb edir.

Bir çox dillər kimi türk dilində də türkdilli xalqın mədəniyyətini və dil çalarlarını əks etdirən zəngin frazeoloji vahidlər, deyimlər və ifadələr toplusu vardır. Türk dilində frazeoloji vahidlərə bəzi nümunələr:

1. "Aklı selim olmak" [1] - Hərfi tərcümə: "Ağıl sahibi olmaq" – Anlam: Ağıllı və məntiqli olmaq.

"Aklı selim olmak" türkcə frazeoloji vahidi ingilis dilindən tərcümədə "o have a sound mind" deməkdir. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Иметь здравый ум" (Imet' zdravyy um)
2. Fransızca: "Avoir un esprit sain"
3. Almanca: "Einen klaren Verstand haben"
4. İspanca: "Tener una mente sana"
5. İtalyanca: "Avere una mente sana"
6. Ərəbcə: "سليم على لديه ي كون أن" (An yakun ladayhi 'aql saleem)
7. Çincə (Mandarin): "头脑清醒" (Tóunǎo qīngxǐng)
8. Yaponca: "冷静な頭を持つ" (Reisei na atama o motsu)

9. Koreya dili: "건전한 마음을 가지다" (Geonjeonhan ma-eum-eul gajida)

2. "El elden üstündür" - Anlam: Əməkdaşlıq daha yaxşıdır; birlikdə işləmək daha yaxşı nəticələr verir. "El elden üstündür" [1] türk frazeoloji vahidi ingiliscə "Hand is above hand" kimi tərcümə olunur. Bu, əməkdaşlığın və ya əməkdaşlığın daha yaxşı olduğu və birlikdə işləməyin daha yaxşı nəticələr verdiyi fikrini çatdırır. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Рука руку моет" (Ruka ruku moet)
2. Fransızca: "L'union fait la force" (Unity makes strength)
3. Almanca: "Eine Hand wäscht die andere" (One hand washes the other)
4. İspanca: "La unión hace la fuerza" (Unity makes strength)
5. İtalyanca: "L'unione fa la forza" (Unity makes strength)
6. Ərəbcə: "قوي ال تعاون" (Al-ta'awun yuqawi)

7. Çincə (Mandarin): "众志成城" (Zhòng zhì chéng chéng)

8. Yaponca: "協力は力なり" (Kyōryoku wa chikara nari)

9. Koreya dili: "단결이 힘이다" (Dangyeol-i himida)

3. "İki elin kanda olsa gelmez" [1] - Hərfi tərcüməsi: "Hər iki əli qanda olsa da, gəlməyəcək". Anlam: Təcili və ehtiyacından asılı olmayaraq kömək etmək və ya iştirak etmək istəməyən kimsə. İngiliscə "Even if both hands are in blood, he/she won't come" kimi tərcümə olunur.

1. Rusca: "Даже если обе руки в крови, он не придет" (Dazhe yesli obe ruki v krovi, on ne pridet)

2. Fransızca: "Même si les deux mains sont ensanglantées, il/elle ne viendra pas"

3. Almanca: "Selbst wenn beide Hände blutverschmiert sind, wird er/sie nicht kommen"

4. İspanca: "Aunque ambas manos estén ensangrentadas, él/ella no vendrá"

5. İtalyanca: "Anche se entrambe le mani sono sporche di sangue, lui/lei non verrà"

6. Ərəbcə: "يأتي لن الدم، في يديه كانت لو حتى" (Hatta law kanat yadayhi fi al-dam, lan ya'ti)

7. Çincə (Mandarin): "即使双手沾满了鲜血·他/她也不会来" (Jíshǐ shuāngshǒu zhān mǎnle xiānxuè, tā/tā yě bù huì lái)

8. Yaponca:

"たとえ両手が血まみれでも、彼/彼女は来ないだろう" (Tatoe ryōte ga chimamire demo, kare/kanojo wa konai darō)

9. Koreya dili: "양손이 피로 물들어 있어도 그/그녀는 오지 않을 것이다" (Yangson-i piro muldeul-eo iss-eodo geu/geunyeoneun oji anh-eul geosida)

4. "Ayakları yere basmak" - Anlam: Realist və sağlam düşüncəli olmaq. İngiliscə "To have one's feet on the ground" kimi tərcümə olunur.

1. Rusca: "Держать ноги на земле" (Derzhat' nogi na zemle)

2. Fransızca: "Avoir les pieds sur terre"

3. Almanca: "Mit beiden Beinen auf dem Boden stehen"

4. İspanca: "Tener los pies en la tierra"

5. İtalyanca: "Avere i piedi per terra"

6. Ərəbcə: "الأرض على قدميه وضع" (Wada' qadmayhi 'ala al-ard)

7. Çincə (Mandarin): "脚踏实地" (Jiǎo tà shí dì)

8. Yaponca: "地に足が着いている" (Chi ni ashi ga tsuiteiru)

9. Koreya dilin: "밥을 땅에 딛다" (Baleul ttang-e dilda)

5. "Yediyin içtiğın senin olsun" - Anlam: Kiminsə sahib olduqlarından heç bir mənfi nəticə vermədən həzz alması arzusu. İngiliscə "Let what you eat and drink be yours" kimi tərcümə olunur.

1. Rusca: "Пусть будет твоим тем, что ты ешь и пьешь" (Pust' budet tvoim tem, chto ty yesh' i pyesh')
2. Fransızca: "Que ce que tu manges et bois te soit propre"
3. Almanca: "Was du isst und trinkst, sei dein"
4. İspanca: "Lo que comes y bebas, que sea tuyo"
5. İtalyanca: "Quello che mangi e bevi, che sia tuo"
6. Ərəbcə: "حَقِّكْ مِنْ وَتْ شَرِبْ تَ أَكُلْ مَا" (Ma ta'kul wa tashrab min haqqik)
7. Çincə (Mandarin): "吃喝由你" (Chī hē yóu nǐ)
8. Yaponca: "食べたり飲んだりするものは君のものだ" (Tabetari nandari suru mono wa kimi no mono da)
9. Koreya dili: "먹고 마시는 것은 네 것이 되기를" (Meokgo masineun geoseun ne geosi doegireul).

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 2011, 132 s.
2. Seyidov M. Azərbaycan dili. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2014, 332 s.
3. Aksan D. Dilbilim ve Türkçe Yazıları. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2013, 400 s.
4. TDK. Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, 550 s.
5. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge, 2018, 372 p.
6. Newmark P. A Textbook of Translation. Prentice Hall, 1988, 292 p.
7. Vinay J.-P. and Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. John Benjamins, 1995, 358 p.

Redaksiyaya daxil olub 26.09.2024

UOT 811.512.162

V.M.Seyid
Azərbaycan Dillər Universiteti
vafaseidova@mail.ru

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK KLASSİFİKASIYASI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.012>

Açar sözlər: *onomastik vahid, interellyasiya, konyunktiv istifadə, klassifikasiya, tipologiya*

Məqalədə onomastik vahidlərin tarix boyunca mərhələlərlə formalaşması və zamanla alt siniflər şəklində qruplaşması haqqında məlumat verilir. Tədqiqatçıların fikrincə, fərqli əlamətlərə malik olan xüsusi isimlərin müxtəlif növləri və funksiyaları fərqli semantik və morfo-sintaktik xüsusiyyətlər təqdim edə bilirlər.

Məqalədə eyni zamanda müxtəlif dilçi alimlərin onomastik vahidlərin kateqoriyalara bölünmə tərzləri haqqında mülahizələri təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, dilçilərin bu sahədəki fikirləri heç də həmişə üst-üstə düşmür.

Məqalədə müxtəlif dilçilərin onomastik vahidlərin qruplaşdırılmasına dair özünəməxsus bölgüləri təqdim edilir. Dilçilərin fikrincə, onomastik vahidlər içərisində yalnız yaşayış məskənlərinin adlarının tam mənşəyini tapmaq olur, çünki tədqiqatçılar tərəfindən əsas diqqət toponim köklərinə yönəldilir və bu da adların tarixi planda əmələ gəlməsinin yaşayış zonaları ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

V.M.Севд

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Ключевые слова: *ономастическая единица, интерпелляция, конъюнктивное употребление, классификация, типология*

В статье приведены сведения о поэтапном формировании ономастических единиц на протяжении истории и их наборе в виде подклассов с течением времени. По мнению исследователей, разные типы и функции имен собственных с разными характеристиками могут обладать разными семантическими и морфосинтаксическими свойствами.

При этом анализируются мнения разных лингвистов о способах деления ономастических единиц на категории. Исследования показывают, что мнения лингвистов в этой области не всегда совпадают.

Кроме того, в статье представлена своеобразная классификация разных лингвистов по группировке ономастических единиц. По мнению лингвистов, только в пределах ономастических единиц можно обнаружить полное происхождение названий населенных пунктов, поскольку основное внимание

исследователей сосредоточено на топонимических корнях, что свидетельствует о том, что историческое формирование названий связано с местами проживания.

V.M.Seyid

SEMANTIC CLASSIFICATION OF ONOMASTIC UNITS

Keywords: *onomastic unit, interpellation, conjunctive use, classification, typology*

The article provides information on the gradual formation of onomastic units throughout history and their collection in the form of subclasses over time. According to researchers, different types and functions of proper names with different characteristics may have different semantic and morphosyntactic properties.

In this case, the opinions of different linguists on the methods of dividing onomastic units into categories are analyzed. The research shows that linguists' opinions in this area do not always coincide.

In addition, the article presents unique divisions of different linguists on the grouping of onomastic units. According to linguists, it is only within onomastic units that it is possible to find the full origin of the names of settlements, since the main attention of researchers is focused on toponymic roots, which indicates that the historical formation of names is associated with residential areas.

Giriş

Dilçilikdə adlara aid elm sahəsini öyrənən xüsusi bir bölmə, bütöv bir tədqiqat sahəsi vardır. Bu elm sahəsi onomastika – yun. *onomastikós* – adlara aid olan, Azərbaycan dilində “xüsusi adlar haqqında elm” deməkdir.

Onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, fransız dilinin onomastikası, Azərbaycan dilinin onomastikası, ingilis dilinin onomastikası, ərəb dilinin onomastikası və s.

Onomastika xüsusi adlar haqqında bütün mümkün məlumatları toplayaraq təqdim etməyi hədəfləyir. Hatzfeld və Darmesteter'ə görə, xüsusi ad, “... *bir insanı fərdi olaraq ifadə etdiyimiz bir söz ..., bir heyvanı ümumilik içərisindən, ayrıca ifadə etdiyimiz bir söz, ... bir ölkə, bir çay, bir gəmi, bir şəhər və s.-ni fərqləndirməyə və ifadə etməyə xidmət edən bir söz olaraq qəbul edilir*” [7, s.1013-1027].

Tədqiqatçılara görə, fərqli əlamətlərə malik olan xüsusi isimlərin müxtəlif növləri və funksiyaları fərqli semantik və morfo-sintaktik xüsusiyyətlər təqdim edə bilirlər. Birincisi, qəbul edək ki, xüsusi adın vəziyyəti skalyar artikulyasiyaya məruz qala bilər; bu miqyasda, bir nəzəriyyədən digərinə istinad edərək, müxtəlif yerlərdə məqbul həddi təyin

etmək olar. Eyni zamanda etiraf edək ki, adətən, bu sinfi müəyyənləşdirməyə cəhd edilən meyarlar – böyük hərfin, cəm işarəsinin, təyinin, ifadə olunan sözün, unikal referentin olmaması – konvergent (uyğun) deyil və qeyri-ekstensiv vəhdəti məhdudlaşdırır.

Bununla belə, biz bütün sistemə aid olanın xüsusi adı “məzəmmət etməməliyik”: “Tam müəyyən edilmiş bir dil kateqoriyaları yoxdur”. “Tam müəyyən edilmiş” siniflər yalnız formal dillərdə tapılır. Bununla belə, Molinonun təklif etdiyi kimi, burada prototip anlayışına müraciət etmək olar. Verilmiş sözün işlənmə tezliyi, bu sinfin prototipinə çox və ya az uyğun olub-olmamasından asılı olaraq, müəyyən bir sinfə daha az və ya çox dərəcədə aid olacaq [11, s.5-20].

Kleyberin mülahizəsinə görə, standart prototip nəzəriyyəsi “kateqoriyaların ən yaxşı təmsilçisi kimi təsəvvür edilən prototipin əsas rol oynadığı kateqoriyaların daxili təşkilini nəzərdə tutur. O, birbaşa kateqoriyaların təşkili və təmsili prinsipini təmin edir: kateqoriyalar kateqoriyanın mərkəzində yerləşdirilmiş ən yaxşı təmsilçilərin periferiyasında yerləşən ən pis nümunələrə dək aparən prototiplik miqyasına uyğun olaraq qurulur. Prototip eyni zamanda təsnifat prinsipini də təmin edir: obyektlər prototiplə oxşarlıq dərəcəsinə görə kateqoriyalara bölünür. Beləliklə, təmsilçilik dərəcəsi qeyri-müəyyən hədudlara malik olan kateqoriyalara aid olma dərəcəsinə ekvivalent olur [9, s.173-184].

Xüsusi adın prototipi aksiomatik olaraq antroponim olur. O zaman digər alt siniflər hansılardır? Bu və ya digər dövrlərdə tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən müxtəlif tipologiyaları yekunlaşdırmaqla, xüsusi adların alt siniflərinin aşağıdakı maksimum geniş həcmi əldə edilmişdir:

1. Şəxs adları və ya antroponimlər: “Jean - Jan”, “Homère - Homer”, “Luis – Lüdivik” və s.

2. Heyvan adları: “Médor – Medor”, “Martin - Martin” və s.

3. Adlar və titullar: “Papa - Ata”, “Maman - Ana”, “Sheikh- Şeyx” və s.

4. Yer adları və ya toponimlər: “Le Mont Blanc – Mon Blan”, “Chicoutimi - Şikutimi”, “Les Alpes – Alp dağları” və s.

5. Zaman adları: “midi - günorta”, “lundi - bazar ertəsi”, “septembre - sentyabr”, “Pâques - Pasxa”, “la Renaissance - Renessans” və s.

6. Qurumların adları: “Bombardier - Bombardye”, “ONU -BMT” və s.

7. İnsan fəaliyyətinin məhsullarının adları: “la 5e Symphonie - 5-ci simfoniya”, “Madame Bovary - Madam Bovari”, “Ski doo - Ski du”, “Levis - Levis”, “Quartier - Kartye” və s.

8. Riyazi və elmi işarələrin adları: “pi - pi”, “Omega – Omeqa” və s.

9. Digər xüsusi adlar: Molino onun tam izahedici və hətta təsviri dəyərinə şübhə etməklə yanaşı, maraq doğuran hər şeyin xüsusi ad ala biləcəyi adı konsepsiyayı xatırladır: “hər şey müəyyən şəraitdə və müəyyən

bir ictimaiyyət üçün müvafiq ad ala bilər; Məsələn, mən öz avtomobilimi "Skuter" adlandırma bilərəm" və s. [11, s.5-20].

Aydındır ki, əksər nəzəriyyəçilər həmişə eyni olmayan bir neçə sinfi alt qruplar sırasından kənarlaşdırır ("nəzəri müxtəliflik" üçün!). Molino (1982) üçün üçüncü və səkkizinci kateqoriyalar qəbul edilməzdir. Granger (1982) riyazi "psevdo-fərdləri" və toponimləri və s. rədd edir. Müəyyən alt siniflərin şübhəli statusundan asılı olmayaraq, bu və ya digər nəzəriyyəçiyə görə, Molinonun fikrinə şərik olaraq qeyd etmək olar ki, onların hamısı deyxisinin üç ölçüsündən bu və ya digərinə uyğundur: şəxs ölçüsü (1,2,3) və onun simvolik və ya maddi istehsalları (6; 7; 8), məkan ölçüsü (4) və zaman ölçüsü (5).

Bəzi nəzəriyyələr işlənmə tipologiyalarını təklif etməklə prototipin təkmilləşdirilməsinə səbəb olur. Çox vaxt onlar adi, ümumi işi konkret işlərə qarşı qoyurlar. Buna görə də prototip kimi adi istifadədə olan antroponimləri götürmək olar.

Məsələn, Meyer və Balayinin (1981) işlənmə tipologiyasına nəzər salsaq görərik ki, bu müəlliflər xüsusi adın on mümkün linqvistik istifadəsini, yəni qrafik (böyük hərf), sintaktik (cəm və təyinat) və semantik (ifadə olunan və ya olmayan söz, tək istinadlı və ya istinadı olmayan) xüsusiyyətlərin çoxlu komplekslərini müəyyən edirlər. Beləliklə, xüsusi isimlərin təbiəti istifadədən asılı olaraq, ilkin istifadədə "təmiz" xüsusi isimdən, işarəli, leksikləşmiş xüsusi ismə və morfo-sintaktik əlamətli ümumi ismə qədər tədricən dəyişir: böyük hərflərin olmaması, təyinedicilərin istifadəsi və cəm işarəsi. "Harpaqon", ilk istifadədə "harpaqonlara" ziddir, antonomistik istifadə. Meyer və Balay qeyd edir ki, ilk istifadədə və qeyri-tropaik istifadələrdə asemantik olan xüsusi isim, ümumi ismə yaxınlaşdığı yerlərdə tropaik (həddən çox) istifadələrdə ifadə olunan söz ilə əlaqəyə girir: bunlar antonomistik istifadələrdir («Paul est un Grandet - Paul bir Grandedir», «un avare -xəsis» üçün); metonimik ("une Ford - Ford"); simvolik («des Cupidons - Kupidonlar», "Kupidonları təmsil edən heykəllər" üçün) və metaforik ("Je suis Atlas - Mən Atlasam"). Əsas istifadədən başqa, qeyri-tropaik istifadələr familiar istifadələrdir ("Voilà la Jeanne! - Budur Janna! "); vurğulayıcı istifadə ("«les Napoléon, les Jeanne d'Arc ont étonné leur siècle - Napoleonlar, Jannalar öz dövrlərini heyrləndirmişdi"); kidditive istifadə ("un Gide n'aurait pas dit cela - bir Jid belə bunu deməzdi"); genişləndirilmiş istifadə ("les Dupont - Düponlar"); xüsusiləşdirilmiş istifadə ("le Québec français et le Québec anglais - Fransız Kvebek və İngilis Kvebek"). İlk istifadədə xüsusi isimdən ümumi ismə keçən skalyar təmsil zamanı tropaik istifadələr qeyri-tropaik istifadələrə nisbətən ümumi ismə daha yaxın olur.

Başqa bir misal olaraq, Molinonun (1982) praqmatik istifadə tipologiyasını göstərmək olar, onu dəyişdirərək təqdim edəcəyik:

1. Vahid referensial işlənmə: "Stefanini gördüm". Bu, xüsusi adın normal istifadəsidir. Bu istifadə morfo-sintaktik sinfin mövcudluğunu təsdiqləyir. Bununla belə, biz bilirik ki, bir çox "xüsusi adlar"ın çoxsaylı referentləri ("les Écossais - Şotlandlar") və ya omonimləri (səhsız-hesabsız "Jean - Janlar") var ; halbu ki, ümumi isimlərin yalnız bir istinadı ola bilər, bunlar Buysensin (1973) fikrincə, tək isimləridir ("la lune - ay"). Bu istifadə başqa, yəni vəftiz (yaxud adın verilməsi) və ya təqdimat yolu ilə xüsusi adın və fərdin uyğunlaşdırılmasını, vəftizi nəzərdə tutan konyunktiv (birləşdirici, bağlayıcı) istifadəni nəzərdə tutur.

2. Vəftiz yolu ilə işlənmə: "Stefani, səni vəftiz (xaç suyuna salma) edirəm". Ümumi bir adın olması da orijinal vəftiz olunmağı nəzərdə tutur, məsələn, yeni konsepsiyanın yaranması, yeni ixtiranın təkrarlanması və s. Bu halda düşünmək olar ki, vəftiz olunan "konseptual fərd"dir.

3. Birləşdirici istifadə əslində baş verən orijinal vəftiz haqqında gecikmiş bir bilikdir. Bu, deyktik akt vasitəsilə xüsusi adın və fərdin uyğunluğudur: "Bu Parisdir" və ya dəqiq təsvir yolu ilə "Yosifin atasının adı Jüldür". Bu istifadə ümumi adlara da aiddir, xüsusilə də dil öyrənilən zaman. Məlum/naməlum adla, məlum/naməlum xassə, məlum/naməlum referent, məlum/naməlum ad-referent əlaqəsi və s. kimi birləşmələri əvvəlcədən görmək mümkündür. Məsələn, ad, mülkiyyət və referentlə "eyni zamanda" tanış olmaq olar («Voici Marie la soeur de Paul» - "Budur, Polun bacısı Məryəm").

4. İnterpellyativ (tələb etmə) istifadə: «Pierre, viens ici!» - "Pierre, bura gəl!". Bu istifadə ümumi ismə də aid ola bilər: "Chers étudiants, venez me voir demain" - "Əziz tələbələr, sabah məni görməyə gəlin". İnterpellyativ istifadə konyunktiv istifadəni və ya vəftizi nəzərdə tutur. Qranje (1982) bunun, xüsusi adın təyinedici xarakteristikası olduğunu göstərir: interPELLYasiya, faktiki olaraq deyim kimi çıxış edən fərdi "o"nu "sən"ə çevirir [8, s.134-147].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xüsusi isimlərin klassifikasiyasını vermədən onları dəqiq təhlil və təsvir etmək mümkün deyil. Bu, məfhumların linqvistik hüdudlarını təyin edir və ən nəhayət, bu sahədə aparılan işin məqsədini təşkil edir. Onomastik məfhumlar müxtəlif cəhətlərə malik olduqlarına görə onların klassifikasiya parametrləri də müxtəlif ola bilər. İndiyədək dilçilər tərəfindən aparılan bölgülər içərisində yalnız toponimlərin ətraflı klassifikasiyasını vermək mümkün olmuşdur. Bunu müxtəlif dilçi alimlərin uzun illərdən bəri verdikləri onomastik vahidlərin müxtəlif cür təsnifatından görmək mümkündür.

Onomastik vahidlərin müxtəlif klassifikasiyasının müxtəlif formalarına A.V.Superanskayanın, J.Molinonun, V.Taşıçskinin, F.Mikloşçin, F. Şvarçın, K. Moşnskinin, S. Rospondun, V.N.Toporovun, P.Lebelin,

Z.V.Rubçovanın, S.A.Koporskinin, A.V.Nikitinin, A.Qurbanovun, N.Xudiyevin və başqalarının işlərində rast gəlmək mümkündür.

S.Rospond onomastik vahidlərin təsnifatında adların leksik mənasına deyil, qrammatik strukturuna əsaslanır (əsasən, morfolojiyaya) və onları aşağıdakı növlərə ayırır:

1. Toponimik formantı olmayan əsas dərəcəli: Mostek, Most və s.
2. Morfoloji və ya aksentoloji cəhətdən törəyən ikinci dərəcəli:

Dalechów

3. Düzəltmə adlar: Nowydwór [12, s.73].

V.N.Toporov S.Rospondun bu bölgüsünü tənqid edərək toponimlərin klassifikasiyasına bu cür yanaşma prinsipinin qənaətbəxş olmadığını qeyd edir. Onun fikrincə, materiala bu cür yanaşılan zaman həmişə aydın olmayan formalar qalır və toponimlər və appelyativlər arasındakı fərqi ayırd etmək çətin olur.

Klassifikasiya yanaşmasından tamamilə kənar olan bu qruplaşmaya diqqəti çəkən V.N.Toporov qeyd edir ki, belə yanaşma toponimlərə struktur cəhətdən yanaşma ola bilməz. Tam struktur klassifikasiya üçün mütləq iki problemin həllini tapmaq lazımdır: 1) toponimik eynilik və toponimik formantların onunla əlaqəli sinonimlik və omonimlik problemini. Bu da öz növbəsində toponimik məkanı müəyyən edən toponimik qrammatika və əlaqələrin təsvirini labüd edir; 2) toponimik və adi dil işarələrinin nisbətini.

V.N.Toporov S.Rospondun klassifikasiyasını P.Lebelin (1933 və 1956) fransız hidronimləri üzərində apardığı klassifikasiya ilə müqayisə edərək göstərir ki, P.Lebelin klassifikasiyasında adların realilərdən asılılığı və fiziki-coğrafi şərait dəyişkənliyi ilə əlaqəli mümkün evolyusiyası; appelyativlərin hidronimlərə çevrilməsi və sonrakı dövrdə transformasiyası; yazılı mənbələrdən məlum olan hidronimlər və şifahi nitqdə saxlanmış hidronimlər arasındakı fərq qeyd edilir [5, s.232-238].

P.Lebel öz təsnifatında iyerarxik – tipoloji və xronoloji sxem qurmağa çalışır. O, xronoloji prinsipə daha çox üstünlük verir, çünki tipoloji klassifikasiya hidronimləri tarixi qatdan kənarlaşdırır, eyni zamanda məfhumların daha geniş sinfini aydın etməyə imkan yaradır.

P. Lebel fransız hidronimlərinin 5 tarixi qatını təqdim edir:

- 1) müasir fransız hidronimləri - *Loire / Garonne / Seine*
- 2) orta əsr fransız hidronimləri - *Olt / Ouot / Lot*
- 3) qall-roman hidronimləri - *Be(z)al / Biez / Borbe*
- 4) qall-german hidronimləri - *Lantieuil / Lantheil / Lanteuil*
- 5) məlum etnik elementlərə uyğun gəlməyən qədim dövr hidronimləri - *Mēdīōna / Medyōna*.

Tipoloji planda isə P.Lebel hidronimləri aşağıdakı kateqoriyalara bölür:

- 1) appelyativlər və ya ümumi adlar;
- 2) təsviri adlar;
- 3) zaman və məkanda təyin edilmiş statusların göstəricisi olan determinativ adlar.

P.Lebel hətta nizamsız surətdə formalaşan müxtəlif onomastik vahidlərdən ibarət olan 4-cü qrupun da yarandığını bildirir [10, s.291-305].

Onomastik vahidlərin klassifikasiyasını təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu adlar içərisində yalnız yaşayış məskənlərinin adlarının tam mənşəyini tapmaq olur, çünki tədqiqatçılar tərəfindən əsas diqqət toponim köklərinə yönəldilir və bu da adların tarixi planda əmələ gəlməsinin yaşayış zonaları ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Onomastik vahidlərin təsnifatı zamanı adların müəyyən bir dilə, ərəzilərə, xronoloji kəsiyə, ictimai formasiyalara və s. aid olduğunu nəzərə almaq lazımdır. A.V.Superanskaya adların linqvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı qruplara ayırır:

1. Xüsusi adların adlandırılan obyektlə əlaqəli təsnifatı;
2. Təbii və süni yolla yaranan adlar. Bu təsnifat adların təyinatına görə klassifikasiyası və onların “adların rəsmi və qeyri-rəsmi işlənməsi” dixotomiyası (məfhumların iki fərqli və bir-birinə zidd hissələrə bölünməsi) ilə sıx əlaqəlidir;
3. “Mikro” – “makro” xətti üzrə;
4. Adların strukturuna görə təsnifatı;
5. Xronoloji təsnifat;
6. Adların motivasiyası və etimologiyası ilə əlaqəli klassifikasiya, onların appelyativlərə və eponimlərə, birincilərə və köçürülənlərə bölünməsi;
7. Adların ifadə etdikləri anlayışların həcmi ilə əlaqəli təsnifatı;
8. Dilin dixotomiyası – nitqlə əlaqəli təsnifat;
9. Üslubi və estetik təsnifat.

Sadalanan bu aspektlər bütün adlara aiddir və onların xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətlərinə görə rəngarəngdir; onlardan bəziləri linqvistik, digərləri məntiqi, tarixi, sosial, psixoloji əlamətləri özündə ehtiva edir və hamısı öz əksini onomastikada tapır.

Bütün bu təsnifatlardan dilçilər tərəfindən önə çəkiləni xüsusi adların əşyavi-nominativ klassifikasiyasıdır, çünki əşya ilə uyğunluq, bir qayda olaraq, adın “özü”nü və digər xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Beləliklə, A.V.Superanskaya obyektlərin adlandırılması xüsusiyyətlərinə əsasən onomastik vahidləri cansız məfhumları adlandırma tərzinə görə toponimlərə, kosmonim və astronimlərə, fitonimlərə, xrematonimlərə (silah, musiqi aləti, qiymətli daşlar və s.), nəqliyyat vasitələrinin adları, növ və marka adları; canlı varlıqların adlandırılma tərzinə görə antropnim, zoonim

və mifonimlərə; kompleks obyektləri adlandırma tərzinə görə ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin adları, xrononimlər (tarixlər), bayram adları, hadisə və tədbir adları, müəssisə adları, dokumentonimlər, faleronimlər (orden, medal adları), nəşriyyat adları və təbii fəlakətlərin adları kimi qruplara bölür [4, s.174-204].

Bununla belə, xüsusi adların klassifikasiyası tədqiqatçı individuallığı və ictimai nizam-intizam faktorları olan obyektiv və subyektiv səbəblərdən müxtəlif cür ola bilər. Onomastik vahidləri ayırmaq olar: antroponimlərə, toponimlərə, zoonimlərə, fitonimlərə, kosmonimlərə, astrotoponimlərə, xrematonimlərə, hidronimlərə, mifonimlərə və s.

K.A.Qudiy də onimlərin özünəməxsus fərqli təsnifatını verir: 1. Toponimlər (coğrafi obyektlərin adları – Kulikovo çölü, Ukrayna və s.); 2. Antroponimlər (insan adları – Pyotr Nikolayeviç, İvan Kalita və s.); 3. Kosmonimlər (kosmik zona adları – bürclər, elmi və eyni zamanda, xalq dilində qəbul edilmiş qalaktika adları Süd yolu, Pleyada); 4. Astronomik adlar (kosmik obyektlərin və ya ayrı-ayrı göy cisimlərinin adları – Günəş, Ay, Yupiter və s.); 5. Zoonimlər (heyvan adları və onların ləqəbləri – Murka, Şarik və s.); 6. Xrematonimlər (maddi mədəniyyət əşyalarının adları – “Orlov” almazı, Dyurandal xəncəri və s.); 7. Teonimlər (allahların adları – Zevs, Striboq vəs.); 8. Karabonimlər (gəmi və qayıq adları - Avrora, Borodino və s.); 9. Praqmonimlər (müxtəlif növlü məhsul adları, məsələn, parfunonimlər – Şanel, Dior və s.); 10. Çokonimlər (şokolad məhsullarının adları – “Qaraqum”, “Snikers” və s.) [3, s.25-27].

A.Bax xüsusi adları obyektləri ifadə etmə tərzinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. Canlı və canlı hesab edilən məfhumların adları;
2. Ərazi, ev, nəqliyyat vasitələri, incəsənət əsərləri, astroqrafik və kosmik obyektlərin adları;
3. Təşkilat, cəmiyyət adları;
4. Rəqs, oyun adları;
5. Ədəbi əsərlər, hərbi, plan prospekt adları;
6. Musiqi əsərləri və melodiyalarının adları.

Beləliklə, A.Bax bu bölgüsündə antroponimləri zoonimlərlə, toponimləri xrematonimlərlə və astronomiklərlə birləşdirir, incəsənət əsərlərinin adalarını musiqi, bədii və xoreoqrafik əsərlərdən ayırır [6, s.526-537].

Görkəmli Azərbaycan dilçi alimi A.Qurbanov qeyd edirdi ki, bu günədək onomastik vahidlərin istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkə elmində tam olaraq məqbul bölgüsü verilməmişdir. Çünki bütün dillərdə bu vahidlərin təsnifində çoxmüxtəliflik mövcuddur. Onomastik vahidlərin təsnifini verərkən onların mənə və məzmununu nəzərə almaq lazımdır. Bu fikrə əsaslanaraq o, xüsusi isimləri aşağıdakı qruplara bölür:

1. Antroponimlər
2. Etnonimlər
3. Toponimlər
4. Hidronimlər
5. Zoonimlər
6. Kosmonimlər
7. Ktematonimlər [1, s.12-13.].

N.Xudiyev də A.Qurbanovun fikrinə şərik olaraq göstərir ki, onomastik vahidləri onların mənə və məzmununa uyğun olaraq klassifikasiya etmək lazımdır və o, tədqiqat işində antroponimlər, toponimlər və ktematonimlərin zənginləşməsi yollarını nəzərdən keçirir [2, s.242].

Fransız dilşünas J.Molino xüsusi isimlərin müxtəlifnövü olması ideyasını təsdiqləyərək onların mümkün qədər maksimal siyahısını təqdim edir: 1. İnsan adları və ya antroponimlər: Jean - Jan, Nomère - Homer, Reagan - Reyqan və s.; 2. Heyvan adları: Médor – Medor (heyvan adları xüsusi bir spesifikasiyaya malik deyil, məsələn, pişiyin adı Pifaqor ola bilər); 3. Adlandırma və başlıqlar: Papa - ata, Maman – ana və s.; 4. Yer adları : La Normandie - Normandiya, la France – Fransa və s.; 5. Zaman adları : Midi – günorta, Vendredi – Cümə və s.; 6. Qurum adları: Renault – Reno, ONU – BMT və s.; 7. İnsan fəaliyyəti məhsullarının adları: Le 5 Symphonie – 5-ci simfoniya, Madame Bovary – Xanım Bovari və s.; 8. Elmi və riyazi simvolların adları: pi – pi və s.; 9. Digər kateqoriyalara aid olan xüsusi adlar: əslində bizi əhatə edən bütün məfhumlar bəzi hallarda və auditoriyada xüsusi bir ad ala bilər, məsələn, Ma voiture Trottinette – mənim maşınım Trottinet. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, maraqlı doğuran hər bir məfhum xüsusi ad ala bilər (Gardiner, 1954; Pulgram, 1954; Sorensen, 1963; Zabeeh, 1968, Algeo, 1973) [11, s.5-20; 13]

Nəticə

Beləliklə, məntiqçilər və dilçilərin bu sahədə apardıqları tədqiqatları və əldə etdikləri nəticələri təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xüsusi adlar tarix boyunca mərhələlərlə formalaşmışdır.

Bu və ya digər zamanda irəli sürülən müxtəlif tipologiyaları yekunlaşdırmaqla xüsusi adların alt siniflərinin maksimum geniş həcmi əldə edilmişdir.

İndiyədək dilçilər tərəfindən aparılan bölgülər içərisində yalnız toponimlərin ətraflı klassifikasiyasını vermək mümkün olmuşdur. Bunu müxtəlif dilçi alimlərin uzun illərdən bəri verdikləri onomastik vahidlərin müxtəlif cür təsnifatından görmək mümkündür.

Onomastik vahidlərin klassifikasiyasını təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu adlar içərisində yalnız yaşayış məskənlərinin adlarının tam

mənşəyini tapmaq olur, çünki tədqiqatçılar tərəfindən əsas diqqət toponim köklərinə yönəldilir və bu da adların tarixi planda əmələ gəlməsinin yaşayış zonaları ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Xüsusi adlar öz mahiyyətlərinə görə rəngarəngdir; onlardan bəziləri linqvistik, digərləri məntiqi, tarixi, sosial, psixoloji əlamətləri özündə ehtiva edir və hamısı öz əksini onomastikada tapır.

Beləliklə, bu günədək onomastik vahidlərin istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkə elmində tam olaraq məqbul bölgüsü verilməmişdir. Çünki bütün dillərdə bu vahidlərin təsnifində çoxmüxtəliflik mövcuddur. Xüsusi adların klassifikasiyası tədqiqatçı individuallığı və ictimai nizam-intizam faktorları olan obyektiv və subyektiv səbəblərdən müxtəlif cür ola bilər.

Onomastik vahidlərin avtomatik surətdə müəyyən edilməsi mövzusunda aparılan araşdırmalar göstərir ki, kateqoriyalara bölünə bilməyən xüsusi isimlər ən azı sintaktik ipuçları və böyük hərflərin olması ilə müəyyən edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qurbanov A.* Azərbaycan onomasiologiyasının əsasları: 2 cildə, II c., Bakı: İmak, 2019, 432 s.
2. *Xudiyev N.M.* Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü): Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
3. *Гудий К.А.* Сопоставительный анализ стратегий и приёмов перевода ономастических реалий (на материале русского и французского языков): дисс. ... канд. фил. наук. Тверь, 2015, 191 с.
4. *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. Москва: Наука, 1973, 366 с.
5. *Топоров В.Н.* Исследования по структурной типологии / В.Н.Топоров. Москва.: Издательство Академии наук СССР, 1963, 280 с.
6. *Bach A.* Deutsche Nomenkunde, Bd I, Die deutsche Personennamen, Teil. 1 (von 2), Heidelberg, 1952, 626 s.
7. *Hatzfeld A.* Dictionnaire général de la Langue Française / Darmesteter, A. – Paris: Delagrave, 1924, 1288 p.
8. *Héber L.* Sens et signification du nom propre. Sémantique interprétative et nom propre / L.Hébert. Paris: non publié, 1996, 160 p.
9. *Kleiber G.* La sémantique du prototype : catégories et sens lexical / G.Kleiber. Paris: P.U.F., 1990, 199 p.
10. *Lebel P.* Principes et méthodes d'hydronymie française / P. Lebel. Paris: Bernigaud et Privat, Publications de l'Université de Dijon XIII, 1956, 392 p.
11. *Molino J.* Le Nom propre dans la langue // Langages, Paris: Didier, 1982, No 66, pp.5-20

12. Rospond S. Klasyfikacja strukturalno-gramatykczna slowiyanskich nazw geograficznych // Prace Wroclawskiego towarzystwa naukowego”, Wroclaw, Ser. A, № 58, 1957, 73 p.
13. https://www.persee.fr/issue/lgge_0458-726x_1982_num_16_66

Redaksiyaya daxil olub 18.10.2024

İctimai elmlər

UOT 32

R.K.Aliyev

Bakı Avrasiya Universiteti

alievr@yahoo.com

AVROPA İTTİFAQININ SURİYA SİYASƏTİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.014>

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, Suriya, böhran, münaqişə, vətəndaş müharibəsi, sanksiya*

Suriyadakı qanlı münaqişə və onun nəticələri Avropadakı vəziyyətə ciddi təsir etmişdir. Suriya, Avropanın da cənub və cənub-şərq sərhədlərinin toxunduğu Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən biridir. Min illər ərzində Suriya Avropa qitəsi ilə dərin tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirmişdir. Birinci Dünya müharibəsinin bitməsindən və Osmanlı mirasının bölüşdürülməsindən sonra İngilis-Fransız təsirinin ərazisinə daxil olan Suriyada ümumilikdə Avropanın, xüsusən də Fransa və İngiltərənin böyük maraqları var idi.

Suriyada vətəndaş qarşıdurmasının başlanmasından sonra Aİ assosiasiya sazişi layihəsini dondurdu və Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) çərçivəsində Suriya hökuməti ilə ikitərəfli əməkdaşlıq proqramlarını dayandırdı. Avropa İnvestisiya Bankı (AİB) Suriyaya kredit əməliyyatlarını və texniki yardım göstərməyi dayandırdı. 2011-ci ilin iyulunda Dəməşqin tələbi ilə Suriyanın Aralıq dənizi İttifaqında iştirakı dayandırılmışdı. Bundan əlavə, Aİ məqsədyönlü sanksiyalar vasitəsilə Dəməşq rejiminə təsir göstərməyə çalışırdı.

Р.К.Алиев

СИРИЙСКАЯ ПОЛИТИКА ЕВРОСОЮЗА

Ключевые слова: *Евросоюз, Сирия, кризис, конфликт, гражданская война, санкция*

Кровавый конфликт в Сирии и его последствия оказали серьезное влияние на ситуацию в Европе. Сирия – одна из стран Средиземноморского бассейна, где соприкасаются южные и юго-восточные границы Европы. За тысячи лет Сирия развила глубокие исторические, экономические и культурные связи с европейским континентом. После окончания Первой мировой войны и раздела османского наследия Сирия, вошедшая на территорию англо-французского влияния, имела большие интересы Европы в целом, Франции и Англии в частности.

После начала гражданского конфликта в Сирии ЕС заморозил проект соглашения об ассоциации и приостановил программы двустороннего сотрудничества с сирийским правительством в рамках Европейской политики соседства (ЕПС). Европейский инвестиционный банк (ЕИБ) приостановил кредитные операции и техническую помощь Сирии. В июле 2011 года по требованию Дамаска участие Сирии в Средиземноморском союзе было приостановлено. Кроме того, ЕС пытался повлиять на режим Дамаска посредством целенаправленных санкций.

R.K.Aliyev

THE SYRIAN POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Keywords: *European Union, Syria, crisis, conflict, civil war, sanctions*

The bloody conflict in Syria and its consequences have had a serious impact on the situation in Europe. Syria is one of the countries of the Mediterranean basin where the southern and southeastern borders of Europe touch. Over thousands of years, Syria has developed deep historical, economic and cultural ties with the European continent. After the end of the First World War and the division of the Ottoman heritage, Syria, which entered the territory of Anglo-French influence, had great interests of Europe in general, and France and England in particular.

After the start of the civil conflict in Syria, the EU froze the draft association agreement and suspended bilateral cooperation programs with the Syrian government under the European Neighborhood Policy (ENP). The European Investment Bank (EIB) has suspended credit operations and technical assistance to Syria. In July 2011, at the request of Damascus, Syria's participation in the Mediterranean Union was suspended. In addition, the EU was trying to influence the Damascus regime through targeted sanctions.

I. Giriş

Suriyadakı qanlı münaqişə və onun nəticələri Avropadakı vəziyyətə ciddi təsir etmişdir. Suriya, Avropanın da cənub və cənub-şərq sərhədlərinin toxunduğu Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən biridir. Min illər ərzində Suriya Avropa qitəsi ilə dərin tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirmişdir. Birinci Dünya Müharibəsinin bitməsindən və Osmanlı mirasının bölüşdürülməsindən sonra İngilis-Fransız təsirinin ərazisinə daxil olan Suriyada ümumilikdə Avropanın, xüsusən də Fransa və İngiltərənin böyük maraqları var idi.

2010-cu illərin əvvəllərində Avropa İttifaqı və Suriya Ərəb Respublikası həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatda əməkdaşlıq edirdilər. Suriya Avro-Aralıq dənizi Tərəfdaşlığının üzvü idi, Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) çərçivəsində Aİ ilə əlaqələri inkişaf etdirdi və Aralıq dənizi İttifaqının üzvü idi.

II. Aİ-nin Suriyada sanksiyalar siyasəti

Suriyada vətəndaş qarşdurmasının başlanmasından sonra Aİ assosiasiya sazişi layihəsini dondurdu və AQS çərçivəsində Suriya hökuməti ilə ikitərəfli əməkdaşlıq proqramlarını dayandırdı. Avropa İnvestisiya Bankı (AİB) Suriyaya kredit əməliyyatlarını və texniki yardım göstərməyi dayandırdı. 2011-ci ilin iyulunda Dəməşqin tələbi ilə Suriyanın Aralıq dənizi İttifaqında iştirakı dayandırılmışdı. Bundan əlavə, Aİ məqsədyönlü sanksiyalar vasitəsilə Dəməşq rejiminə təsir göstərməyə çalışırdı. Beləliklə, böhranın ən qızgın vaxtında – 9 may 2011-ci ildə Aİ ölkə rəhbərliyini mülki əhaliyə qarşı güc tətbiqini dayandıрмаğa məcbur etmək üçün Suriyaya qarşı məhdudlaşdırıcı tədbirlər tətbiq etdi. Brüssel ölkəyə silah tədarükünə qadağa qoydu və onun aktivlərini dondurdu, həmçinin ABŞ-ni dəstəkləyərək prezident B.Əsəd və onun yaxın çevrəsinə qarşı sanksiyalar tətbiq etdi. Bunun ardınca Aİ Dəməşqə qarşı sanksiya təzyiqini artırdı. Aİ Şurasının son on il ərzində Suriya Ərəb Respublikasına qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar çox genişdir və bunlara aktivlərin dondurulması və qara siyahıdakı şəxslərin səyahət qadağaları, Suriyaya avadanlıq, mal və texnologiyaların ixracına məhdudiyətlər daxildir. Repressiya, neft və qaz sektoruna məhdudiyətlər, Aİ üzv dövlətləri və qurumlarından Suriya hökumətinə yardımın qadağan edilməsi üçün istifadə olunur. 2019-cu ilin yanvarında B.Əsəd hökuməti ilə əlaqəli iş adamlarına qarşı uzadılmış Aİ sanksiyaları da Suriya hökuməti tərəfindən ölkənin məqsədləri üçün vəsaitlərin mümkün sui-istifadəsi ilə mübarizə məqsədi daşıyır [2, s.92].

Sanksiyalardan əlavə artıq münafişənin ilk aylarında Aİ nümayəndələri Dəməşqin nümayişçilərə qarşı zorakı hərəkətlərini pislədi, Suriya rəhbərliyini xalqın qanuni tələblərini təmin etməyə və ölkədə siyasi və sosial-iqtisadi islahatlara başlamağa çağırırdılar [4, s.203].

Lakin 2011-ci ilin avqustundan etibarən Aİ və bütövlükdə Qərbin mövqeyi dəyişdi. Bifurkasiya nöqtəsi kimi avqustun 18-də Latakiya, Həma və Deyr əz-Zorda nümayişçilərə qarşı genişmiqyaslı hərbi güc tətbiqi olundu. Brüssel hesab edirdi ki, “Suriya rejimi öz legitimliyini tamamilə itirmiş və B.Əsəd istefaya getməlidir”. Həmin gün ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya liderləri B.Əsədin istefasını tələb etdilər [3, s.8–9].

Həmin andan etibarən “Əsəd getməlidir” şüarı mantraya çevrildi. Aİ rəsmiləri bir daha vurğuladılar ki, “rejim” ilk növbədə münafişəyə, onun ekstremizmi alovlandıran hərəkətlərinə və siyasi keçidin qarşısının alınmasına görə məsuliyyət daşıyır. Eyni zamanda, Karnegi Avropa Mərkəzinin tədqiqatçısı M.Pierininin qeyd etdiyi kimi, “AB-nin radikal mövqeyi... və onun təvazökar hərbi və diplomatik töhfəsi” arasında kəskin ziddiyyət dərhal aşkar idi [3, s.3].

Suriyadakı sonrakı hadisələr Rusiya Federasiyası və ABŞ-ni ön plana çıxardı. AB isə əsasən Amerika siyasətindən sonra qətiyyətli addım atmadı [4, s.204]. Ardıcıl yanaşmanın inkişafına həm də Aİ-nin əsas dövlətləri - Almaniya, Fransa və Böyük Britaniyanın müxtəlif siyasətlərə riayət etməsi mane oldu. Belə ki, Almaniya 2013-cü ilin yayında öz hərbi qüvvələrini Suriyaya göndərməkdən imtina etsə də, suriyalı qaçqınları qəbul etməyə açıq idi. Fransa məhdud hərbi əməliyyatlarda ABŞ-la birgə iştirak etməyə hazır olduğunu nümayiş etdirdi. Britaniya Parlamenti hökuməti dəstəkləmədən Suriyada hərbi əməliyyat ideyasını rədd etdi, Britaniya hökuməti isə öz növbəsində miqrasiya böhranının həllində Brüsseli dəstəkləməkdən imtina etdi və diqqətini Brexit üzərində cəmləşdirdi [3, s.17]. Nəticədə, AB-yə üzv olan ayrı-ayrı dövlətlər İŞİD-ə qarşı mübarizə aparmaq üçün ABŞ-nin rəhbərlik etdiyi geniş antiterror koalisiyası çərçivəsində hərbi səylər göstərdilər [4, s.205]. Buna baxmayaraq, Avropa İttifaqı münaqişədə mühüm rol oynamadı. Suriyadakı müharibə onun üçün ciddi nəticələr verdi, miqrasiya böhranının inkişafına yol açdı və müharibənin humanitar nəticələrini yumşaltmaq üçün addımlar atmağa İttifaqı məcbur etdi.

Suriya münaqişəsi bu günə qədər davam edən əsl humanitar fəlakətə gətirib çıxarmışdı. Ölkə daxilində 11,7 milyondan çox suriyalının humanitar yardıma ehtiyacı var, onlardan 6,2 milyonu məcburi köçkün, təxminən 3 milyon isə İdlib əyalətində çətin əldə edilən və mühasirəyə alınmış ərazilərdə yaşayırlar [2, s.93].

Avropa İttifaqı və ayrı-ayrı üzv dövlətlər Əsəd hökumətinin nəzarətində olmayan ərazilərdə, eləcə də ümumilikdə 5,6 milyondan çox suriyalı qaçqını qəbul edən Yaxın Şərqi qonşu ölkələrində suriyalılar üçün ən böyük humanitar yardım donoru oldular. Müharibə illərində Aİ və üzv dövlətlər Suriya daxilində və Livan, İordaniya, İraq, Türkiyə və Misir kimi qonşu ölkələrdəki suriyalılara humanitar yardım, sabitlik və dəstək üçün demək olar ki, 17 milyard avro ayırmışdılar [2, s.95].

Bundan əlavə, Aİ BMT ilə birlikdə 2016-cı ildə Londonda və 2017-2019-cu illərdə Brüsseldə “Gələcək Suriyaya və Regiona Dəstək” mövzusunda Suriya üzrə bir sıra donor konfranslarına həmsədrlik etmişdir. Bu konfranslar “Suriya xalqına dəstək vermək və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 nömrəli qətnaməsinə uyğun olaraq Suriya böhranının davamlı siyasi həllinə nail olmaq üçün beynəlxalq ictimaiyyətin səylərini daha da səfərbər etmək” məqsədi daşıyırdı [8]. Konfranslarda səfərbər olunan vəsaitlərin əsas alıcıları Suriyaya qonşu olan ölkələrdir. Vəsaitlər aşağıdakı sektorlara yönəldilir: təhsil, iqtisadiyyatın bərpası və infrastruktur, səhiyyə, ərzaq təminatı. Hər bir sonrakı konfrans ərəfəsində donorların, ilk növbədə Aİ və üzv dövlətlərin öhdəliklərini aşdığını nümayiş etdirən hesabatlar dərc olundu [8].

Nəhəng qaçqın axınına gəlincə, miqrasiya böhranının ən qızgın vaxtında Aİ onu həll etmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. Birincisi, Balkan miqrasiya marşrutu bağlandı, Avropa İttifaqının xarici sərhədlərinin təhlükəsizliyi gücləndirildi və 2016-cı il martın 18-də Aİ ilə Türkiyə arasında “Qaçqınlar Paktı” bağlandı [12]. Ankara maliyyə təzminatı, vizasız rejim və ölkənin Avropa İttifaqına daxil olması üçün siyasi prosesin sürətləndirilməsi müqabilində qaçqınları qəbul etməli idi. Bununla belə, Türkiyə tərəfinin miqrasiya sazişini yerinə yetirməsi həm Brüssellə Ankaranın Suriyalı qaçqınlar məsələsində əməkdaşlığını müsbət qiymətləndirən Avropa Komissiyası, həm də deputatlarının icrasına tənqidi yanaşan Avropa Parlamenti arasında fikir ayrılığına səbəb olmaqda davam edir.

İkincisi, Avropa İttifaqının hüdüdlərindən kənarında yerləşən qaçqınlara kömək etmək üçün trust fondları yaradılmışdır. 2015-ci ilin noyabrında Aİ və Türkiyə arasında miqrasiya böhranına qarşı əməkdaşlığa dair danışıqların intensivləşməsi fonunda [12] Türkiyədə Qaçqınlar Fondu yaradıldı. Avropa İttifaqı Ankaraya humanitar yardım, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə yardım göstərmək üçün ümumilikdə 6 milyard avro ayırmağı öhdəsinə götürdü. 2019-cu ilin iyul ayına olan məlumata görə, Aİ Türkiyədə Suriyalı qaçqınların və onları qəbul edən icmaların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş 85 layihəyə 5,6 milyard dollar və birbaşa 3,45 milyard dollar ayırmışdı [8]. Bundan əlavə, hələ 2014-cü ilin dekabrında Suriyalı qaçqınlara və onları qəbul edən icmalara vahid çevik və həssas mexanizm vasitəsilə qeyri-humanitar yardım göstərmək üçün “Mədəd Fondu” – Suriya böhranına cavab üçün Aİ Regional Etimad Fondu yaradılmışdır. Yaradılan zaman qeyd olunurdu ki, böhranın siyasi həllinə başlandıqdan sonra Fond Suriyanın iqtisadi dirçəlişinin maliyyələşdirilməsi alətinə çevrilə bilər. Ancaq indiyədək Suriyanın özündə “Mədəd Fondu”nun xətti ilə bir layihə də həyata keçirilməmişdir. Fond vasitəsilə maliyyə yardımının əsas alıcıları Yaxın Şərqdə Suriya ilə qonşu olan dövlətlərdir. 2019-cu ilin yazına qədər Aİ-nin etimad fondu vasitəsilə 1,7 milyard avrodan çox vəsait səfərbər edilmişdir ki, bu da gözləniləndən çox olmuşdur [8].

III. Aİ-nin bərpəçilik strategiyası

Hökumət qoşunlarının hərbi qələbələri və prezident Bəşər Əsədin ölkə daxilində qüdrətinin güclənməsi fonunda Suriyanın uzun sürən münaqişə zamanı zədələnmiş ərazilərinin bərpası məsələsi gündəmə gəlirdi. Dəməşq dərk edirdi ki, dağıdıcı müharibənin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün xarici yardım lazımdır, lakin B.Əsəd və onun ətrafının nümayəndələri dəfələrlə bəyan edirdilər ki, Dəməşq ölkənin yenidən qurulmasında Qərbin iştirakını istəmir, lakin Rusiya Federasiyası, İran və Çin kimi dost ölkələrin köməyini alqışlayır [2, s.95]. Bununla belə, 2016-cı ilin sonundan Moskva Aİ-ni intensiv surətdə Suriyanın bərpasında iştirak etməyə və bununla da

ölkənin sabitləşməsinə, Avropa və Yaxın Şərq ölkələrindən olan suriyalı qaçqınların öz vətənlərinə qayıtmasına töhfə verməyə çağırırdı [103]. Bununla belə, Avropa İttifaqı Suriyanın bərpasında iştirak etməyə tələsmir və bəzi avropalı tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Rusiya Avropa cəmiyyətinin bir hissəsinə xas olan artan antimiqrasiya əhval-ruhiyyəsi ilə oynamaq üçün qəsdən qaçqınların geri qayıtması kartını oynayır [2, s.96]. Avropa İttifaqının Suriyanın yenidən qurulmasında iştirak məsələsində mövqeyi hələ 2017-ci ilin aprelinde qəbul edilmiş “Suriya üzrə Aİ Strategiyasının elementləri” sənədinə əsaslanır. Sənəddə, ölkədə davamlı siyasi nizamlanmanın təşviqində Aİ-nin rolunu və bunun məqsədlərini elan etdi. Burada aydın şəkildə bildirilirdi ki, Aİ Suriya münaqişəsinin tərəfləri üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı Qətnaməsi və 2012-ci il Cenevrə Kommunikəsində razılaşdırılmış “hərtərəfli, həqiqi və əhatəli siyasi keçid prosesi” başladıqdan sonra Suriyanın yenidən qurulmasına yardım etməyə hazır olacaq [8].

Xarici Əlaqələr üzrə Avropa Şurasının Yaxın Şərq və Şimali Afrika üzrə proqram (ECFR) direktoru C.Barnes-Deysin qeyd etdiyi kimi, bu strategiya əsasında Aİ “strateji səbir” siyasəti yürüdür. Bu, B.Əsədin ölkə daxilində mövqelərini möhkəmləndirməsinə kömək edə biləcək hər hansı addımdan çəkinmək, sərt sanksiyalar rejimini saxlamaq, Suriyanın yenidən qurulmasında iştirakdan imtina etmək və Suriya rəhbərliyinin legitimliyini tanımaqdan ibarətdir. Tədqiqatçının fikrincə, “strateji səbir” siyasəti son nəticədə artan daxili siyasi və iqtisadi təzyiqin Əsəd rejimini siyasi islahatlar aparmağa məcbur edəcəyi ideyasına əsaslanır [6]. Bununla belə, Aİ-nin tutduğu kursun bir sıra çatışmazlıqları var. Birincisi, Aİ-nin sanksiya siyasəti səmərəsizdir. Sanksiyalar B.Əsədin siyasətində dəyişikliyə səbəb olmadı və Suriyadakı münaqişəyə son qoymadı. Aİ bəzi məhdudlaşdırıcı tədbirləri ləğv etsə də, digərlərini tətbiq etsə də, sanksiyalar təzyiqini artırıb-azaltsa da, onun hərəkətləri onların effektivliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi ilə müşayiət olunmamışdır ki, bu da üzv dövlətlər arasında məqsədlərinə dair ümumi anlaşmanın olmaması ilə bağlıdır. Üstəlik, ECFR əməkdaşı N.Samahaya görə, Suriya hökuməti və onun nəzarəti altında olan ərazilərdəki əhali “sanksiya fırtınasına” tab gətirəcək və ona görə deyil ki, insanlar B.Əsədi mütləq dəstəkləyirdilər, başqa heç bir şey olmadığını başa düşdükləri üçün heç nə edə bilmirdilər [10]. Aİ-nin Dəməşqə məcburi sanksiya təzyiqi Suriya hökumətinin güzəştə getməsinə yox, əksinə, B.Əsədin hakimiyyətinin güclənməsinə, ölkə daxilində nəzarətin gücləndirilməsinə və cəmiyyətin lider ətrafında birləşməsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, sanksiyalar hökumətə daxili problemlərin günahını xarici düşmən qüvvələrin üzərinə atmaq imkanı verir. İkincisi, ilkin olaraq repressiyaları pisləmək və hakim rejimin resurslarını məhdudlaşdırmaq üçün

tətbiq edilən sanksiyalar Suriya əhalisinin ən həssas təbəqələrinə mənfi təsir göstərir [10]. Aİ nümayəndələri Brüsselin Suriyanın bərpası ilə bağlı mövqeyini onunla əsaslandırırlar ki, Avropa İttifaqı bu səyləri maliyyələşdirmək üçün resurslara malik azsaylı xarici aktorlardan biridir və bu, ona Dəməşqə təsir rıçaqları verir [8]. Bunu 2019-cu ilin martında Brüsselin mövqeyinin tərəflərin sülh danışıqlarında iştirak etmək üçün “stimul” ola biləcəyini vurğulayan F.Moqerininin sözləri də təsdiq edir [2, s.99].

Bununla belə, tədqiqatçılar B.Delen və P.K.Flanders qeyd edirlər ki, Aİ öz strategiyasını yenidənqurma layihələrində iştirak vədinin Suriya rejimini siyasi keçidi həyata keçirməyə sövq edə biləcəyi ehtimalı üzərində qurmamalıdır [8]. Müəlliflərin fikrincə, əksinə, Dəməşqin nəzarətində olan ərazilərin tezliklə bərpası üçün səylərdə iştirak etməyə hazır olduğunu nümayiş etdirməklə Aİ Suriya hökumətini öz siyasətini korreksiya etməyə təşviq edə bilər. Aİ Fəratın şərqindəki ərazilərdə vəziyyətin sabitləşdirilməsində və yerli idarəetmə strukturlarının gücləndirilməsində hələlik Avropa İttifaqı, ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Suriya hökuməti, Muxtariyyət administrasiyası arasında intensiv danışıqlarda ciddi iştirak etmir. Buna baxmayaraq, Aİ artıq İŞİD-dən azad edilmiş ərazilərdə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bir sıra layihələr həyata keçirir. 2011-ci ildən bəri Aİ və üzv dövlətlər müxalifətin nəzarətində olan ərazilərə məhdud qeyri-humanitar yardım göstərirdilər. Aİ layihələrinə əlavə olaraq, ayrı-ayrı Avropa ölkələri vətəndaş cəmiyyətini dəstəkləmək, yerli idarəetmənin keyfiyyətini artırmaq, məşğulluq, təhsil və bacarıqların təmin edilməsi və s. üçün nəzərdə tutulmuş yerli səviyyədə bir sıra ikitərəfli proqramların təşəbbüskarı olmuşlar [12]. Lakin bu layihələrin həyata keçirilməsi üçün böyük vəsait ayrılır, çünki maliyyə ilk növbədə humanitar sahəyə yönəldilmişdir. 2019-cu ilin may ayında Avropa İttifaqı Sülh və Sabitliyə Dəstək Aləti çərçivəsində maliyyələşdirilən 18 milyon avro dəyərində yeni proqrama başlamışdır. Suriyanın şimal-şərqində Qlobal Koalisiya qüvvələri tərəfindən İŞİD-dən azad edilən ərazilərdə vəziyyətin sabitləşdirilməsi üzrə işlərə dəstək verilmişdir. Brüssel bildirmişdir ki, proqram Rakka və Deyr əz-Zor əyalətlərində su təchizatı və minalardan təmizləmə kimi mühüm xidmətlərin təmin edilməsinə kömək edəcək. Avropa İttifaqının və üzv dövlətlərin Suriyanın yenidən qurulmasında iştirakına obyektiv maneələr var, lakin iştirak etməmək çox mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən Aİ bir sıra siyasi dilemmalarla üzləşir. Birincisi, Suriyanın yenidən qurulmasına başlamaqla Avropa İttifaqı əslində Əsəd hökumətinin legitimliyini tanıyır. Avropa anlayır ki, yaxın vaxtlarda Suriyada hakim rejimdə dəyişiklik yoxdur, lakin əksər ölkələr Dəməşqlə əməkdaşlığı bərpa etməyə hazır deyil. Beynəlxalq Böhran Qrupunun Yaxın Şərq və Şimali Afrika Proqramının

direktoru C.Hiltermanın qeyd etdiyi kimi, “Avropa paytaxtlarında hesab edirlər ki, rejimin indiki formada dirçəldilməsinə imkan vermək yalnız əsas problemi ört-basdır etmək deməkdir, çünki rejimin adı, səmərəsiz də olsa, modelindən əl çəkəcəyini gözləməyə əsas yoxdur. Nəticədə, ölkə uzun illər qeyri-sabitliyə məhkumdur” [1, s.12]. İkincisi, B.Əsədə qarşı çıxmaq, Aİ və üzv dövlətlər üçün əsas humanitar yardım donorları olmaqla, hökumətinin nəzarətində olan ərazilərdə yaşayan insanlara humanitar yardımın necə yönəldilməsi problemi ilə üzləşdilər [9]. Bu səbəbdən Avropada insanlar belə bir sual verirlər: əgər bu suriyalıların vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmırsa və məqsədlərinə nail olmağa kömək etmirsə, Brüssel niyə mövqeyini dəyişib Suriyanın yenidən qurulmasında iştirak etsin? [6]. Eyni zamanda, Aİ-nin Suriyanın yenidən qurulmasında iştirak etməməsi onun yalnız rejimin və onu dəstəkləyən ölkələrin maraqlarına yönələcəyi ilə təhdid edir. Suriyaya humanitar yardımın ən böyük donoru olan və qaçqınlar üçün xərclərin əhəmiyyətli hissəsini ödəyən Aİ-nin Suriyada nə siyasi təsiri, nə də rejimlə diplomatik əlaqə kanalları var. Suriyada qalan nüfuzunu itirməmək və gələcəkdə ona sahib olmaq üçün Aİ öz yerini tutmalıdır, o cümlədən ölkənin yenidən qurulması prosesində iştirak etməlidir. Eyni zamanda, Brüssel ölkədə sabitliyin təmin olunmasında və miqrasiya probleminin həllində son dərəcə maraqlıdır. Bu gün Avropada suriyalı qaçqınların problemi o qədər də kəskin olmasa da, Suriyada humanitar vəziyyət ağırlaşarsa, qitəyə yeni qaçqın dalğası tökülə bilər. Problemin kifayət qədər kəskin olduğu və gələcəkdə bu ölkələrdə, ilk növbədə, Livanda kövrək sabitliyə təhlükə yarada biləcək qonşu ölkələrdən, Livan və İordaniyadan olan suriyalı qaçqınların geri qayıtmasını təmin etmək Aİ üçün də vacibdir.

Bu baxımdan avropalı tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qaçqınların qaytarılmasından da narahat olan Əsəd hökumətinin əsas müttəfiqi kimi ilk növbədə Rusiya ilə bu məsələdə tədricən şərti qarşılıqlı fəaliyyətə başlamağa dəyər. Bununla belə, J.Hiltermanın qeyd etdiyi kimi, “bərpa məsələsinə Rusiya ilə Qərbin ümumi qarşıdurması kontekstində baxılır” [7].

2018-ci ilin avqust ayında Polşa Xarici İşlər Nazirinin müavini və Çexiya Xarici İşlər Nazirinin Dəməşqə rəsmi səfərləri olmuşdur. Onların ardınca 2019-cu ilin yanvarında İtaliya Dəməşqdə səfirliyini açmağı nəzərdən keçirdiyini elan etdi [7]. Fransa, Almaniya və Böyük Britaniya Dəməşqə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirmək niyyətində olsa da, bir sıra Avropa ölkələri öz yanaşmalarını yumşaltmağa meyilidirlər. “Foreign Policy” jurnalına verdiyi anonim müsahibələrdə bir çox avropalı diplomatlar qeyd edirlər ki, bu dövlətlər Suriya ilə münasibətlərə ilk növbədə miqrasiya böhranı prizmasından baxırlar, hesab edirlər ki, B.Əsədin müharibədəki qələbəsini tanımaq və ölkənin yenidən qurulmasında ona yardım göstərməyi,

suriyalı qaçqınların geri qaytarılması prosesini sürətləndirəcək [11]. Aİ-nin rəsmi xətti hələlik dəyişməz qalsa da, nəzəri cəhətdən bu proseslərin təsiri altında dəyişə bilər.

Son vaxtlar üzv ölkələr arasında Suriyanın bərpasına və suriyalı qaçqınların geri qaytarılmasına maliyyə yardımının göstərilməsi üçün minimum məqbul şərtlərin nə sayıla biləcəyi ilə bağlı müzakirələr gedir. "Foreign Policy"yə müsahibə verən diplomatların qeyd etdiyi kimi, Berlin və Paris Əsədin minlərlə siyasi məhbusu azad edəcəyini və BMT-nin Suriyaya qayıdan qaçqınların taleyinə nəzarət etməsinə icazə verəcəyini gözləyir. Eyni zamanda diplomatlar bildiriblər ki, Fransa və Almaniya davamlı siyasi proses başlayana qədər sanksiyaların ləğvini dəstəkləməyəcək və tammiqyaslı yenidənqurma layihələrində iştirak etməyəcək [11]. Başqa sözlə, Aİ-nin əsas üzv dövlətləri Suriyanın bərpasında iştirak şərtlərinə yenidən baxmağa hələ hazır deyillər.

Beləliklə, yaxın gələcəkdə Aİ-nin Suriyanın yenidən qurulmasında iştirak edəcəyi ehtimalı azdır. Birincisi, sanksiyalar qüvvədə olduğu müddətdə Aİ və üzv ölkələrin bu prosesdə geniş iştirakı mümkün deyil. Aİ-nin Suriyaya sanksiya təzyiqinin zəifləyəcəyini güman etsək belə, Amerika sanksiyalarının ləğvini gözləmək üçün heç bir əsas yoxdur ki, bu sanksiyalar daha da sərtləşə bilər, çünki Vaşinqtonda sərhəddən kənar sanksiyaların tətbiq edilməsinə maneə olacaq. İkincisi, bəzi Avropa ölkələri Əsəd hökuməti ilə qarşılıqlı fəaliyyətə başlasa da, onların heç biri onun adından diplomatik müharibəyə cəlb olunmayacaq. Lakin bu, Aİ-yə üzv ölkələr arasında artan fikir ayrılıqları fonunda bu ehtimalı istisna etmir. Ortamüddətli perspektivdə bəzi məhdudlaşdırıcı tədbirlər ləğv oluna bilər ki, bu da Avropa şirkətlərinin Suriyada yenidənqurma layihələrində iştirakına yol açacaq. İtaliya Beynəlxalq Siyasi Tədqiqatlar İnstitutunun tədqiqatçısı E.Dakremanın qeyd etdiyi kimi, miqrasiya məsələləri müasir Aİ siyasətinin mərkəzi elementi olaraq qalsa da, son vaxtlar suriyalı qaçqınlar mövzusu Avropa ölkələrinin, hətta Almaniyanın da daxili müzakirələrində yoxdur [7].

IV. Nəticə

Bütün təhlillərə yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Aİ-nin Suriya münaqişəsi ilə bağlı siyasətinin bəzi əsas məqamları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Humanitar yardım: Aİ Suriya xalqına humanitar yardımın ən böyük donorlarından biridir. Münaqişə başlayandan bəri Aİ Suriyaya və suriyalı qaçqınları qəbul edən qonşu ölkələrə humanitar və inkişaf üçün 20 milyard avrodan çox yardım etmişdir. Bu yardım münaqişədən əziyyət çəkən milyonlarla insanı qida, sığınacaq, səhiyyə və təhsillə təmin etmək üçün istifadə olunmuşdur.

2. *Diplomatik səylər:* Aİ Suriya münaqişəsinin siyasi həlli üçün diplomatik səylərdə fəal iştirak edir. Aİ Cenevrədə BMT-nin rəhbərlik etdiyi sülh danışıqlarını dəstəkləmiş və münaqişənin siyasi həllini tapmağı hədəfləyən Beynəlxalq Suriyaya Dəstək Qrupuna qoşulmuşdur.

3. *Sanksiyalar:* Aİ Suriya rejiminə və əlaqəli şəxslərə və qurumlara qarşı bir sıra sanksiyalar tətbiq etmişdir. Bu sanksiyalara neft embarqosu, aktivlərin dondurulması və səyahət qadağası daxildir. Sanksiyalar zorakılığı dayandırmaq və tam siyasi danışıqlara başlamaq üçün rejimə təzyiqlik göstərmək məqsədi daşıyır.

4. *Müxalifətə dəstək:* Aİ Suriya müxalifətinə siyasi və maddi dəstək verir. Aİ Suriya Milli Koalisiyasını Suriya xalqının qanuni nümayəndəsi kimi tanımış və ona maliyyə və texniki yardım göstərmişdir.

5. *Qaçqın böhranı:* Suriya münaqişəsi bölgədə qaçqın böhranına səbəb olmuş, milyonlarla insan qonşu ölkələrə və Avropaya qaçmışdır. Aİ suriyalı qaçqınlara humanitar yardımın göstərilməsi və qaçqınların Avropaya yerləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Aİ həmçinin qaçqın axınıni idarə etmək üçün Türkiyə ilə əməkdaşlıq edir və qaçqın böhranının öhdəsindən gəlmək üçün ona maliyyə dəstəyi verir. Bununla belə, mövcud vəziyyətə və keçmiş fəaliyyətlərə əsaslanaraq, 2022-ci ildə Aİ-nin Suriya münaqişəsi ilə bağlı siyasətinin humanitar yardımın göstərilməsi, münaqişənin siyasi həllinin təşviqi və Suriya xalqı və qaçqınlarının dəstəklənməsinə diqqəti davam etdirəcəyini güman etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Кортунов А.В., Хильтерманн Й., Мамедов Р.Ш., Шмелева Т.А., Иванов И.С.* Примирить непримиримое: подходы России и Европы к восстановлению Сирии, Российский совет по международным делам, НП РСМД, Москва, 2019, 32 с.
2. *Оганисян Л.* Дилеммы Сирийской политики ЕС // Современная Европа, 2020, №1, с.91-101
3. *Пьерини М.* Есть ли у ЕС роль в сирийском конфликте?, Московский Центр Карнеги. Москва, 2017, 33 с.
4. *Шумилин А.И.* Евросоюз: подход к сирийской проблеме // Научно-аналитический вестник ИЕ РАН, 2018, № 2, с.201-209
5. Путин: Ближнему Востоку нужен современный “план Маршалла”, ТАСС. 27.10.2016. // <https://tass.ru/politika/3739492?ysclid=m6p6yxpjio118425351>.
6. Barnes-Dacey J. (2019) A framework for European-Russian cooperation in Syria. European Council on Foreign Relations. // <https://russiancouncil.ru/en/ana-lytics-and-comments/analytics/a-framework-for-european-russian-cooperation-in-syria/?ysclid=lysi5q8n6b345185587>.

7. Dacrema E. (2019) Why Europe Wo n't Rebuild Syria, The Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/syriacouncil/why-europe-won-t-rebuild-syria/>
8. Delen B., Flanders P.C. (2018) Reconstruction Calling? Towards a different EU role in rebuilding Syria. 11.11.11. // https://www.researchgate.net/publication/340316609_The_Dilemmas_of_the_EU_Policy_Towards_Syria
9. Hezbollah: Samir Kuntar Killed in Israeli Airstrike on Damascus // Haaretz. // <https://www.haaretz.com/middle-east-news/hezbollah-samir-kuntar-was-killed-in-israeli-strike-1.5379467>.
10. Samaha N. (2019) The economic war on Syria: Why Europe risks losing, European Council on Foreign Relations. Shumili. // https://ecfr.eu/article/commentary_the_economic_war_on_syria_why_europe_risks_losing/
11. Vohra A. (2019) Europe doesn't Even Agree on Assad Anymore, Foreign Policy. // <https://foreignpolicy.com/2019/03/08/europe-doesnt-even-agree-on-assad-anymore/>
12. Youngs R. (2018) Bolstering Europe's Localist Approach to Syria, Carnegie Europe. // <https://carnegieendowment.org/research/2018/04/bolstering-europes-localist-approach-to-syria?lang=en>

Redaksiyaya daxil olub 05.10.2024

UOT 94

T.V.Cəfərov
Bakı Dövlət Universiteti
taleh.ceferov.83@mail.ru

QƏRBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ TÜRK DİASPORUNUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASI PROSESİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.017>

Açar sözlər: türk diasporu, erməni lobbisi, miqrasiya, Dünya Miqrasiya Təşkilatı

Qərbi Avropa ölkələrində türk diasporunun ilk rüşeymləri XX əsrin 60-cı illərindən etibarən yaranmağa başladı. Avropa ölkələri ilə Türkiyə arasında bağlanan əməkçi miqrantlarla bağlı müqaviləyə əsasən çoxlu sayda türk işçi qüvvəsi Avropaya köç etdi. Qərbi Avropa ölkələrinə əməkçi miqrantların köç prosesi üç mərhələdə həyata keçmişdir. Bu gün Qərbi Avropa ölkələrində 5-6 milyon civarında türk diasporu mövcuddur. Onların böyük əksəriyyəti Fransa, Almaniya, Belçika, Hollandiya, Avstriya kimi ölkələrdə yaşayır. Avropadakı türk diasporu bu ölkələrin siyasi və mədəni həyatına sürətlə inteqrasiya olunmaqdadır.

T.В.Джафаров

ПРОЦЕСС ОРГАНИЗАЦИИ И ФОРМИРОВАНИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИАСПОРЫ В СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

Ключевые слова: турецкая диаспора, армянское лобби, миграция, Всемирная миграционная организация

Первые зародыши турецкой диаспоры в странах Западной Европы начали появляться с 60-х годов 20 века. Большое количество турецкой рабочей силы мигрировало в Европу согласно соглашению о трудовых мигрантах, заключенному между европейскими странами и Турцией. Процесс миграции трудовых мигрантов в страны Западной Европы осуществлялся в три этапа. Сегодня в странах Западной Европы насчитывается около 5-6 миллионов турецких диаспор. Большинство из них живут в таких странах, как Франция, Германия, Бельгия, Голландия, Австрия. Турецкая диаспора в Европе стремительно интегрируется в политическую и культурную жизнь этих стран.

T.V.Jafarov

THE PROCESS OF ORGANIZATION AND FORMATION OF THE TURKISH DIASPORA IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES

Keywords: *Turkish diaspora, Armenian lobby, migration, World Migration Organization*

The first embryos of the Turkish diaspora in Western European countries began to appear from the 60s of the 20th century. A large number of Turkish labor force migrated to Europe according to the agreement on labor migrants concluded between European countries and Turkey. The migration process of labor migrants to Western European countries was carried out in three stages. Today, there are around 5-6 million Turkish diaspora in Western European countries. Most of them live in countries like France, Germany, Belgium, Holland, Austria. The Turkish diaspora in Europe is rapidly being integrated into the political and cultural life of these countries.

Bugünkü türk diasporunu formalaşdıran köç təcrübəsi Osmanlı imperiyası dövründə iqtisadi məqsədlərlə başlamışdır. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra iqtisadi məqsədlər dominant olaraq qaldı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra xarici köçlərlə daimi ictimai strukturların yaradılması və onların yeni nəsillərlə genişlənməsini davam etdirməsi türk diasporu ideyasının yaranmasında həlledici rol oynamışdır. Xarici miqrasiya proseslərinin necə formalaşdığı, dövrlər arasındakı fərqlər, miqrasiya istiqamətləri və məskunlaşdıqları ölkələrin siyasətləri bugünkü türk diasporunu anlamaqda əhəmiyyətlidir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra milyonlarla insanın işləmək üçün Avropa ölkələrinə getməsinə səbəb olan xarici miqrasiyada Türkiyə vətəndaşları da ciddi şəkildə iştirak edirdi. 1980-1995-ci illər arasında illik miqrasiya axını Yaponiyada 42%, Kanadada isə 48% artmışdır [4, s.47]. BMT-nin məlumatlarına görə, 1990-2017-ci illər arasında beynəlxalq mühacirlərin sayında artım 69% təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq bu əhali 2019-cu ildə doqquz il əvvəlki illə müqayisədə 51 milyon artaraq 272 milyona çatmışdır. Beynəlxalq miqrasiyanın artmasını göstərmək üçün paylaşılan məlumatlarda 2000-ci ildə yüzdə 2,8% olan mühacirlərin sayının dünya əhalisinin nisbətinin 2019-cu ildə yüzdə 3,5% olduğu nəzərə çarpır [4, s.48].

1960-2002-ci illər arasında Türkiyənin diaspor siyasətindən danışmaq mümkün deyil. Konstitusiyanın 62-ci maddəsində Türkiyə ilə xaricdə yaşayanlarla deyil, xaricdəki türk cəmiyyətlər arasındakı əlaqə baxımından dövlətin məsuliyyətindən bəhs edilir. Bu illərdə dövlətin xaricdə yaşayanlarla bağlı həyata keçirdiyi siyasət bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Təhlükəsizlik siyasəti səbəbindən müxtəlif dini icmalar (Süleymançılar, Milli Görüş) təhdid kimi qəbul edilirdi. Bu ideal vətəndaş tipologiyası (dünyəvi türk) vətəndaşlar arasında ayrı-seçkiliyə səbəb oldu.

- Müvəqqətilik üzərində qurulub, xarici diaspor qüvvəsi deyil, Konstitusiyanın 62-ci maddəsində qeyd olunan və öz vətəndaşlarına yalnız işçi kimi baxan bir anlayışdır.

- Xidmətləri həyata keçirilən dövlət qurumlarının həm məkan, həm büdcə, həm də kadr çatışmazlığı. Bunu vətəndaşlardan uzaqlaşma anlayışı, yəni dövlət naminə mövcud olan bir millət anlayışı və Avropa türklərinin tanımadığı və aktual olan problemləri haqqında məlumatsızlığı dəstəkləyəndə gəlirik. Vətəndaşlardan uzaq olduğumuz bir nöqtə. Bu anlayış 2002-ci ildən dəyişdi. Ən əsası diasporun tərifini Anadoludan gələn hər kəs ifadəsi ilə geniş bir sahəyə yerləşdirildi [8].

Türkiyə Cümhuriyyəti Konstitusiyasının 62-ci maddəsi dövlətin üzərinə xarici ölkələrdə çalışan Türkiyə vətəndaşlarının ailə birliyini, uşaqlarının təhsilini, maddi ehtiyaclarını və sosial təminatlarının həllini, onların dövlətlə əlaqələrini qorumaq üçün lazımı tədbirlər görmək məsuliyyəti qoyur. Dövlətlər öz millətlərinin bir hissəsi kimi qəbul etdikləri transmilli icmaların mədəni əlaqələri, şəxsiyyətləri, sosial və iqtisadi hüquqlar və təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bu, ölkələrin diaspor siyasətində özünü aydın şəkildə göstərir.

X əsrin II yarısından etibarən milli dövlətlərin inkişafında diaspor siyasəti geniş vüsət almış və institusionallaşmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv ölkələrin yarısından çoxunun diasporla bağlı institusional strukturları mövcuddur. Qeyd edək ki, diaspor siyasəti sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi sahələr kimi geniş əsaslarla inkişaf edir. Türkiyənin diaspor siyasəti immiqrant icmalar və avtoxton diasporlar kontekstində iki ayrı yolda inkişaf etmişdir. Lakin diaspor siyasətinin institusionallaşdırılmasında kütləvi köçlər həlledici rola malikdir. Xaricdə səsvermənin leqallaşdırılması prosesi xaricdəki türk icmasının böyüməsi, inkişafı və institutlaşması, o cümlədən Türkiyədə iqtisadi inkişaf, siyasi sabitlik və demokratik siyasi hüquqların yayılması ilə bərabər baş verirdi.

Türk diasporu adlı bir fenomenin mövcudluğu ilə bağlı akademik zəmində kifayət qədər bilik və konseptuallaşdırma hələ də əldə olunmayıb. Türk diasporunu reallıq kimi qəbul edən araşdırmalarda onun əhatə dairəsi və sərhədləri ilə bağlı çəşqinliq olduğu görünür.

Osmanlı türklərinin ən çox miqrasiya etdiyi bölgələr içərisində Qərbi Avropa ölkələri öncül yer tuturdu. Qərbi Avropa ölkələri içərisində ən böyük türk diaspor icmaları Almaniya, Fransa, Niderland və Belçikada fəaliyyət göstərir. Xüsusilə Fransa və Almaniya türk miqrasiyası digər Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən daha erkən baş vermişdir. Belə ki, Osmanlı

imperatorluğunun son dövrlərində tələbələr və təcrübəçilər ali və peşə təhsili almaq üçün xaricə, xüsusilə Fransa və Almaniyaya göndərilirdi. Hələ Sultan III Səlimin dövründə ali təhsil almaq məqsədilə təqaüd proqramı qəbul edilmiş və bu çərçivədə yüzlərlə tələbə xaricə göndərilmişdi. Sultan II Əbdülhəmidin dövründə xaricə göndərilən tələbələrin sayı 423-ə çatdı və onlardan 389-u Fransa və Almaniyaya göndərildi. Sənaye və sənayeləşməyə dəstək məqsədilə açılan peşə məktəblərinə əlavə olaraq 12-18 yaş arasında olan 10 min gəncin Almaniyaya göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu və bu çərçivədə Birinci Dünya müharibəsi illərində nazirliklər və təşkilatlar tərəfindən iş başında təhsil almaq məqsədilə gənclər göndərilmişdir [3, s.103]. Beləcə 1950-ci illərdə kütləvi işçi qüvvəsi sayəsində Avropadakı türk diasporunun rüşeymi formalaşmağa başladı və sonrakı illərdə bu rüşeym ailə birləşməsi, tələbələr, sahibkarların axını ilə daha da möhkəmləndi.

Türk xarici miqrasiya ədəbiyyatında əhalisinin sayına görə Qərbi Avropanın ən böyük və iqtisadi göstəricilərinə görə lider ölkəsi olan Almaniya ilə bağlanmış 1961-ci il əmək müqaviləsi diasporun formalaşmasının növbəti mərhələsinin başlanğıcı hesab edilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Almaniya ilə bağlanmış əmək müqaviləsindən əvvəl miqrasiya faktiki olaraq baş vermiş və təkcə əmək miqrasiyası deyil, həm də beyin axını bu prosesin bir hissəsinə çevrilmişdir. Ədəbiyyatda türk xarici miqrasiyası əsasən əmək miqrasiyası və qonaq işçi anlayışları ilə müəyyən edilir. İlk vaxtlar Türkiyənin siyasəti müvəqqəti miqrasiya idarəçiliyi idi və bu siyasət Almaniyanın və bəlkə də bir neçə başqa ölkənin prioritetləri ilə uyğun gəlirdi, lakin həm ümumi miqrasiya meyilləri, həm də proses fərqli şəkildə davam edirdi [4, s.94]. Bəhs olunan dövrdə Avstriya, Belçika, Fransa, Hollandiya, Danimarka, İsveç və Qərbi Almaniyada əhalinin artım templərinin 1%-dən xeyli aşağı düşdüyünü qeyd etmək olar. Lakin türk köçünün ən çox yaşandığı ölkə olan Almaniyada Şərqdən gələn köçlərin davam etməsinə baxmayaraq, əhali artımı 1965-ci ildə yüzdə 1,1% olmuşdur [4, s.95].

Türkiyə-Almaniya sivil münasibətləri digər ölkələr arasındakı əlaqələrdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. 1961-ci ildə imzalanmış işçi qüvvəsi müqaviləsi ilə başlayan proses bu xüsusiyyətin müəyyən edilməsində birinci mərhələni, 1973-1974-cü illərdə işçilərin işə qəbulunun dayandırılması və ailə birləşməsi ikinci mərhələni, qayıdışlar və daimiliyə meyillər üçüncü mərhələni təşkil edir. 1991-ci ildə Almaniya vətəndaşlığına keçidin asanlaşdırılması dördüncü mərhələni təşkil edir [4, s.58].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərb ölkələrində iqtisadi artım digər cəlbedici amil idi. 1950-ci ildə 74 milyard marka olan Almaniyanın milli gəliri 1961-ci ildə 240 milyard markaya çatdı ki, bu da 10 ildə 3 dəfədən çox artım demək idi [3, s.94].

Bəhs olunan dövrdə beynəlxalq türk miqrasiyasının demək olar ki, bütün aspektləri, xüsusilə onun sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi aspektləri Almaniyada həll olunurdu. Almaniya İkinci Dünya müharibəsindən sonra başlayan kütləvi miqrasiya dalğasının mərkəzində yer alırdı. Erkən dövrlərdə beynəlxalq türk mühacir əhalisinin təxminən yüzdə 90-a ev sahibliyi edən Almaniyanın sonrakı illərdə digər ölkələrə miqrasiyası ilə bu nisbət azalsa da, hələ də miqrasiya mənşəli türk diasporunun yarısından çoxunu təşkil edir.

Almaniyada yaşayan türklər sosioloji baxımdan ən mühüm qrupu təşkil edir. Bu qrupun müəyyən təbəqəsi müstəqil iqtisadi mövqeyə malik olsa da, onların əksəriyyəti maaşlı və ya az maaşlı işlərdə çalışır. Gəlir, nüfuz, təhsil və güc baxımından iyerarxiyanın ən aşağı təbəqəsini təmsil edən birinci nəslin övladları, kiçik bir azlıq istisna olmaqla, anaları və ataları ilə eyni mövqedədirlər, qadınlar və gənclərin kiçik bir təbəqəsi də sosial sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə edib. Belə ki, 1-2 noyabr 2011-ci il tarixlərdə Almaniyaya işçi köçünün 50-ci ildönümü münasibətilə Berlində keçirilən miqrasiya simpoziumunda ozamankı Baş nazirin müavini Bəkir Bozdağın "...50 il əvvəl türklər Almaniyaya işçi olaraq gəldilər. Amma 50 il sonra gəldiyimiz nöqtəyə baxdıgımızda türklər artıq Almaniyada sadəcə işçi deyil, eyni zamanda siyasətçi, tacir, uğurlu elm adamı, sənətçi və idman adamı yetişdirən bir topluma çevrilib" kimi fikirləri Almaniyaadakı türklərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdığına işarə kimi qiymətləndirilməlidir [11, s.86].

Almaniyada yaşayan türklər üçün həm Almaniyada, həm də Türkiyədə arada qalmış, əcnəbi, alman, pozğun, itirilmiş nəsil kimi ifadələr işlədilir. Türk işçilər, ümumiyyətlə, alman dilində qonaq işçilər (Gastarbeiter), əcnəbi (Auslander), ölkə sakini (Mittbürger) olaraq yad olduqlarını və ya evsiz olduqları kimi ifadə olunur. Türkiyədə isə Almaniyaadakı türk diasporunun üzvləri alman və ya qürbətçi olaraq qeyd edilir. Bu açıqlamalar Almaniyada yaşayan türklərin daha çox problem kimi qəbul edilməsinə səbəb olub. Almanlar tərəfindən istifadə edilən xarici statusa (Auslanderstatus) reaksiya olaraq türk mühacir icmaları güclü əlaqələr inkişaf etdirməyə meyilli idilər və bu, türk mühacirlərinin siyasi fəaliyyətlərini gəldikləri ölkəyə yönəltmələrinə səbəb oldu. Əslində bu vətəndə iştirak konsulluq xidməti şəbəkələri və digər rəsmi təşkilatlar (dini, təhsil, ticarət) qurmuş Türkiyə tərəfindən təşviq edilir.

Bu gün Avropa ölkələrində 3 milyonu Almaniyada olmaqla 5 milyon türk əhalisi yaşayır və bunların 600 min nəfəri burada təhsil alan ibtidai sinif şagirdləridir. Burada yaşayan türk diaspor üzvlərinin orta yaş həddi 29,5-dir və əhali olduqca dinamikdir [13].

Almaniyada yaşayan türklərin səfərbərliyi təşkilatlanma sahəsində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu cür təşkilatlanma Almaniyaadakı türk

lobbisinin ilk addımları kimi qiymətləndirilir. Əsası 1980-ci ildə qoyulan “Avropa Türk Alimləri Dərnəyi”nin (EATA) məqsədi türk universitet tələbələri ilə məzunları arasında ünsiyyət saxlamaq, onları məlumatlandıraraq Türkiyə cəmiyyəti üçün faydalı fəaliyyətlərə istiqamətləndirmək idi. Avropa türkləri kimliyinin formalaşmasına dəstək verərək lobbiləşməsinə rəhbərlik etmək, Avropa türklərinin Avropa və Türkiyə arasında vasitəçi rol oynamasını təşviq etmək, Türkiyənin tanıtımına töhfə vermək kimi məqsədlər var idi. 1995-ci ildə təsis edilən “Türk Alman Cəmiyyəti” irqçilik və türk düşmənçiliyi ilə mübarizəni əsas hədəf kimi müəyyən etmişdir. Təşkilat həmçinin istər qəzetlərdə, istər televiziyalarda, istər ictimai yerlərdə, istərsə də parlamentdə türk cəmiyyətinə qarşı istənilən hücum, o cümlədən fiziki hücum müqavimət göstərmək və bütövlükdə mübarizə aparmaq, çəkindirici siyasət yürütmək kimi qabaqlayıcı tədbirlər də görməkdədir. Bununla yanaşı, Almaniyaya vətəndaşlığını qəbul edən türklərin sayının artması ilə siyasi partiyalar yaranmağa başladı. “Türk-Alman Birliyi”, “Liberal Türk-Alman Birliyi”, Alman-Türk Birliyi” Almaniya türklərinin ilk siyasi təşkilatlanması idi [1, s.137-139]. Almaniya qanuni olaraq qəbul edilən türklərə məxsus yeganə dini qurum Dəyanət İşləri Türk-İslam Birliyidir (DİTİB). Təşkilat Türkiyə Cümhuriyyətinin Almaniya rəsmi dini nümayəndəsidir və buradakı türklərə məxsus təxminən 50 məsciddən 13-ü bu qurum tərəfindən idarə olunur [3, s.48].

Bu gün Almaniya yaşayan türklər müasir diaspor şəbəkələrinə nümunədirlər. Diasporla Vətən arasında iqtisadi, mədəni və siyasi şəbəkələrin genişlənməsi bu diaspor şəbəkəsinin böyüməsindən xəbər verir. Bu diasporik kimlik simvolik olaraq diaspor subyektlərinə yaşadıkları ölkələrdə üzləşdikləri məhdudiyətləri və təzyiqləri aradan qaldırmaq üçün məkan açır. Bununla yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatları xaricində ölkə hədudlarından kənarında yaşayan elm adamlarının, siyasətçilərin, sənət insanlarının, idmançıların da ölkə haqqında müsbət təəssürat yaratmalarında mühüm rol oynayırlar. 2013-cü ildə Almaniya qurulan koalision hökumətə ilk dəfə olaraq bir türk nazir təyin edilmişdir. Miqrasiya, Qaçqınlar və İnteqrasiya naziri vəzifəsinə seçilən Aydan Özoğuz iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də daxili və xarici ictimai rəydə Türkiyə haqqında müsbət təsəvvürün formalaşmasına töhfələrini verir [2, s.87-88]. Eyni zamanda o dövrün Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazir köməkçisi vəzifəsində çalışmış Emrullah İşlərin mətbuata verdiyi müsahibəsində xanım nazirin Almaniya yüksək vəzifəyə gətirilməsini ölkəsi üçün son dərəcə mühüm hadisə hesab edirdi. Almaniya Milli Futbol komandasında top qovan İlkay Gündoğan və Mesut Özül kimi tanınmış, dünya şöhrətli futbolçuların yer almasını da ölkəsi baxımdan müsbət qiymətləndirmişdir.

Almaniyadan sonra türklərin ən sıx yaşadığı ikinci Avropa ölkəsi Fransadır. Fransada 500 min nəfərə çatan türk icması erməni diasporunun sayına bərabər olsa da, bu ölkənin ictimai-siyasi həyatında onlar qədər aktivliyə malik deyildir. Türklərin qonaq işçi kimi gəldikləri Fransada tədricən daimi yaşayış əldə etməsi bu ölkənin iqtisadiyyatına ciddi qatqılar verməkdədir. Fransa qanunvericiliyinin ikili vətəndaşlığa icazə verməsi Türkiyənin Avropadakı siyasi gücü baxımından önəmlidir. Lakin TBMM-in İnsan Haqları Araşdırma Komissiyasının Fransa hesabatına görə, Fransadakı türk əhalisinin beşdə biri Fransa vətəndaşıdır. Fransa vətəndaşı olan türklərin seçici siyahılarında qeydiyyatdan keçməmələri və ya səsvermədə iştirak etməmələri isə türklərin Fransada səsələrinin daha güclü şəkildə eşidilməsinə mane olur. Belə ki, Almaniya, Belçika, Hollandiya kimi Qərbi Avropa ölkələrində yaşayan türklərlə müqayisədə siyasətdə aktiv iştirak qənaətbəxş səviyyədə deyil [9, s.54].

Fransada ilk türk diaspor təşkilatları 1980-ci illərdən etibarən yaranmağa başladı. Maraqlıdır ki, Fransada ilk türk təşkilatı türklərə və Türkiyəyə rəğbət bəsləyən fransızlar tərəfindən təsis edilmişdir. Paris Anadolu Mədəniyyət Mərkəzi adlı bu təşkilat 1984-cü ildə yaranmış və qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Üç mindən çox üzvünü öz ətrafında birləşdirən bu mədəniyyət mərkəzi türk icması üçün ən əhəmiyyətli fransız dərnəyi hesab olunmaqdadır [6, s.223].

Fransadakı türk icmasının fransız cəmiyyətinə inteqrasiya olunmasında bir çox problemləri mövcuddur. Problemin kökündə dil, adət-ənənə fərqliliyi ilə yanaşı, kökə bağlılıq və bu bağlılığın şəxsiyyətin itirilməsi narahatlığını stimullaşdırmaq kimi faktorları dayanır. Üstəlik, Fransadakı diaspor türklərinin məqsədi ictimai və siyasi həyatda aktivlikdən daha çox iqtisadi cəhətdən zəngin olmaqdır.

Son illər Fransadakı diaspor türkləri arasında siyasi fəallıq yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Buna səbəb Fransa hökumətinin bu ölkədə qondarma "Erməni soyqırımı"nı inkar edənlərin cəzalandırılmasını əks etdirən inkar qanununun müzakirələri və ildən-ilə artan islamofobiya ilə bağlı çətinliklərdir. Bu səbəbdən birlikdə hərəkət etmək zəruriyyəti ortaya çıxdığı kimi digər diasporların lobbicilik cəhdləri də xaricdə yaşayan türkləri bir yumruq kimi birləşməyə sövq etmişdir. Məlumdur ki, Fransadakı erməni diasporunun Fransa ictimai rəyi üzərində böyük təsiri var. Fransadakı erməni lobbisinin fəaliyyəti oradakı türk icmasının milliyyətçilik hisslərini canlandırdı və onların bir araya gələrək bu lobbiyə qarşı birgə hərəkət etmələrinə zəmin hazırladı. Əslində inkar qanunu Fransadakı türklər arasında böyük oyanışa səbəb olmuş və illərlə bir araya gələ bilməyən türk dərnəkləri bir araya gələrək qanun layihəsinə etiraz olaraq yürüş keçirmişdilər. Fransanın bir çox yerində qarşıdan gələn seçkilər öncəsi seçici

siyahılarına qeydiyyatdan keçmək üçün kampaniyalar təşkil edilmişdi. Nəticə etibarilə Konstitusiyaya Məhkəməsinin inkar qanununu rədd etməsi barəsində qərar qəbul etməsi Fransadakı erməni diasporu tərəfindən türk lobbisinin zəfəri kimi qiymətləndirilmişdir [6, s.40-41].

Hal-hazırkı dövrdə Fransada 500-ə yaxın türk dərnəyi fəaliyyət göstərir. Bunlara misal olaraq “Dəyanət İşləri Türk-İslam Birliyi”, “Fransa Milli Görüş Təşkilatı”, “Avropalı Türk Demokratlar Birliyi”, “Fransa Türk Federasiyası”, “Ələvi Dərnəkləri Federasiyası”, “Qərbi Fransa Türk Dərnəkləri Birliyi”, “Mərkəzi Fransa Türk Dərnəkləri Birliyi”, “Normandiya Bölgəsi Türk Dərnəklər Birliyi” adlı qeyri-hökumət təşkilatları bu türk dərnəklərinin çətir təşkilatıdır. Fransada yaşayan türklərin öz mədəniyyətlərini və dəyərlərini qoruyub saxlamalarını təmin etməkdə mühüm vəzifələr daşıyan bu dərnəklər tək bir dam altında təşkilatlana bilməyib. Bu vəziyyət türk icmasının Fransada üzləşdiyi çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və aktiv siyasətdə iştirakına mənfi təsir göstərir.

1960-cı illərdə Hollandiyaya qonaq işçi kimi gələn türklər bu ölkədəki ən böyük mühacir qruplarından birini təşkil etməkdədir. Həm Hollandiyada yaşayan üçüncü nəsil türklər, həm də həyat yoldaşlarının Hollandiyaya gəlişinin məhdudlaşdırılması və daha çox təhsilli insanların bu ölkəyə gəlişinin təşviq edilməsi kimi amillər sayəsində Hollandiyaya gələn türklər artıq daha yaxşı işlərdə çalışmaqdadırlar. Onlar müxtəlif iş sahələrində, siyasi platformalarda və mədəniyyət sferasında mühüm vəzifələri yerinə yetirməklə yanaşı, həmçinin Türkiyənin maraqlarını bu ölkədə layiqincə təmsil etməkdədirlər. Hollandiyada mövcud olan azsaylı türk icması öz milli dəyərləri və kimliklərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, holland cəmiyyətinə də sürətlə inteqrasiya etməkdədirlər.

Hollandiyada yaşayan gənc türk əhalisinin bu ölkənin iqtisadiyyatına töhfəsi danılmazdır. Hollandiyada yaşayan türklər ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli paya malik şirkətlərə sahibdirlər. 2006-cı ildə türk iş adamları tərəfindən qurulan “Hollandiya Gənc İş Adamları Federasiyası” və 2004-cü ildə qurulan “Hollandiya Türk İş Adamları Dərnəyi” türklərin bu ölkədəki iqtisadi gücünün çətir təşkilatları kimi diqqət çəkməkdədir.

Türklərin Qərbi Avropa ölkələri arasında miqrasiya etdiyi ölkələrdən biri də Avstriyadır. 1964-cü ildə Avstriya ilə imzalanan əmək müqaviləsi bu ölkənin kütləvi türk mühacirləri ilə qarşılaşmasına səbəb oldu. Türklərin Avstriyada məskunlaşması üç mərhələdə baş verdi. Birinci mərhələdə fəhlə kimi gələnlər, ikinci mərhələdə ailə qurub getdikdən sonra qanuni hüquqlarından istifadə edərək yoldaşını da özü ilə götürənlər, üçüncü mərhələdə isə subay olaraq Avstriyaya gedib sonradan Türkiyəyə qayıdaraq burada evlənib sonradan ailəsi ilə birlikdə bu ölkəyə qayıdanlar təşkil edir.

Bu gün Avropada təxminən 5 milyon civarında türk diasporu mövcuddur ki, onun 300 min nəfəri Avstriyada yaşamaqdadır. Avstriya statistikasına görə, 1990-2011-ci illər arasında Avstriya vətəndaşlığını alan türklərin sayı 122 min 937 nəfər təşkil etmişdir. Avstriya Avropa Birliyində viza tətbiq edən son ölkə olduğundan türklərin bu ölkəyə miqrasiyası xeyli asanlaşmışdı [10, s.47]. Avstriyada yaşayan və bu ölkəni özünün ikinci vətəni hesab edən türklərin 270 min nəfər olduğunu qeyd etmək olar. Bunların arasında uğurlu sahibkarlar, siyasətçilər, elm adamları, sənətçilər və idmançıların olduğunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Türk diasporunun daha güclü olduğu Qərbi Avropa ölkələrindən biri də Belçikadır. Belçikaya türk işçi köçü digər Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi 1960-cı ildən etibarən başlamışdır. 1964-cü ildə Türkiyə ilə Belçika arasında işçi qüvvəsi müqaviləsi bağlandı. Bu tarixdən sonra Belçikaya miqrasiya axını başladı. 1964-cü il əmək müqaviləsinin imzalanması Belçika-Türkiyə-Belçikaya işçi qəbulu 1973-cü ilə qədər davam etdi. Bu ildən sonra Belçikaya işçi qüvvəsi dayandırılsa da, türk ailələrinin miqrasiyası hesabına türklərin sayında artım nəzərə çarpmağa başladı.

Türkiyədən Belçikaya əməkçi miqrantların köçü 3 mərhələdə baş vermişdir. 1960-cı illərdən başlanan miqrasiyanın I mərhələsi 1974-cü ilədək davam etmişdir. 1974-cü ildən etibarən Belçikaya türk miqrantlar ailələri ilə birlikdə köç etməyə başladılar. 1982-ci ildən sonra isə ailə qurmuş şəxslərin köçü nəticəsində III mərhələ baş verdi.

Belçika ərazisinə görə Avropada kiçik bir ölkə olmasına baxmayaraq, əhalisi çox olan ölkədir. Belçika Statistika İnstitutunun 2020-ci il məlumatına görə Belçika əhalisinin sayı 11 milyon 492 min 641 nəfər müəyyən edilmişdir. Əhalinin 37.717 nəfəri Türkiyə vətəndaşları kimi qeydə alınmışdır. Belçika vətəndaşı olan türklər bu sayə daxil edilməmişdir. 2018-ci ilin sonuna olan məlumata görə, Belçika vətəndaşlığını alan türklərin sayı 215.000 nəfərə çatmışdır [7, s.7].

Belçikadakı diaspor türklərinin siyasi fəaliyyəti son 30 ildə nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksəlməkdədir. Siyasi fəaliyyət təkcə səsvermə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda siyasi fəaliyyətləri izləmək, partiya üzvü olmaq, dərnək fəaliyyətində iştirak etmək və ya siyasi etiraz aksiyalarında iştirak etməkdən tutmuş çoxşaxəli hərəkətləri əhatə etməkdədir. Bu gün Belçikada çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları və siyasi birliklər fəaliyyət göstərir. Qeyri-hökumət təşkilatları içərisində qadın dərnəkləri, yardımlaşma qurumları, dini birliklər və siyasi fəaliyyət məqsədilə yaradılmış təşkilatlar yer almaqdadır. Türkiyə Cümhuriyyətinin Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin 2020-ci il raportuna görə, Anvers Baş Konsulluğu bölgəsində fəaliyyət göstərən dərnəklərin sayı 2019-cu ilə qədər 80-ə, Brüssel Baş Konsulluğu bölgəsində isə 123-ə çatmışdır. Bunların arasında Belçika Türk

Dərnəkləri Birliyi və Türk Dərnəklər Birliyi Belçikada önəmli siyasi təşkilatlar hesab olunur.

Belçikada müsəlman əhalisinin 250-300 min civarında olduğu təxmin edilir. Belçikadakı müsəlman əhalisi ümumi əhalinin 3%-ni təşkil edir. Müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyətini Mərakeş, Türkiyə, Əlcəzair, Tunis, İran, Livan və keçmiş Yuqoslaviyadan gələn mühacirlər təşkil edir. 1980-ci illərdə dini fəaliyyətlər xüsusilə Avropada yaşayan müsəlman türklərin kimliklərini itirmək qorxusu nəticəsində xeyli yüksəldi. Sülh və əmin-amanlıq axtarışında olan müsəlman türklər bu dövrdə etibarən daha sürətlə təşkilatlanmağa başladılar. Belə ki, 1982-1992-ci illər arasındakı 10 illik müddətdə bu ölkədəki türk məscidlərin sayı 42-dən 79-a yüksəldi. Məscidlərin 14%-i Liegedə, 24%-i Haynaut, Namur və Lüksemburqda, 11%-i Brüssel, Şərqi Fləmand bölgəsində, 25%-i Limburq və Fləmand Brabant bölgəsindədir [5, s.10].

Beləliklə, Qərbi Avropadakı türk diasporunun təşəkkülü və formalaşması prosesi sürətli şəkildə davam etməkdədir. Türk diasporu Türkiyənin milli maraqlarını Qərbi Avropa ölkələrində layiqincə qorumaqdadır. Türk diasporu Qərbi Avropa ölkələrinə sürətli şəkildə inteqrasiya olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Alkan M. Nail.* Türk-Alman İlişkilerinde İnsan Faktörü // Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, İhsan D. Dağı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998, s.124-139
2. *Çeleng B.* Diaspora ve Markalaşma: Avrupa'daki Türk Diasporasının Marka Gücü ve Eksikleri, Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi, Ed.Mehmet Şahin-B.Senem Çevik, Nobel Kitap, 1. Basım, Eylül 2015, s.71-84
3. *Kaya A.* Sicher In Kreuzberg. Berlin'deki Küçük İstanbul: Diyasporada Kimliğin Oluşumu. Büke Yayınları, İstanbul, 2000, 224 s.
4. *Kızıloca G.* Almanya'daki Türkler ve Türkiye'deki Almanlar-Göçün Sebepleri ve Uyum Sorunları // Göç ve Entegrasyon-Almanya ve Türkiye'de Azınlık-Çoğunluk İlişkileri, Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayımı, 2008, s.57-79
5. *Manço A.* Belçikada Türklərin 40 yılı (1960-2000): sorunlar, gelişmeler, değişimler // Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (1), Muğla, 2000, s.106-121
6. *Onger D.F.* Fransa'daki Türk Varlığı, Dünya Türk Forumu: Türk Konseyi, Türk Diasporası ve Sosyoekonomik İş Birliği, Ed.Almagül İsina. İstanbul: Tasam Yayınları, 2012, 311 s.
7. *Sağdıç E.* Belçikada Türk Diasporası. Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi, 2022, 1(1), s.1-14

8. Avrupa Türk Diasporası ve Siyasal Katılım.//[http://u-id.org/avrupa -turk-diasporasi-ve-siyasal-katilim](http://u-id.org/avrupa-turk-diasporasi-ve-siyasal-katilim)
9. Doğan Deniz, “Türkler Siyasete “Soğuk” Olunca...”, Artı 90, sayı 1, Ocak 2012, [https://www.ytb.gov.tr/ytbadmin/assets/uploads/files/Arti90dergisi_1\(1\).pdf](https://www.ytb.gov.tr/ytbadmin/assets/uploads/files/Arti90dergisi_1(1).pdf) , 25.09.2017
10. Kocabıyık Hasan, “İş Hayatından Siyasete Avusturya’daki Türkler”, Artı 90, sayı 4, Ekim 2012, https://www.ytb.gov.tr/uploads/resimler/dergiler_pdf/arti-04.pdf 05.10.2017.
11. Mert Ali Osman, “Almanya ve Göç: 50. Yılında Almanya’daki Türkler Sempozyumu”, Artı 90, sayı 1, Ocak 2012, https://www.ytb.gov.tr/uploads/resimler/dergiler_pdf/arti-01.pdf, 25.09.2017.
12. Ögüt Alparslan, “Fransa Sınavı “Bütünlemede” Geçti...”, Artı 90, sayı 2, Nisan 2012, https://www.ytb.gov.tr/uploads/resimler/dergiler_pdf/arti-02.pdf, 03.10.2017
13. Ülke haricindeki türklerin diasporalaşma süreci ve dış siyasete etkisi. [//tasam.org/tr-TR/ceirik /26795/yurtdisindaki-turklerin-diasporalasma-surceci-ve-dis-politikaya-etkisi](http://tasam.org/tr-TR/ceirik/26795/yurtdisindaki-turklerin-diasporalasma-surceci-ve-dis-politikaya-etkisi)

Redaksiyaya daxil olub 14.11.2024

UOT 1(091)

A.H.Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
heydarovaaygun96@gmail.com

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.019>

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, etnik qruplar, siyasi baxışlar

Tarix öz xronologiyasını müxtəlif millətlərin, xalqların, etnik qrupların, fərqli dinlərin münasibəti və münasibəsi əsasında qurmuşdur. Bu mübarizələrin nəticəsi kimi insanlar zamanla birgə yaşayışa, tolerantlığa, dözümlülüyə alışmışdılar. Bu proses XX əsrin 70-ci illərindən etibarən “multikulturalizm” adını alsa da, cəmiyyətin yarandığı ilk vaxtdan mövcud olmuşdur. Müasir dövrün, inkişaf etmiş cəmiyyətin əsas göstəricilərindən biri də o cəmiyyətin multikulturalizm siyasətidir. Dünyada müxtəlif etnik qruplar, müxtəlif dil daşıyıcıları, müxtəlif dini mənsubiyyəti olan insanlar qrup halında yaşayırlar. Bu qrupların sayı nə qədər çoxdursa, bu ölkəni bir o qədər multikultural hesab edirik. Sözün etimoloji anlamı isə “çoxmədəniyyətli” deməkdir. Bir ölkənin multikulturalizm siyasəti öz daxilində mövcud olan müxtəlif etnik qruplara, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibəti ilə yanaşı, gəlmələr fonunda da ortaya qoyduğu siyasi baxış və münasibətdən asılıdır. Dövlətin göstərdiyi istisna və yardım siyasəti nəticəsində müxtəlif etnik qruplar, müxtəlif din, dil cəhətdən fərqli olan qrupların birgə yaşayışı tənzimlənməlidir.

A.Г.Алиева

ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА НЕЗАВИСИМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, этнические группы, политические взгляды

История построила свою хронологию на взаимоотношениях и конфликтах различных наций, народов, этнических групп и различных религий. В результате этой борьбы люди со временем привыкли к сосуществованию, терпимости и выносливости. Хотя этот процесс с 1970-х годов называют «мультикультурализмом», он существовал с самого начала существования общества. Одним из главных показателей современного развитого общества является его политика мультикультурализма. Люди разных этнических групп, говорящие на разных языках и исповедующие разные религии живут группами по всему миру. Чем больше таких групп, тем

более многокультурной мы считаем эту страну. Этимологическое значение слова — «мультикультурный». Политика мультикультурализма страны зависит от ее отношения к различным этническим группам, религиозному и культурному разнообразию внутри нее, а также от политических взглядов и установок, которые она выражает по отношению к иммигрантам. В результате политики исключения и помощи, проводимой государством, сосуществование различных этнических, религиозных и языковых групп должно регулироваться.

A.H.Aliyeva

MULTICULTURALISM POLICY OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Keywords: *multiculturalism, tolerance, tolerance, ethnic groups, political views*

History has based its chronology on the attitude and conflict of different nations, peoples, ethnic groups, and different religions. As a result of these struggles, people have become accustomed to living together, tolerance, and tolerance over time. The process has been known as "multiculturalism" since the 1970s, but it has existed since the first time society was formed. One of the main indicators of modern times is the politics of multiculturalism. There are different ethnic groups, different languages, and people of different religious backgrounds in the world. The more these groups are, the more multicultural we consider this country. And the ethical meaning of the word means "multicultural." One country's multiculturalism policy has a view of the various ethnic groups, religious and cultural diversity that exist within it.

Öz başlanğıcını XX əsrin 60-70-ci illərindən götürmüş “Multikulturalizm” siyasəti bu gün dünya siyasətinin əsas siyasi məğzini təşkil edir [6, s.13]. Azərbaycan da öz növbəsində bu siyasəti uğurla davam etdirən respublikalar sırasındadır. Azərbaycan tarixən etnoqrafik rəngarəngliyi ilə seçilmişdir. Qədim mədəniyyətlərin beşiyi sayılan Azərbaycan Respublikasının siyasətinin əsasını müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə, etnik qruplara məxsus abidə, tapıntı və dillərin qorunması təşkil edir. Azərbaycan xalqının 8,4 faizini təşkil edən azsaylı xalqlara misal olaraq alban soylarından olan udiləri və ingiloyları, irandilli talışları və tatlari, yəhudiləri, kürdləri və başqalarını göstərmək olar [10]. Bu etnik qruplar bütövlükdə Azərbaycan xalqını təşkil etməkdədir.

XIX- XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın şimal hissəsini işğal edən Rusiya köçürmə siyasəti həyata keçirmişdir. Bunun nəticəsində ölkədə demoqrafik tərkib dəyişmiş, rusların və ermənilərin sayı artmışdır. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri soyqırımı və

qətlialmlar Azərbaycan multikulturalizminə zərbə idi. 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də bütün xalqlara bərabər münasibət göstərilmiş, azlıqlara parlamentdə təmsil olunma hüququ verilmişdir. Bununla yanaşı, İstiqlal Bəyannaməsində də milliyyətindən, irqindən, dinindən asılı olmayaraq hər kəsə bərabər hüquqların verilməsi qeyd edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, yerli xalqın humanist, tolerant yanaşmasından istifadə edən ermənilər müxtəlif ərazi iddiaları ilə çıxış edərək müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlıları öz əzəli torpaqlarından zorla çıxardaraq eynik təmizləmə siyasəti həyata keçirmişdilər.

Uzun illər əsarət altında olmuş bir xalqın müstəqillik əldə edən zaman ilk amalı siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi olaraq inkişaf edib öz bütövlüyünü qoruyub saxlamaq və illərlə unudulmağa çalışılan soy-kökünü xatırlamaq, adət-ənənəsini bərpa etməkdən ibarətdir. Buna görə də xalq ehtiyacı olan ideologiya ətrafında sıx birləşməyə başladı. XIX əsrin ikinci rübündə formalaşmağa başlayan Azərbaycançılıq ideologiyası həmin illərdə əsasən mədəni sahədə öz təsirini göstərir, qəzet və jurnallarda xalqımızın milli azadlıq mübarizəsinin başlıca hərəkətverici qüvvəsi idi. Zamanla siyasi sahəyə keçməsinin təsirini Əli bəy Hüseynzadə, Məmmədamin Rəsulzadə, Topçubaşov və digərlərinin fəaliyyətində görürük. Ümummillə liderin dövründə isə Azərbaycançılıq ideologiyası yeni bir baxışa, yeni bir mərhələyə başlayır. Təsədüfi deyil ki, zamanla Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanda yaşayan bütün etnik qruplar tərəfindən qəbul edildi və dəstəkləndi. Ümummillə liderin Azərbaycançılıq ideyasının əsasında millətçilik deyil, vətəndaşlıq dəyəri dayanmışdır. Heydər Əliyev öz çıxışlarının birində insanın milli mənsubiyyətinin onun əsas qürur mənbəyi olması ifadəsini irəli sürmüş, azərbaycanlı olduğu üçün fəxr etdiyini dilə gətirmişdir. Bu da insanları öz milli mənsubiyyətlərinə, mədəni dəyərlərinə sahib çıxmağa, onu qorumağa təşviq etməklə yanaşı, “azərbaycanlı” adı altında birləşdikləri üçün fəxr etməkləri gərəkdiyini bildirmişdir. İdeologiyanın əsasında milli-mənəvi dəyərlərimizi saxlayıb, tarixi keçmişimizi unutmamaq şərti ilə yeni dünyaya inteqrasiya olmaq, dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıları vahid ideya ətrafında birləşdirməkdən ibarət idi. Azərbaycançılıq ideyası ənənələr, dövlətçilik tarixi, vahid dil, diaspora məsələləri kimi mühüm və geniş anlayışları özündə ehtiva edir. Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edən dünya azərbaycanlılarının birliyi, ümumi məqsədlərin müzakirəsi üçün 2001-ci ildən etibarən 5 ildən bir olmaqla “Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayı” [12] keçirilməyə başladı.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra mühüm siyasi məsələ sayılan multikulturalizmin hüquqi siyasi müstəvidə yerini Heydər Əliyev müəyyən etmişdir. Multikulturalizmin siyasi banisi sayılan Heydər Əliyev onu

Azərbaycançılığın tərkib hissəsi sayır və assimilyasiya, izolyasiya kimi siyasi modellərdən üstün olmasını dünya ölkələrinə nümayiş etdirirdi. Buradan da o qənaətə gəlir ki, Azərbaycançılıq ideologiyası və multikulturalizm heç də bir-birinin əksi deyil, tamamlayıcıdır. 70 illik əsarətdən sonra müstəqillik qazanan Azərbaycan Respublikası multikulturalizm siyasətində yenə bir mərhələyə qədəm qoydu.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş etnik təmizləmə siyasətinə, qətlialmlara, soyqırımlara qarşılıq olaraq H.Əliyev yeni bir siyasi xətt təklif etdi. Ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində törətdikləri vəhşiliklər, tarixi abidə və məskənlərimizi silmək adına atdıqları mənfi addımlara baxmayaraq, H.Əliyev regionda sülhün bərqərar olması üçün mühüm addımlar atmağa çalışırdı. Bununla yanaşı 1992-1993-cü illərdə siyasətdə edilən ciddi səhvlərin nəticəsi olaraq “Sadval” təşkilatı da fəal hərəkətə başlamışdır. Milliyətcə ləzgi 17 Azərbaycan vətəndaşı Ermənistanda təlim keçərək Bakıya gəlmiş, bir sıra təxribatlar törətmişdilər. Azərbaycanın cənub rayonlarından ibarət “Talış-Muğan Respublikası” yaradılması fikri də uğursuzluqla nəticələnmişdir. Cənub rayonlarının əhalisi bu fikri birmənalı olaraq qəbul etməmişdir. Azərbaycan ərazisində əsrlər boyu birlikdə yaşayan heç bir etnik qrup, milli azlıqlar siyasi, dini və digər səbəblərdən qarşı-qarşıya gəlməmiş, münafişə səbəbi olmamışlar.

Azərbaycanın 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra multikulturalizm, vicdan azadlığının təmini, dini tolerantlıq sahəsində atdığı mühüm addımlardan biri də 1992-ci il “Dini etiqad azadlığı haqqında” [13] Qanunun qəbul edilməsi idi. H.Əliyevin Respublikaya rəhbərliyindən sonra həmin qanun təkmilləşdirilərək 1996 və 1997-ci illərdə müəyyən düzəlişlər olunmuşdur. 1997-ci ildə gürcü yəhudilərinə məxsus sinaqoqun bərpa etdirilməsi hələ o dövrdə ölkəmizdəki etnik azlıqlara olan qayğının nümunəsi idi. Eyni zamanda 1998-ci ildə “Bibiheybət məscidi”nin tikilməsi də xalqımızın milli, dini ənənələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idi. Ümummilli liderin 2001-ci il 21 iyun Fərmanı ilə yaradılan Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi din-dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynamış, dövlətin dini sahəyə olan qayğısını nümayiş etdirmişdir. 1999-cu ildə Cənubi Qafqazda ilk dəfə Beynəlxalq Tolerantlıq Gününün Azərbaycanda qeyd edilməsinin təşəbbüskarı da Heydər Əliyev olmuşdur. Bu münasibətlə də ölkəmizdə olan dini konfessiyaların rəhbərləri ilə Ulu öndər şəxsən görüşlər həyata keçirirdi.

1994-cü il 29 sentyabr BMT Baş Məclisinin 94-cü sessiyasında çıxış edən Heydər Əliyev Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının dərisinin rəngindən, dil mənsubiyyətindən, dini fərqliliyindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlara sahib olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1995-ci ildə hazırlanmış, 12 noyabr tarixində referendum yolu ilə qəbul

edilmiş müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasında tolerantlıq prinsipi əsas götürülərək xalqların hüquqlarını müdafiə edəcək müddəalar əlavə edilmişdir [1]. Azərbaycanda milli azlıqlar üçün lazım gəldikdə yardım siyasəti həyata keçirilir. Belə ki, məhkəmə işində iştirak edən, icraatın aparıldığı dili bilməyənlər üçün məhkəmə işinin materialları ilə tam tanış olmaq, izahat yazmaq, ifadə vermək və rəy bildirmək, çıxış etmək, məhkəmədə vəsətət qaldırmaq, öz dilində şikayət etmək, həmçinin ödənişsiz tərcüməçi xidmətindən yararlanmaq hüququ izah edilir və təmin olunur [2].

Dövlətimizin qurucusu H.Əliyevin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan Respublikası Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi” təşkil olunmuşdur. Bu komitə vasitəsilə xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimizlə daimi münasibət saxlanılır və azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafı üçün şərait yaradılır. Dahi siyasi xadim Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticəsidir ki, bu gün “Azərbaycan multikulturalizmi” və “Multikulturalizmin Azərbaycan modeli” terminləri siyasi leksikonda geniş istifadə olunmaqdadır. [5, s.25].

Ölkənin multikulturalizm siyasətində dövlət-din münasibətləri xüsusi yer tutur. Ölkə əhalisinin 96%-nin müsəlman olmağına baxmayaraq, dövlət digər dinlərə də eyni münasibət göstərir, bütün dini qurumlara lazımi maliyyə dəstəyini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, 2003-cü ildən etibarən ölkəmizdə 250-yə qədər məscid tikilmiş, təmir edilmişdir. Bununla yanaşı, 2003-cü ildə Avropa yəhudiləri sinaqoqu, 2011-ci ildə Dağ yəhudiləri sinaqoqu, 2008-ci ildə Roma-katolik kilsəsi tikilmişdir. Papa Ftansisk də öz çıxışlarında Azərbaycan haqqında danışarkən onun dünyada ən tolerant ölkələrdən biri olduğunu xüsusi vurğulayır. Roma Papasının Heydər Məscidində Azərbaycandakı müxtəlif dini liderlər ilə olan görüşü, əməkdaşlığa göstərilən qayğı Azərbaycandakı tolerantlığa, multikultural dəyərlərə göstərilən diqqətdən irəli gəlir.

İ.Əliyevin 2008-ci il “Bakı prosesi” təşəbbüsü Azərbaycanın mədəniyyətlərarası münasibətlərə olan diqqətinin göstəricisi idi. Bu regional təşəbbüsün məqsədi xalqlar arasındakı mədəni və dini münasibətlərin tənzimlənməsindən ibarət idi. Bu təşəbbüs nəticəsində ölkəmizdə ard-arda bir sıra tədbirlər, forumlar və mədəniyyətlərarası dialoqlar təşkil olunmuşdur. “Bakı prosesi” çərçivəsində ölkəmizdə 2015-ci ildə Avropa Oyunları, 2017-ci ildə İslam Həmrəyliyi oyunlarının təşkili mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm addımdır.

Prezident İ.Əliyev 2014-cü il fevralın 28-i imzaladığı sərəncamda Respublikamızda millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşavirinin Xidmətini yaratmışdır. Ardınca Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması multikulturalizm siyasəti üçün

mühüm addım idi. Beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri özləri də qeyd edirlər ki, Mərkəzin həyata keçirdiyi layihələr, yol xəritəsi digər ölkələr və təşkilatlar üçün bir model ola bilər. 2016-cı ilin ölkəmizdə "Multikulturalizm" ili elan edilməsi, bu sahədə tədbirlər planının hazırlanması multikulturalizmin dövlət siyasətinin əsasını təşkil etməsinin göstəricisi idi. Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə multikulturalizm mövzusunda keçirilən layihələri xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bunun ardınca 2017-ci il "İslam Həmrəyliyi ili" adını almışdır.

2020-ci il Azərbaycan və Ermənistan arasında olan 44 günlük müharibə zamanı biz multikulturalizmin Azərbaycan modelinin inkişafının bariz şahidi olduq. Ləzgi, talış, avar, kürd demədən Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün azsaylı xalqlar "Azərbaycançılıq" ideologiyası əsasında birləşərək düşməne qarşı vətənpərvərlik nümayiş etdirdilər. Bütün dünya azərbaycanlılarının mübarizəsi olan bu savaş mütləq qələbəmizlə başa çatdı. 30 ildir haqqı olan torpaqlardan etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində xüsusi amansızlıqla çıxarılan xalqımız geri dönüş planları qurmağa başladı. 2023-cü il 19 sentyabr tarixində ərazilərimizdə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə çalışan "Artsax müdafiə ordusu" məhv edildi. Azad edilən ərazilərimizdə mövcud olan yüzlərlə tarixi əhəmiyyətli abidə və tapıntılarımızın ermənilər tərəfindən məhv edilib yararsız hala salınması onların multikultural dəyərlərə olan münasibətinin açıq ifadəsidir. Bütün dünya Azərbaycan Respublikasının Qarabağ ermənilərinə qarşı humanist münasibətinin şahidi oldu. Dövlətimiz Qarabağ ərazisində məskunlaşmış erməniləri öz yaşadığı yerlərdə qalmağa, Azərbaycan cəmiyyətinin parçası olmağa səsləyir. Azərbaycan hökuməti ərazisində yaşayan digər xalqlar kimi ermənilərə də eyni imtiyaz və yardımlarını göstərməyə hazırdır. Lakin buna baxmayaraq Qarabağ ərazisini tərk edən ermənilərə təhlükəsiz şərait yaradılmış, müəyyən ehtiyacları qarşılanmış, humanitar yardım göstərilmişdir.

Ölkədə sabitliyin əsas səbəblərindən biri də multikultural təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Hal-hazırda ölkəmizdə milli azlıqların müxtəlif problemləri ilə, onların mədəni dəyərlərinin inkişafı və qorunması məsələsi ilə məşğul olan 50-yə qədər qeyri-hökumət təşkilatları, mədəniyyət mərkəzləri, birliklər, cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, ölkəmizdə yaşayan etnik qrupların öz dillərində 15-dən artıq qəzet, jurnal nəşr etdirilir. 2024-2025-ci tədris ili üçün Elm və Təhsil Nazirliyi I və II siniflər üçün "Azsaylı xalqların dili" fənninin tədrisi üzrə tat dilində dərsliklər hazırlayıb. Hal-hazırda Respublikamızın 14 bölgəsində öz dillərində təhsil alan azsaylı xalqlardan olan şagirdlər üçün dərsliklər hazırlanıb fənnin tədris olunduğu məktəblərə ödənişsiz paylanılır. Bu gün xarici ölkə universitetlərində "Azərbaycan multikulturalizmi" adında fənnin

tədrisi uğurla davam edən siyasətin göstəricisidir. Bu universitetlərə misal olaraq yenicə fənnin tədrisinə başlamış Moskva İslam İnstitutunu göstərmək olar. Bu da gələcəkdə dini tolerantlıq, multikulturalizm mövzularında həyata keçiriləcək layihələrdən xəbər verir.

Azərbaycan xalqları Cənubi Qafqazda yaşayan digər xalqlarla daima sülh içində yaşamağa cəhd göstərmişdir. Lakin bu cəhdlərə baxmayaraq istər Sovet Rusiyasının parçalama siyasətinin təsirindən, istərsə də müxtəlif səbəblərdən yaranan münaqişələr Qafqaz xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırmışdır. Artıq XX əsrin əvvəllərindən irəli sürülən “Qafqaz evi” ideyasının reallaşması üçün tarixi şərait yaranmışdır. Etnik, dil, mədəni, dini baxımından öz rəngarəngliyi ilə seçilən Qafqaz diyarı artıq sülhün təmsilçisi, sabitliyin bərqərar olduğu bir ərazi kimi tanına bilər.

İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə yenidənqurma, bərpa işləri başa çatmaq üzrədir. Sevindirici haldır ki, bu gün “Sülhün, dialoqun və tolerantlığın qorunmasında mədəni irsin rolu” adlı XV Beynəlxalq Multikulturalizm Məktəbi Ağdam, Laçın, Şuşa ərazilərində davam edir. Tarixən çoxmədəniyyətlik mərkəzi olan ərazilərimiz artıq dünya ölkələrinin əhalisini qarşılayır. İl ərzində iki dəfə təşkil olunan Məktəbin məqsədi müxtəlif ölkələrdən olan tələbələrə multikultural dəyərlərin, tolerant münasibətin ölkəmizdə qorunub saxlandığına şahid olmalarına imkan yaratmaqdır.

Multikultural dəyərlərin təbliğində Heydər Əliyev fondunun səmərəli fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir. 2004-cü ildə yaradılan bu fond mədəniyyət, elm, səhiyyə, təhsil və digər istiqamətlərdə hazırlanan layihələri həyata keçirərək dövlətimizin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Fondun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə irəli sürülən “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” başlığı ilə hazırlanan layihə planına əsasən bir sıra sinaqoq, məscid və kilsələr təmir və bərpa edilmişdir. Təkcə ölkə daxilində deyil, xaricdə də bir sıra dini abidələrin, muzey və əlyazmaların bərpasında da fond öz maliyyə dəstəyini göstərmişdir.

2023-cü ildə “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilən Şuşa 2024-cü ildə “İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilmişdir [14]. H.Əliyevin tariximizin rəmzi saydığı bu şəhər məruz qaldığı erməni vandalizminin təsirindən çıxaraq bərpa edilmişdir. Bu ərazidə 32 ildir keçirilməyən “Xarıbülbul” festivalı artıq 2021-ci ildən etibarən keçirilməyə başlamışdır. 2024-cü ildə təşkil olunan festivalda İCESCO-ya üzv ölkələrin nümayəndəlikləri də iştirak etmişdir. Tədbir zamanı ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların nümayəndələri də öz dillərində olan ifaları ilə çıxış etmişlər. Talışca, ləzgiçə, avarca, tatca və digər dillərdə olunan ifalar üzv ölkələrin təmsilçiləri tərəfindən maraqla qarşılanmış, Azərbaycanda mövcud multikultural dəyərlər haqqında fikir formalaşdırmışdır.

Bir ölkənin etnik xüsusiyyətlərini bilmək, orada yaşayan qədim xalqlar haqqında məlumatlar əldə etmək üçün mühüm vasitələrdən biri də xəritələrdir. Buna görə də 2024-cü ildə hazırlanmış “Qafqaz-diyarının xəritəsi – Tiflis 1874” [8] nəşri vacib mənbədir. Bu xəritə vasitəsilə bu günə qədər saxtalaşdırılmış bütün tarixi-coğrafi toponimlərimiz, etnik coğrafiyamız üzə çıxarılmış, başqa dillərə də tərcümə edilərək dünya ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. Tariximizin reallıqlarının üzə çıxarılması bizim milli məsələmiz, bütün azərbaycanlıların haqqıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995, 29 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2024, 456 s.
3. *Abdullayev K.* Azərbaycan multikulturalizmi: Dərslük. Bakı, 2017, 421 s.
4. *Abdullayev K.M.* Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzini olub / K. Abdullayev / “İki sahil” qəz., Bakı, 2017, 5 may, № 79. s.17
5. *Abdullayev K.M.* Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi / Kamal Abdulla // “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2015, 1 may, s.3
6. *Abdullayev K.M.* Azərbaycan multikulturalizmi bu gün: Portuqaliyadan İndoneziyaya... / K.Abdullayev / “Xalq” qəz., Bakı, 2016, 6 yanvar, s.4
7. *Həsənov Ə.M.* Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, 2016, 80 s.
8. Qafqaz Diyarının Xəritəsi – Tiflis, 1847-ci il. Bakı, 2023, 36 s.
9. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir: metodik tövsiyələr. Bakı, 2016, 59 s.
10. Azərbaycan Respublikasında 2009-cu ildə əhalinin siyahıya alınması / www.e-qanun.az
11. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / <http://www.president.az/articles/11740>
12. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi Haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c1.pdf>
13. Dini etiqad azadlığı haqqında / www.e-qanun.az
14. “Şuşa – Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” ilinin rəsmi açılış mərasimi keçirildi - Şuşa İli | Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi (culture.gov.az)

Redaksiyaya daxil olub 17.11.2024

UOT 94

İ.C.Əmirli
Bakı Dövlət Universiteti
amirovisrail04@gmail.com

TÜRK XALQI İSTİQLAL SAVAŞI İLLƏRİNDƏ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.023>

Açar sözlər: türk xalqı, İstiqlal savaşı, Antanta qüvvələri, Birinci Dünya müharibəsi

Birinci Dünya müharibəsi Osmanlı dövləti üçün fəlakətlə qurtardı. Belə ki, Antanta dövlətləri Osmanlı dövlətinin torpaqlarını öz aralarında bölüşdürdülər. Məqalədə türk xalqının İstiqlal savaşı illərində Antanta qüvvələrinə, o cümlədən erməni və yunan qüvvələrinə qarşı mübarizəsindən bəhs edilir. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, İstiqlal savaşı müstəmləkəçi qüvvələrin Şərq məsələsinin sona çatmasının qarşısını alan mübarizə meydanı olmuşdur.

Məqalədə Mustafa Kamalın rəhbərliyi ilə türk xalqının kiçik Asiya ərazisində Antanta qüvvələri və erməni yunan əlaltılarına qarşı mübarizəsi öz əksini tapmışdır.

И.Дж.Амирли

ТУРЕЦКИЙ НАРОД ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

Ключевые слова: турецкий народ, война за независимость, войска Антанты, Первая мировая война

Первая мировая война закончилась катастрофой для Османского государства. Таким образом, государства Антанты поделили между собой земли Османского государства. В статье говорится о борьбе турецкого народа против сил Антанты, в том числе армянских и греческих, в ходе Войны за независимость. Здесь следует отметить, что Война за независимость была полем битвы, которое не позволило колониальным силам положить конец Восточному вопросу.

В статье отражена борьба турецкого народа под руководством Мустафы Кемала в Малой Азии против сил Антанты и армяно-греческих приспешников.

I.J.Amirli

TURKISH PEOPLE DURING THE WAR OF INDEPENDENCE

Keywords. *Turkish people, war of independence, Entente forces, First World War*

The First World War ended in disaster for the Ottoman Empire. Thus, the Entente powers divided the lands of the Ottoman Empire among themselves. The article discusses the struggle of the Turkish people during the War of Independence against the Entente forces, including the Armenian and Greek forces. It should be noted here that the War of Independence was a battleground that prevented the colonial powers from ending the Eastern Question.

The article reflects the struggle of the Turkish people in Asia Minor, under the leadership of Mustafa Kemal, against the Entente forces and Armenian and Greek henchmen.

Giriş

Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsinə Afrikada itirdiyi torpaqları geri qaytarmaq üçün qatılmışdı. Ancaq müharibə zamanı Antanta ölkələrinin texniki üstünlüyü nəticəsində qalib gəlmələri mümkün oldu. Belə ki, Antanta ölkələri Birinci Dünya müharibəsi illərində ilk dəfə olaraq tanklardan, təyyarələrdən, kimyəvi silahlardan istifadə etdi. Bunun nəticəsində döyüşlərdə qalib gəldi. Birinci Dünya müharibəsi Şərqi məsələsinin davamı oldu. Ancaq türk xalqı işğalçı imperialist dövlətlərin bu siyasətləri ilə razılaşmadılar və istiqlal müharibəsinə başladılar. İstiqlal müharibəsi türk xalqının mübarizlik ruhunu ortaya çıxardı.

Birinci Dünya müharibəsi Böyük coğrafi kəşflərin nəticəsi olaraq, bir imperiyalizm savaşı idi. Burada Antantanın böyük dövlətləri məğlub imperiyaların ərazilərini istila etmək daha böyük ərazilər ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Belə vəziyyətdə Osmanlı dövləti də müttəfiqlərinin məğlub vəziyyətə düşməsi səbəbi ilə 30 oktyabr 1918-ci il tarixində Mudros adlı müqavilə imzalamışdır. Bundan sonra Antanta dövlətləri məğlub dövlətlərin torpaqlarını bölüşdürmək üçün Parisdə bir sülh konfransı çağırmış, bu fəaliyyətlərini həyata keçirmişlər. Osmanlı dövlətinin bölüşdürülməsi isə demək olar ki, Şərqi məsələsinin davamı olmuşdur.

Osmanlı dövlətinin və Üçlər ittifaqının digər üzvlərinin də qatılmadığı bu sülh müqaviləsi müxtəlif adlar altında məğlub imperiyaların ərazilərini bölüşdürməyin yeni nəticəsi olmuşdur. Bunun nəticəsində Suriya və Livan Fransaya, İraq, Fələstin və digər ərazilər İngiltərənin mandathığına verilmişdir. Bununla əlaqədar məqalədə deyilir: “İngiltərə və Fransa Birinci Dünya savaşı gedişində imzaladıqları Sayks Piko (1916) müqaviləsi ilə Orta Şərqi öz aralarında bölmüşdülər” (12).

Lakin sonrakı hadisələr bunu göstərmişdir ki, Antanta və onlarla müttəfiqlik əlaqəsi olan Yunanistan, Ermənistan kimi dövlətlərin Osmanlı torpaqları ilə bağlı daha geniş planları mövcud olmuşdur. Onlar türk xalqının vətənlərini ələ keçirmək ona kiçik bir ərazi saxlamaq və hətta belə demək olarsa onlara heç ərazi buraxmamaq planları meydana çıxmışdır. Məqalədə göstərilir ki, Paris konfransında ABŞ prezidenti Vudro Vilson Türkiyənin xəritədən silinəcəyini iddia edərkən Klemansoya görə, bir toplum halında yaşamalı, ümumiyyətlə isə müttəfiqlərə görə türklər Avropadan çıxarılmalı idi (8). Montagu və Çörçil isə bu düşüncəyə qarşı çıxırdılar (10).

Bu vəziyyətdə Osmanlı imperiyasının torpaqları böyük dövlətlər tərəfindən masada bölüşdürülməyə çıxarılmışdır. Bu vəziyyət türk xalqının böyük etirazlarına səbəb olmuş, lakin Antanta dövlətləri və onların müttəfiqləri bunu nəzərə almamışlar.

Məqalədə bildirilir ki, bu vəziyyətdə 11 mayda yunanlar Fethiyyəni tutmuş, İtalyanlar 13 mayda Kuşadasını işğal etmişdir. İngiltərə və Fransanın dəstəklədiyi yunanlar 15 may 1919-cu ildə İzmir ordu çıxarmışlar. İtaliya da ertəsi günü Səlcuqu işğal etmişdir (3). Bütün bu hadisələr türk xalqının hövsələsini daşır və onların yenidən toparlanmasına səbəb olmuşdur. Cümhuriyyət tarixçilərinin böyük əksəriyyəti İstiqlal savaşının 1919-cu ildə başladığını yazırlar.

Qurtuluş savaşı tarixdə türk torpaqlarının və türk millətinin düşmən işğalından təmizlənərək azadlığa qovuşmasının həyata keçməsinə tənzimləyən mücadilə olmuşdur.

Qurtuluş savaşı Mustafa Kamal Atatürkün liderliyində həyata keçmiş və 3 il 1919-cu və 1922-ci illərdə davam etmişdir. Qurtuluş savaşında türk xalqı və ordusu səfərbərlik göstərərək düşmən dövlətlərə qarşı mücadilə etmişdir (5). Rəsmi qaynaqlara görə, Qurtuluş Savaşı 15 may 1919-cu ildə Yunan əsgərlərinin İzmir işğal etməsi ilə başlamışdır. Bəzi qaynaqlar isə müharibənin başlanğıc tarixi olaraq Mustafa Kamalın Samsuna çıxdığı tarix olan 19 may 1919-cu il tarixini qəbul edirlər (4).

Belə ki, Birinci Dünya savaşı nəticələrini əsas gətirərək Antanta dövlətləri Mudros müqaviləsini əsas göstərərək 15 may 1919-cu ildə İzmir yunan qüvvələri tərəfindən işğal edildi. 27 may 1919-cu ildə Aydın yunan işğalına uğradı. Yunan əsgərləri İzmir və Aydın bölgəsində yaşayan müsəlman türklərə qarşı böyük qətlamlar etməyə başladılar. Qətlamların ən böyük məqsədi türk nüfuzunu azaltmaq və yunanlar əleyhinə dəyişdirməkdən ibarət olmuşdur (7).

Belə vəziyyətdə mərkəzi hökumətdən ümid kəsilincə xalq silaha sarıldı. Bunun önəmli səbəbi türk xalqının xarici işğalçılara qarşı müqavimət göstərməsi idi. Tekir Süleyman, Ural Selcuk öz əsərlərində bildirirlər ki,

yunan işğalının baş verdiyi hər yerdə hicrət yaşanırdı. Yunanlar isə yerli xalqın özlərinin onları çağırdıqlarını bildirirdilər (7).

Mudros müqaviləsinin maddələrinə əsasən Osmanlı torpaqları Antanta qüvvələri arasında bölüşdürüldü. Osmanlı torpaqları mandatlıq adı altında işğal edildi. Düşmən qüvvələri son olaraq türk xalqını da bir mandatlıq halına gətirmək bu əraziləri də müstəmləkələşdirmək istəyirdilər. Bu istəyin yekun qərarı Sevr müqaviləsi oldu.

Sevr müqaviləsi və Türk xalqının istiqlal savaşı. Birinci Dünya savaşı sonunda qalib gələn Antanta dövlətləri məğlub etdikləri ölkələr olan Almanya, Avstriya, Macarıstan və Bolqarıstan ilə sülh müqavilələri imzalamağa qərar vermişdir. Almaniya ilə Versay, Avstriya ilə Sen Jermen, Macarıstan ilə Triyanon və Bolqarıstan ilə Noyyi müqaviləsini imzalayan Antanta dövlətləri Osmanlı dövləti ilə Sevr müqaviləsini imzalamağa qərar vermişdilər. Bu müqavilə ilə Osmanlı bir çox torpaqlarını itirməyə məhkum edilməli idi.

Məqalədə məlumat verilir ki, müqavilə 433 maddədən ibarətdir. Müqavilə 10 avqust 1920-ci il tarixində “porselen” fabrikində imzalanmışdır. Osmanlı adına müqaviləni Hadi Paşa, Rəşat Halisbey və Rıza Təfvik imzalamışdır. Sevr müqaviləsi bəzi problemlər ucbatından ertələnmişdir. Buraya Antanta dövlətlərinin Osmanlı torpaqlarını bölüşdürməkdə razılığa bilməmələri, türk xalqının bu dövlətlərə qarşı göstərdiyi təzyiq, İzmirin yunanlara verilməsi nəticəsində İngiltərə və İtaliya arasında meydana gələn anlaşılmazlıq, Rusiyanın savaştan çəkilməsi və tərəfini dəyişdirərək Antanta dövlətlərinə qarşı çıxması (Rusiyanın savaştan çəkilməsi ilə Birinci Dünya savaşıdan sonra bağladığı gizli müqavilələrin meydana çıxması, (müəllif: 1917-ci ildə Rusiyada çar hökuməti yıxılmış bolşeviklər hakimiyyətə gəlmişdir) kimi səbəblərlə əlaqədar olmuşdur (8).

Müqaviləni İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Belçika, Yunanıstan, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Serb krallığı, Çexoslovakiya və daşnak Ermənistanı nümayəndələri ilə Osmanlı hökumət nümayəndələri Versal görüşünü davamı olaraq bağlamışdır. Müqavilə imzalanan zaman türk xalqının yaşadıkları ərazilərin böyük hissəsi müttəfiq qüvvələrin nəzarətində olmuşdur (13). Demək olar ki, Antanta qüvvələri Osmanlı ilə bağlı niyyətlərini daha iddialı səviyyədə həyata keçirməkdə maraqlı olmuşlar. Belə ki, onlar türk torpaqlarını tamamilə ələ keçirmək və bölüşdürmək niyyətlərini ortaya qoymuşlar.

Sevr barış müqaviləsindəki nümayəndələr Antanta dövlətlərinin Osmanlıya qəbul etdirmək istədikləri Sevr müqaviləsini San Remo konfransında qərarlaşdırmışlar. Bu görüşlərə Osmanlı hökumətini təmsil edən Təfvik paşa qatılmışdır. Təfvik Paşa Sevr müqaviləsinin imzalanması halında Osmanlı dövlətinin müstəmləkə halına düşəcəyini və müstəqilliyini

tamamən itirəcəyini bildirmişdir. Bu müqavilənin imzalanmaması üçün bir çox etirazlar edilmiş, ancaq bu etirazlar diqqətə alınmamışdır. Bu müqavilə türk hökuməti tərəfindən imzalanmadığı kimi, Yunanıstan xaricindəki digər ölkələr tərəfindən də imzalanmamışdır. İtaliya müqavilədən məmnun olmadığı üçün imzalamamış, fransızlar İzmirin Yunanıstana verilməsinə görə imzalamamışlar (8).

Müqaviləni bir an öncə Osmanlı dövlətinə imzaltdırmaq istəyən Böyük Britaniya isə yunanları Anadolunun içərilərinə girməyə təşviq etmişdir. Yunanlar Anadoluda Bursa, Balıkesir, Uşak və Trakyaı işğal edərkən ingilislər də boş durmamış, Mudanya və Bandırmaya əsgər çıxarmışlar. Bununla əlaqədar olaraq, Osmanlı səltənət şurasında görüş keçirilmiş, Maarif naziri Hadi Paşanın rəhbərliyində bir heyət Sevr müqaviləsini imzalamaq üçün Parisə göndərilmişdir (8).

Sevr müqaviləsinə əsasən Osmanlı torpaqları Antanta dövlətləri tərəfindən bölüşdürülmüş, demək olar ki, türk xalqına heç bir ərazi buraxılmamışdır. Bu amil Sevr müqaviləsinin bəndlərində aşağıdakı kimi göstərilir.

1. İstanbul Osmanlı dövlətinin paytaxtı kimi qalacaq, türk xalqının yaşayacağı ərazi, Osmanlı dövlətinin hökmü olan ərazilər İstanbul və çevrəsindən ibarət olacaq. Əgər Osmanlı dövləti Antanta dövlətlərinin şərtlərinə əməl etməsə, İstanbul da əllərindən alınacaq.

2. Qərbi Anadolu və Şərqi Trakya yunanlara veriləcək.

3. Ege adaları Yunanıstana veriləcək. Rodos və 12 ada İtaliyaya veriləcək.

4. Şərqi Anadoluda bir erməni dövləti və şimalında Kürdüstan dövləti qurulacaq.

5. İrak, Mosul və Ərəbistan İngiltərəyə veriləcək.

6. Boğazlar bütün ölkələrin gəmilərinə savaşı zamanında açıq olacaq və boğazları on ölkədən ibarət Avropa komissiyası tərəfindən idarə olunacaq və bu komissiyada türk nümayəndə olmayacaq.

7. Hicaz müstəqil bir dövlət olacaqdı.

8. Şam və çevrəsi Mardin, Antep və Urfa Fransaya veriləcək və Sivasın şimalına qədər olan bölgədə Fransız nüfuzu yer alacaqdı.

9.İzmir bölgəsi xaricindəki Qərbi Anadolu İtaliyaya veriləcəkdi və Mustafa Kamal Atatürk Nutukda Sevrədən bəhs edərkən, “Türk millətini yüz illərdir yox etmək üçün edilən böyük sui-qəsdin son halqası Sevr olmuşdur”, - deyirdi (14).

Əslində Sevr müqaviləsinə qədər Antanta dövlətləri Osmanlı torpaqlarını Versalda bölüşdürmüşlər. Bu müqavilə ilə Osmanlı dövlətinin Kiçik Asiyada olan əraziləri də Antanta dövlətlərinin nüfuz dairəsinə keçirdi. Bu müqavilənin sonradan bəzi Antanta dövlətləri tərəfindən

imzalanmamasını da gözdən pərdə asmaq məqsədilə edilməsi kimi qiymətləndirmək olar.

Ancaq Sevr müqaviləsi Osmanlının Kiçik Asiyada olan hüquqlarını da əllərindən alırdı. Bəzi böyük dövlətlər buna etiraz edirdilər. Bu dövlətlər sırasına İtaliya, Fransanı aid etmək olar.

Sevr müqaviləsində ermənilər yeni mənfəətlər əldə etmək istəyirdilər. Biz bunu onların lobbi fəaliyyətlərində görə bilərik.

Hələ Paris sülh konfransında ermənilər iki ayrı nümayəndə heyəti ilə təmsil olunurdular. Bunlardan biri Osmanlı və başqa ölkələrdə yaşayan erməniləri təmsil edən Bogos Nübarın rəhbərliyi ilə gələn Milli erməni heyəti, digər heyət 28 may 1918-ci ildə qurulan Ermənistan respublikasını təmsil edən Avetis Ahoranyanın rəhbərliyindəki heyət idi. Bunlardan başqa qırxa qədər müxtəlif ölkələrdən gəlmiş erməni lobbi nümayəndələri də olmuşdur. Ermənilərin əsas istəyi Antantaya etdikləri köməkliyin müqabilində Ağ dəniz – Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında Böyük Ermənistan dövləti yaratmaq idi.

Türkiyənin Ermənistan respublikası ilə sərhədləri isə 30 oktyabr 1920-ci ildə Qarsın azad edilməsindən sonra 3 dekabr 1920-ci ildə Gümrüdə imzalanan müqavilə ilə çəkilmişdir. Daha sonra bu müqavilə ilə çəkilən sərhəd 16 mart 1921-ci il tarixli Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqavilələləri ilə çəkilmiş və rəsmən hər iki tərəfdən qəbul edilmişdir (1).

1920-1922-ci illərdə İstiqlal savaşı və türk xalqı. Qurtuluş mücadiləsinin lideri olaraq Mustafa Kamal Samsuna çıxdığında Anadolunun hər yeri işğal altında idi. İngilislər Mosul, Antep, Kilis və İsgəndərünü işğal edərəkən fransızlar Adana, Osmaniyyə və Mersini işğal etmişdir. Bu vəziyyətdə Mustafa Kamal Ərzurum və Sivasda konqres çağırmış, xalqı etiraza səsləmişdir. Türk xalqı bununla əlaqədar nümayiş və etirazlar keçirmiş, ancaq bu yetərli olmamışdır.

Sivas və Ərzurum konqreslərindən sonra Ankaraya gələn Mustafa Kamal 23 aprel 1920-ci ildə türk milləti ilə birlikdə Böyük Millət Məclisini açmışdır. Böyük Millət Məclisi rəhbəri seçilən Mustafa Kamal türk xalqının iradəsi ilə həm də Qurtuluş savaşının lideri olmuşdur. Bundan sonra Anadoluda dağınıq halda olan və Antantaçılara və eləcə də yunan, erməni qüvvələrinə qarşı vuruşan hərbi qruplar sistemli hala gətirilmişdir. Ordunun maliyyəsi üçün qanun qəbul edilmiş və vergi müəyyən edilmişdir (6).

Bundan sonra ya istiqlal, ya ölüm, - deyən türk milləti Mustafa Kamalın öndərliyində mübarizəyə başlamışdır.

Türk xalqı 3 cəbhədə Qurtuluş Savaşını başlamışdır. Mustafa Kamal Şərqdə ermənilərlə, cənubda fransızlar və ermənilərlə, qərbdə isə yunanlarla mücadilə etmişdir (5).

Onu qeyd etmək lazımdır ki, ilk olaraq Mustafa Kamalın rəhbərliyi ilə Qurtuluş savaşında mübarizə ermənilərə qarşı həyata keçirilmişdi. Bu zaman Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsində Rusiyada bolşevik çevrilişi baş vermiş, bundan istifadə edən Qafqaz xalqları müstəqil dövlətlər qurmuşlar. Bunlardan biri də daşnak Ermənistanı idi. Daşnaklar Antantçıların qalibiyyətindən istifadə edərək yeni ərazilər ələ keçirmək istəyirdilər. Bu məqsədlə Anadoluya hücum edən erməni daşnakları müsəlman türklərin soy qırımını həyata keçirirdilər. Xalqı başsız görüb öz mənfur niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar. Məhz belə vəziyyətdə türk xalqı istiqlal savaşına başlamışdı.

Məqalədə bildirilir ki, (1919-20) hazırlanmış Sevr sülh müqaviləsi Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin imzalanmasına Birinci dünya müharibəsinin (1914-18) qalib dövlətləri ilə yanaşı, Ermənistan Respublikası da cəlb edilmişdi. Müqaviləyə görə Türkiyənin Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzon vilayətlərinin bir hissəsi erməni-daşnak hökumətinə verilməli idi. Türkiyə Böyük Millət Məclisi ölkənin ərazisini bölüşdürən bu müqaviləni rədd etmiş, sultan da onu ratifikasiya etməmişdi. Ermənistan isə Türkiyəyə qarşı əsassız ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün müharibəyə başladı. 1920-ci il iyunun 18-də daşnaklar Oltu şəhərini tutdular. Rusiya hökuməti Ermənistanla may-iyun və Türkiyə ilə iyul-avqust aylarında Moskvada keçirilən konfranslarda hadisələrə müdaxilə etməyə çalışdı. Lakin hər iki tərəf onun təkliflərini qəbul etmədi. Türk ordusu işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə başladı; sentyabrın 29-da Sarıqamışı, sonra Ərdəhanı azad etdi. Çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü görən erməni-daşnak hökuməti türklərin azadlıq yürüşünü dayandırmaq üçün Qərb dövlətlərinə, "bütün sivilizasiyalı dünyaya", müttəfiqlərə müraciət etdi, lakin türklərin uğurlu, ədalətli mübarizəsi bu cür "müraciətləri" cavabsız qoydu. Oktyabrın 30-da türklər Qarsa daxil olaraq, Gümrü (Aleksandropol) istiqamətində hücumu davam etdirdilər. Ermənistanın ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyaya yeni müraciətləri də cavabsız qaldı. Gürcüstan Respublikası isə noyabrın 6-da neytrallığını elan etmişdi. Sovet Rusiyası bu müharibədən istifadə edərək, Ermənistanda möhkəmlənməyə çalışırdı. Lakin erməni-daşnak hökumətinin onun hərbi kömək təklifini rədd etməsi bu niyyəti boşa çıxartdı. Türklər uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində noyabrın 7-də Aleksandropolu azad etdilər. İrəvan üzərinə yürüş başlandı. Noyabrın 18-də Ermənistan barışıq imzalamağa məcbur oldu. Noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet Rusiyasının hərbi əməliyyatları nəticəsində devrilmiş daşnak hökuməti qüvvələrini sovet hakimiyyətinə qarşı səfərbər etmək üçün dekabrın 2-də Gümrü müqaviləsini (1920) imzaladı. Türkiyənin

müharibədəki qələbəsi onun nüfuzunu xeyli möhkəmləndirdi və 1921 il Moskva və Qars müqavilələrinin bağlanmasını sürətləndirdi (11).

Daşnak ermənilər türk xalqının zərbələri nəticəsində çökdü və burada sonradan Sovet hakimiyyətinin qurulması asanlaşdı. BMM hökuməti ermənilərin sovetləşməsi müqabilində bu ərazilərdən öz qoşunlarını çıxardılar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Millət Məclisi hökumətinə bu zaman yardım edən qüvvələr bolşevik Rusiyası, Sovet Azərbaycanı və Mərkəzi Asiya türkləri idi.

Türk xalqı bundan sonra əsas mücadilələrini fransızlara qarşı yönləndirməyə başladı.

Türk xalqının fransızlara qarşı müqavimət hərəkatı Suriya və Livanda olmaqla yanaşı, Kiçik Asiyada da davam edirdi. Suriya və Livanda xalq yenidən Osmanlı dövlətinin tərkibində olmaq istəklərini bildirirdilər. Ancaq Fransanın bu ərazilərlə bağlı yeni müstəmləkəçilik fikirləri var idi.

BMM-in müqavimət göstərdikləri bölgələrdə isə Cənub Şərqi Anadolu və İsgəndərün bölgəsində dirəniş hərəkatı fransızlara qarşı davam edirdi. Əslində fransız tərəfi türk xalqının davamlı dirəniş hərəkatından bir növ yorulmuş və müqavimət göstərə bilməyəcək hala gəlmişdir. İnternet məqalədə məlumat verilir ki, ona görə hətta Fransa tərəfi İngiltərənin etirazlarına rəğmən Ankara hökuməti ilə 9 iyun 1921-ci il tarixində görüşlərə başlamış, 20 oktyabr 1921-ci il tarixində Ankara müqaviləsi imzalanmışdır. Bununla yanaşı, Antakya bölgəsində də fransız idarəçiliyinə qarşı davam edən dirəniş fəaliyyətinə müəyyən qədər ara verilmişdi. Ancaq müqavilənin imzalanmasından qısa bir vaxt öncə 26 avqust 1921-ci il tarixində fransızlar bütün Suriyanı işğal edərək, daha öncə qurmuş olduqları Feysəlin rəhbərliyindəki Suriya hökumətinə son vermiş və burada mandatlıq rejimini yenidən bərpa etmişlər (12).

1921-ci il hərbi əməliyyatlarında türk ordusunun mübarizə apardığı güclərdən biri də yunanlar olmuşdur. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsinə Antanta dövlətlərinin tərəfində olan Yunanıstan, Paris sülh konfransında əldə edilən qərarlar nəticəsində Anadolunun bölüşdürülməsinə ortaqlıq edilmiş, 1919-cu il və 1920-ci il hərbi əməliyyatları ilə bir çox əraziləri işğal etmişdir.

BMM-nin təşkilatlandığı bir dövrdə “Yunan kiçik Asya” ordusu tərəfindən 6 yanvar 1921-ci ildə türk ordusuna qarşı bir taaruza girmişdir. Xüsusilə yunan Kiçik Asya ordusu Bursadakı III kolordunu İnönü xəttində türk qüvvətlərini ortadan qaldırmaq üçün cəbhə xəttinə yönləndirmişdir. Bu vəziyyət türk və yunan güclərinin ilk dəfə olaraq ciddi bir müharibədə qarşı-qarşıya gəlməsinə səbəb olmuşdur (2).

Bununla da Birinci və İkinci İnönü savaşları ilə düşmən orduları məğlub edilməyə davam edərkən, Sakarya meydan savaşı ilə Sakaryanın şərq yunanlardan təmizlənmişdir. Böyük taaruz savaşı ilə zəifləyən yunan ordusu 9 sentyabrda İzmirdə məğlub edilmiş və İzmir tam azadlığına qovuşmuşdur. Əldə edilən bu hərbi qalibiyyətlər nəticəsində 11 oktyabr 1922-ci il tarixində Mudanya müqaviləsi imzalanmışdır. Savaşın bitməsinin rəsmi olaraq qəbul edildiyi müqavilə isə Lozanna müqaviləsi olmuşdur (5).

Türk xalqı istiqlal savaşından qalib çıxaraq Mustafa Kamalın öndərliyində öz cümhuriyyətlərini qurmuşdur. Antantaçılar Osmanlı torpaqlarının böyük əksəriyyətini müxtəlif adlar altında ələ keçirənlər də, türklərə qarşı yönəlmiş mənfur plan sona qədər çatmamışdır. Türk xalqı Kiçik Asiyada öz cümhuriyyətlərini qurmuş bu ərazilərə də göz dikmiş düşmənlərini məğlub etmişdir. Birinci Dünya müharibəsində müttəfiqləri ilə bacarmadığı müharibəni istiqlal savaşı illərində təkliddə qazana bilmişdir. Buna da türk xalqının əzmkarlığı və vətənpərvərliyi sayəsində nail olmuşdur. Türk xalqı istiqlal savaşı illərində Antantaçıları və onlara dayaq duran erməni və yunan qüvvələrini tamamilə məğlub etmişdir.

Nəticə. Mustafa Kamalın rəhbərliyi ilə mücadiləyə başlayan türk xalqı ilk olaraq daşnak Ermənistanını məğlub etdi. Ardınca fransız və yunanları məğlub edən türk xalqı Kiçik Asiyada öz cümhuriyyətlərini elan etdilər. Antantaçıların erməni və yunanların istəkləri sona qədər həyata keçmədi. Türk xalqının əzmkarlığı və vətənpərvərliyi nəticəsində Antanta dövlətləri, yunan və ermənilər məğlub edildilər. Türk xalqı Osmanlı dövlətini bərpa edə bilməsələr də, öz dövlətçiliklərini də itirmədilər. Lakin zaman onu göstərdi ki, Antanta müstəmləkəçiləri də Osmanlı torpaqlarında uzun müddət qala bilmədilər.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına məxsus iki dövlət süqut etdi. Bunlardan birincisi Osmanlı, digəri isə Qacarlar dövləti oldu. Hər iki dövlətin süqutu beynəlxalq güclərin təsiri nəticəsində baş verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Satan. Sevr antlaşmasında ermeniler / [www. turksandaermenians.marmara.edu.tr](http://www.turksandaermenians.marmara.edu.tr)
2. Birinci İnönü muharebesi esnasında Bursa üzerinden şekillenen Yunan harp harekâtı: Arşiv Belgeleri Ekseninde Bir Analiz / [www. ataturk-ataunipress.org](http://www.ataunipress.org)
3. Cevdet Küçük Sevr antlaşması / www. islam ansiklopedisi. org.tr.
4. Kurtuluş Savaşının tarihi / www.milliyet.com.tr
5. Kurtuluş savaşı hangi olay ilə başlamışdır? Kurtuluş Savaşına resmi olarak son veren antlaşma nedir / www.sabah.com.tr

6. Kurtuluş Savaşı tarihi və özeti - Kurtuluş savaşı kahramanları və cəbhələri / www.hurriyet.com.tr.
7. Tekir Süleyman, URAL Selçuk, Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri (1919-1920), CTAD, Yıl 13, Sayı 26 (Güz 2017) / www.sctad.hacettepe.edu.tr
8. Sevr Antlaşması ve Maddeleri / www.antlasmalar.comsevr-antlasmasi-maddeleri
9. Sevres (Sevr) Antlaşması (10 Ağustos 1920) / www.ataturkansiklopedisi.gov.tr
10. İstiqlal Harbi döneminde türk-ingiliz ilişkileri / www.altayli.net
11. Qars müqaviləsi (1921) və Moskva müqaviləsi (1921). Ermənistan-Türkiyə müharibəsi (1920) / www.az.wikipedia.org
12. Fransız İşgali ve Milli Mücadele Dönemi / www.hataydayatirim.com
13. Севрский мирный договор / www.booksite.ru
14. www.aa.com.tr

Redaksiyaya daxil olub 06.10.2024

UOT 1(091)

N.S.Fərəcullayeva
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
info@nerminkamal.com

POSTMODERNİZMDƏN SONRA YENİ FƏLSƏFİ PARADİQMA AXTARIŞI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.026>

Açar sözlər: müasir Qərb fəlsəfəsi, metamodernizm, postmodernizm, modernizm, kontinental fəlsəfə, mədəniyyət fəlsəfəsi, fəlsəfə tarixi

Məqalədə son iyirmi ildə Qərb akademik dairələrində gedən yeni fəlsəfi-mədəni paradigma axtarışları nəzərdən keçirilir və bu axtarışlar nəticəsində meydana çıxan metamodernizm konsepsiyasının fəlsəfi spesifikasi təhlil olunur. Əvvəlcə postmodernizmin fəlsəfi paradigma kimi sıradan çıxmasının səbəblərinə qısaca nəzər salınır və metamodernizm haqqında, onun modernist əminliklə postmodern şübhə arasında tərəddüd etməsinə dair qısa proleqomena verilir. Əsas hissədə metamodernizmin ideya-nəzəri əsasları və fəlsəfi prinsipləri araşdırılır. Mövzunu fəlsəfə tarixi kontekstində müzakirə edən müəllif metamodernizmi bütövlükdə XX əsr boyu fəlsəfəni iki cəbhəyə ayırmış analitik və kontinental fəlsəfi ənənəni əlaqələndirməyə cəhd edən optimal holistik fəlsəfi yanaşma kimi qiymətləndirir. Yekun olaraq göstərilir ki, ən yeni reallıqda qlobal ictimai əhval-ruhiyyəni və idealları ifadə edən metamodern tərəddüd təkcə nəzəri fenomen deyil, bir çox sahələrdə müşahidə olunan qlobal tendensiyadır.

Н.С.Фараджуллаева

ПОИСК НОВОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ПАРАДИГМЫ ПОСЛЕ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Ключевые слова: современная западная философия, метамодернизм, постмодернизм, модернизм, континентальная философия, философия культуры, история философии

В статье рассматривается поиски новой философско-культурной парадигмы в западных академических кругах за последние двадцать лет, а также анализируется философская специфика концепции метамодернизма, возникшей в результате этого поиска. Во введении рассматриваются ограничения постмодернизма как философской парадигмы в наше время и приводится пролегомена, показывающее метамодернизм как философия синтеза, колеблющаяся между оптимизмом модернизма и скептицизмом постмодернизма. В основной части рассматриваются идейно-теоретические основы и философские принципы метамодернизма. Обсуждая тему в

контексте истории философии, автор оценивает метамодернизм как наиболее оптимальный целостный философский подход, пытающийся соотнести не только идеи характерные для модернизма и постмодернизма, а также аналитические и континентальные философские традиции, разделившие философию на два фронта на протяжении всего XX века. В заключение показано, что метамодернистское колебание, выражающее мировые общественные состояния и идеалы в новейшей реальности, является не только теоретическим явлением, но и глобальной тенденцией, наблюдаемой во многих областях.

N.S.Farajullayeva

THE SEARCH FOR A NEW PHILOSOPHICAL PARADIGM AFTER POSTMODERNISM

Keywords: *contemporary Western philosophy, metamodernism, postmodernism, modernism, continental philosophy, philosophy of culture, history of philosophy*

This article examines the search for a new philosophical-cultural paradigm in the continental academic circles over the past two decades, the emergence of metamodernism, and its unique philosophical characteristics. The introduction briefly discusses the limitations of postmodernism as a philosophical paradigm today and presents metamodernism as a philosophy of synthesis, oscillating between the optimism of modernism and the skepticism of postmodernism.

The main body of the article delves into the theoretical foundations of metamodernism within the history of philosophy, exploring how metamodernism aims to transcend and integrate not only the ideas of modernism and postmodernism but also the analytical and continental philosophical traditions, which have divided philosophical discourse into two fronts throughout the 20th century. The author evaluates metamodernism as the most optimal holistic philosophical approach, offering a comprehensive framework capable of addressing the complexities and contradictions of our contemporary reality. In conclusion, the article highlights that metamodernism extends beyond a theoretical framework, manifesting in various real-world contexts across the globe.

Giriş

Son illər Qərbdə akademik müzakirələrdə postmodern və postmodernizm anlayışları əvvəlki aktuallığını itirib. Dünyada XX əsrin ikinci yarısında ortaya çıxmış özünəməxsus ictimai-siyasi situasiyanı və sənət hərəkətini ifadə etmək üçün istifadə olunan bu termin hazırda hakim fəlsəfi-mədəni paradıqma kimi Qərb humanitar və sosial elmlərində müzakirələrdən çəkildiyi kimi, incəsənətin və bədii ədəbiyyatın ideya-estetik təmayülü kimi də tətbiqi də azalıb.

2000-ci illərin əvvəllərində nəzəriyyəçilər bir-birinin ardınca postmodern dövrün sona çatdığını yazırdılar. Məsələn, britaniyalı mədəniyyətşünas Alan Kerbi “Fəlsəfə bu gün” jurnalında çap olunmuş “Postmodernizmin ölümü” məqaləsində “Postmodernizmin öldüyünü, onun yerinə avtoritetə, yeni texnologiyaların təzyiqi altında formalaşan biliyə və çağdaş sosial qüvvələrə əsaslanan yeni paradigmanın gəldiyini” deyirdi [8, s.2]. Həmin məqalədə o, hazırda Avropa universitetlərində “postmodern nəsr” mövzusunda məqalə yazan gənc filoloqların tədqiq etdiyi romanların da onların təvəllüd tarixindən xeyli əvvəl qələmə alındığını arqument gətirməklə postmodernizmin artıq günümüzün təmayülü deyil, köhnə estetik təcrübə olduğunu əsaslandırır.

Postmodern dövrün sona çatması məsələsində həmrəy olan filosoflar və kulturoloqlar bu dövrdən sonrakı reallıq üçün yeni paradigma axtarışına çıxdılar və axtarışda “post-postmodernizm”, “digi-modernizm”, “alter-modernizm”, “re-modernizm”, “meta-modernizm” kimi yeni adlar meydana çıxdı. Bu adların hamısının kökündə ya “modernizm”, ya da “postmodernizm” sözü var. Onların diskursları da oxşardır, belə ki, heç biri yeni fəlsəfi sistem təklif etmir, özlərini əvvəlki mərhələlər olan modernizm və postmodernizmin həm inkarı, həm də davamı kimi görürlər. Məsələn, sadalanan adlar arasında nisbətən daha çox oturuşmuş olan metamodernizm əsas vəzifəsini postmodernizmin məhdudiyətlərini aradan qaldırmaqda, modernizm və postmodernizm fəlsəfəsinin seçilmiş baxışları arasında tərəddüd etməkdə görür ki, bu haqda aşağıda danışacağıq.

Postmodernizmin məhdudiyətləri deyərkən nə nəzərdə tutulur? Bu sualın ən sadə cavabını elə hazırkı dünyada müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, II Dünya Müharibəsindən sonra poststrukturalizm ənənəsi üzərində meydana çıxan postmodern filosoflar nəslə XVIII əsrin rasionaal-maarifçi ənənəsinin maarif, inkişaf, obyektiv həqiqət, universal bilik kimi sütunlarını tənqid edir, modernist ideologiyaların (məsələn, nasizm, marksizm, yaxud liberalizm) maarifçi dəyərlərdən özünü legitimləşdirmək üçün istifadə etdiyini, əslində isə onların sadə insanların həyatına aid olmayan “böyük nağıllar” olduğunu bəyan edirdisə, bu gün ən yeni reallığı məhz postmodernizmin etibar etmədiyi texnoloji inkişaf, obyektiv həqiqətə inam, bilik cəmiyyəti, avtoritet, inkişaf, maarif kimi dəyərlər formalaşdırdı. Son illər STEM (elm, texnologiya, mühəndislik, riyaziyyat) əvvəllər görünməmiş miqyasda təhsilə nüfuz edir, “scientizm” (sosial elmlərdə və humanitar sahələrdə dəqiq elmlərin metodu ilə tədqiqat aparılmasının həqiqətə çatmaq üçün yeganə yol olmasına inam) geniş vüsət alır və rasionallaşma yoluna həyat keyfiyyətini qaldıran yeganə çıxış yolu kimi baxılır. Belə bir texniki təkamül və elmi-texnoloji biliklərin kütləviləşməsi dövründə universal rasionallaşmaya qarşı şəkək postmodern tənqid artıq əvvəlki kimi cəlbedici

görünür. Artıq F.Liotarın fəlsəfədə bir mərhələ açmış nüfuzlu “Postmodern situasiya: Bilik haqda məruzə” (1979) kitabının mövzusu olan “böyük nağıllar”a və onların hakimiyyətinə qarşı total şübhə yoxdur, bir sözlə, “postmodern situasiya” açıq-aşkar aradan qalxıb. Fərdi və ictimai əhval-ruhiyyəni həmişə bütün sahələrdən daha tez hiss edən, ona çevik intuitiv reaksiya verən bədii ədəbiyyat və incəsənətdə də hazırda açıq-aşkar postmodernist olmayan yeni nəsil yetişir, onlar daha filoloq və sənətsünaslara yaxşı məlum olan epataj, dekonstruksiya, pastiş kimi estetik təcrübələr etmirlər, artıq yeni tendensiyalar var. Bu və digər halları ümumiləşdirsək, postmodernizmin hakim fəlsəfi dünyagörüşü kimi aktuallığını itirməsi obyektiv səbəblərlə əlaqədardır. Postmodernizmin məhdudiyyətləri deyərkən də o nəzərdə tutulur ki, ən yeni reallıqda maarifçi dəyərlərə qarşı total şübhəçi-relyativist yanaşmanın özü artıq məhdudiyyətlə üzləşib.

Lakin postmodernizm təkcə şübhəçi tənqiddən ibarət deyildi. Akademik fəlsəfədə postmodernizm ayrı-ayrı fərdlərin, həmçinin icmaların həyat təcrübəsinin bir nöqtədən diktə olunan zəkamərkəzçi meyardan daha vacib olduğuna inanan fenomenoloji yanaşma ilə əlamətdar idi. Postmodernizm cəmiyyət və mədəniyyət üçün bir sıra pozitiv təkliflər irəli sürdü [2, s.65]. Bu təkliflər sırasında Qərb üstünlüyünü diktə edən modernizm əvəzinə multikulturalizm və plüralizm, çoxsəslilik və baxışlar müxtəlifliyi, elitar və kütləvi mədəniyyət arasında sərhədin silinməsi, şaquli əvəzinə üfüqi perspektivə yer vermək kimi məsələlər vardı. Hərçənd, günümüzdə bu pozitiv təkliflərin formalaşdırdığı multikultural Qərbdə “millətin mədəni təmizliyinə”, gəlmələrdən arınmasına çağıran yeni sağçı qüvvələr getdikcə daha çox uğur qazanır, hər halda multikultural yaxın keçmiş hələ ki, söz sahibidir.

Metamodernizmin mülahizələri isə modernizm və postmodernizmin ideya mirasına əsaslanır, o, eyni zamanda həm modernizmə, həm də postmodernizm yoluna can atır. Birincidən rasionallaşmanı, ikincidənsə fenomenoloji yanaşmanı əxz eyməyə çalışır, modernizmin səmimi ciddiliyi ilə postmodernizmin oyun estetikası arasında tərəddüd etməklə onların hər ikisinin ideya-nəzəri mirasına faydalanmaq gözü ilə baxır. Hegel dialektikasının dili ilə desək, modernizm tezis idisə, postmodernizm anti-tezis oldu, ən yeni müzakirələr isə bu dialektik düsturun sintez mərhələsindən xəbər verir. Lakin bu, kombinasiyaya əsaslanan ənənəvi sintez deyil, tərəddüdə əsaslanan sintezdir. Təsadüfi deyil ki, metamodernizmin rəmzi modernizm və postmodernizm arasında daim tərəddüddə olan rəqqasdır. Bu rəqqas modernist əminlik və postmodern kinayə arasında rəqsi hərəkət edən, gedib-gələn saat kəfiri kimidir. Rəqqas metaforunu iki çağdaş niderlandlı filosof T.Vermeulen və R.Aker birgə

yazdıqları “Metamodernizm haqda qeydlər” məqaləsində [14] metamodernizmə xas “hissiyatın quruluşunu təsvir etmək üçün” irəli sürüblər.

Beləliklə, metamodernizm – obyektiv həqiqətlə fərdi təcrübəni, inamla şübhəni, ciddiyyətlə kinayəni nəzəri planda görüşdürməyə çalışan pragmatik mədəniyyət fəlsəfəsidir və bu məqsədlə tərəddüd anlayışından metod kimi istifadə edir. Məqaləmizin başlıca ideyası ən yeni dövrdə postmodernizm fəlsəfəsinin məhdudiyyətlərinə reaksiya kimi ortaya çıxmış yeni paradigma axtarışlarının siması olan metamodernizmi fəlsəfə tarixi kontekstində təhlil etmək, onun fəlsəfi spesifikasiyasını aydınlaşdırmaqdır.

Əsas hissə. Yeni fəlsəfi-mədəni paradigma kimi təklif olunan metamodernizm termininin etimologiyası metamodern düşüncənin açarı hesab oluna bilər. “Metaxy” (metaksi) sözü yunan dilində “arasında” deməkdir, yunanlar gündəlik danışmada xüsusi məna vermədən bu sözü “arasında” mənasında işlədirlər, Platonun 35 dialoqundan biri olan “Simpozium” dialoqundakı bir cümlədə isə bu söz məhz iki bir-birinə zidd tərəf arasında qalmağı ifadə edir [11]. Sözügedən dialoqa nəzər salmaq. “Simpozium”da hərəsi bir peşədən olan yeddi nəfərlik bir məclis təsvir olunur. Məclisdə Sokratdan başqa hamı şərab içərək sərxoş olur, sevgi və gözəllik haqqında söhbət edirlər, ayılıanda dediklərini unudacaqlar. Platonun personajı, Sokratın müəllimi Diotima həmin dialoqda belə bir mövqedən çıxış edir ki, heç də hər şey ya bir şey, ya da onun əksi olmağa məcbur deyil. “Metaxy” sözü dialoqda Diotimanın konkret olaraq bu cümləsində işlənir: “Eros böyük demondur, demonluq bütövlükdə tanrı və ölüm arasında (metaxy) olmaq deməkdir” [11, s.13]. Yunan mifologiyasından bilir ki, demonlar insanla ilahi qüvvələr arasında bir mövqeyi olan xeyirxah spiritual varlıqlardır. Yunan fəlsəfəsində demonluq metafizika və etikanın kəsişməsində olmaq deməkdir. Eros isə ideal mənada insanın gözəlliyi duymaq qabiliyyətidir, eros insan ruhuna ideyalar aləmindəki ideal gözəlliyi xatırlamağa kömək edən bir demondur. “Tanrı və ölüm arasında” – ölümsüzlük və ölərilik arasında deməkdir. Diotimanın çıxışı bütövlükdə eros adlandırılan sevgini çirkinlik və gözəllik, ölərilik və ölümsüzlük, cahillik və biliklilik arasında qoymağa əsaslanır. Nəzərə alsaq ki, həmin dialoqda Platon “ziddiyyətlərin harmoniyası” kimi ifadələr də yazır, deməli, iki zidd baxış ortasında aralıq mövqedə olmaq fəlsəfə tarixində yeni hadisə deyil. Yenilik bu köhnə formanın yeni məzmun və təfərrüatındadır.

Metamodernizm son yüzillərin hadisələri olan modernizm və postmodernizmi iki zidd tərəf kimi görərək onlar arasında məqsədyönlü tərəddüd edir. Bu tərəddüdü bir tərəfində insanın varlığı və idrakı əql yolu ilə fəth edəcəyinə nikbin inam, obyektiv həqiqət, bilik, inkişaf kimi universal maarifçi-modernist dəyərlər, digər tərəfində isə postmodern ironiya, şübhə,

sadə insanların fraqmentar təcrübəsinə üstünlük verən fərdi fenomenoloji yanaşma dayanır. Metamodernizm bu iki zidd tərəfin eyni zamanda var olmasına, sintezinə nail olmağa çalışır, bu hərəkətin qabaqcıl nəzəriyyəçilərindən olan C.A.Cozeffson-Storm “Metamodernizm: Nəzəriyyənin gələcəyi” kitabında yazır: “Bizə əminlik və şübhənin düzgün dozada qarışığı gərəkdir” [7, s.26]. Lakin modernist əminlik və postmodern şübhə mahiyyətcə o qədər fərqlidir ki, “düzgün dozada qarışmış” məcun yaratmaq asan deyil, bu zaman nəzəriyyəçi doğrudan da iki tərəf arasında rəqsi tərəddüd etmiş olur. Dəqiq elmlərdə iki nöqtə arasında ritmik get-gələ Osilasiya hadisəsi deyildiyi kimi, bu tərəddüdə də metamodernist fəlsəfənin manifestində “osilasiya” deyilir. Manifestin ilk müddəası belədir: “Biz osilasiyanı dünyanın təbii düzəni kimi görürük” [13].

Tərəddüd anlayışı fəlsəfə tarixi boyunca çox müzakirə edilib. Tərəddüd fəlsəfədə ontoloji səviyyədə hər şeyin əbədi hərəkət və dəyişiklik halında olması ilə əlaqələndirilib, tərəddüdüün öhdəsindən gəlmək üçün balans və dialoq vacib hesab olunub. Bu səbəbdən tərəddüd anlayışıyla rastlaşarkən bir tərəfdən elə təsəvvür yaranır ki, bu, etik balans fəlsəfəsidir və dünyada stoik tarazlığına xidmət edir, lakin metamodernizm manifestinin üçüncü müddəasını oxuyanda onun bu tərəddüd vasitəsi ilə dünyanı hərəkətə gətirmək iddiasında olduğu görünür: “Bundan sonra irəliləmək bir-birinə tam əks ideyaların mövqeləri arasında tərəddüd edərək mümkün olacaq, nəhəng bir elektrik dəzgahı döyünən qütbləri arasındakı osilasiya sayəsində dünyanı hərəkətə gətirdiyi kimi” [13].

Fəlsəfə tarixi fəlsəfənin öyrənilməsində ideyaların varisliyi prinsipini vacib hesab edir. Biz də metamodernist sintezin dərkini asanlaşdırmaq üçün onun fəlsəfi fikir tarixində mühüm mərhələ təşkil etmiş modernizm və postmodernizm fəlsəfələri ilə ideya-varislik əlaqəsini aydınlaşdırmalıyıq. Elə isə bu iki mərhələnin əsas fəlsəfi-nəzəri cizgilərini qısaca yada salaq.

Modernizm – R.Dekartdan başlanan Yeni dövr fəlsəfəsinin növbəti, amma əvvəlkilərdən daha radikal mərhələsi, XX əsrin əvvəlində Qərb ölkələrində gedən dramatik dəyişikliklərə, sənaye inqilabının təsirlərinə, sekulyarlaşma və elmin nüfuzunun artmasına reaksiya kimi ortaya çıxmış nəhəng ictimai-siyasi, mədəni-fəlsəfi hərəkət idi. Modernizmin əsas prinsipləri ənənəni inkar etmək və yenilik axtarışları idi. Elmi biliyin, texnologiyanın, eksperimentlərin, fərdi novator üslubun köməyi ilə insanın dünyanı izah etməyə və dəyişdirməyə qadir olduğuna inanan bu iddialı yenilənmə hərəkəti qısa vaxtda Avropa və onun ideoloji təsirində olan bütün ölkələri, fəlsəfədən incəsənətə, elmdən siyasətə qədər bütün sahələri bürüdü. Modernizm mədəni-fəlsəfi mərhələsinin əsas ştrixləri bunlar hesab oluna bilər: rəngarəng ideya cərəyanları (pozitivizm, praqmatizm, ekzistensializm və s.), subyektiv müəllif şərhini özünə metod seçən filosofların daha nüfuzlu

olması (F.Nitşe kimi), bütün sosial, iqtisadi və mədəni problemlərin əsasında duran bir sirri tapdığını iddia edən maksimalist nəzəriyyəçilər (K.Marks kimi), incəsənətdə dövrün dinamikliyini və enerjisini ifadə etməyə çalışan, sənaye-maşın estetikasını mədh edən avanqard hərəkatlar (futurizm kimi), ədəbi qaydaların yox, müəllif iradəsinin kultuna əsaslanan modernist ədəbi əsərlər (C.Coysun “Ulis” romanı kimi), insan psixikasının qaranlıqlarını dərk etdiyini bəyan edən iddialı alimlər (Z.Freyd kimi), siyasi səhnədə yalnız öz ideologiyasına fanatik kimi inanan faşist diktaturaları (Mussolini kimi), müstəmləkəçilik və nəhayət, iki dağdıçı dünya müharibəsi.

II Dünya Müharibəsindən sonra isə həyatın bütün sahələrini modernist yaxın keçmişə qarşı total ümitsizlik və şübhə bürüdü, bu şübhə postmodernizmin sərvəti oldu. Hər şeyin vahid bir kodla (məsələn, rasionallaşma) izahına inam itdi. Həmin dövrün əhval-ruhiyyəsinə görə, əgər inkişaf naminə rasionallaşmaya inam bəşəriyyəti iki dünya müharibəsinə gətiribsə, deməli, bu dəyərin özündə nə isə problem var. Əksəriyyəti fransız olan postmodernist filosofların (R.Bart, M.Fuko, J.Liotar, J.Bodriyar, J.Derrida, J.Dölöz və b.) ritorikası Qərb modernizminin tənqidinə əsaslanırdı və onların çıxışlarından, əsərlərindən dünyaya bu kimi ideyalar yayıldı: obyektiv heç nə yoxdur, hər şey subyektivdir, Qərb üstünlüyü əvəzinə multikulturalizm, şaquli diktə əvəzinə üfüqi çoxsəslilik, müstəmləkəçilik əvəzinə post-müstəmləkəçilik, keçmişin ironik dərki, sənətdə ciddi müəllif səsi ilə yeni mətn yaratmağın mümkünlüyünə inamsızlıq, əvəzinə cürbəcür köhnə əsərlərdən hissələri calaq edən pastiş, idarəetmədə qapalı birmərkəzli sistemlər əvəzinə açıq rizomatik şəbəkələr və s. ideyalar Ppostmodernizmin əsas cizgiləri idi.

Modernizm və postmodernizm yalnız intellektual sahə ilə məhdudlaşan nəzəri mülahizələr toplusu deyil, adi insanların həyatına da sirayət edən geniş ümummədəni hərəkatlar idi. Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və kulturoloq M.Epşteyn bunu belə ifadə edir: “21-ci əsrdə yaşayıb postmodern təcrübəni mənimsəməmək mümkünsüzdür, necə ki, 19-cu əsrdə romantizmin təsirini yaşamadan formalaşan insan yox idi, 20-ci əsrdə isə hamı avanqard dərslərindən keçmişdi” [3, s.14].

Beləliklə, modernizmin (hamılıqla irəliyə doğru inkişafa əminliyin, bir mədəniyyətin başqa mədəniyyətlərdən üstün olmasına inamın, obyektiv həqiqətə can atmağın) tənqidi inkarı kimi meydana çıxan postmodernizm mədəni-fəlsəfi paradigması 1970-80-ci illərdə populyarlaşaraq, əvvəlki modernist dəyərlərin əvəzinə hamılıqla bir istiqamətdə inkişafa şübhə, seçim sərbəstliyi, fərdi təcrübə kimi dəyərləri önə çəkdi. Postmodern fəlsəfənin ortaq etik-ontoloji baxışlarına görə, nəyisə əsaslandırmaq üçün onun obyektiv universal həqiqət olduğunu demək, elmi həqiqəti bəşəriyyəti inkişafa aparacaq qüvvə kimi görmək ziyanlı yalandır. Çünki postmodern

situasiyada həqiqət anlayışının statusu dəyişmişdi, əgər maarifçi-modernist filosoflar məqsəd – həqiqətdir fikrində idilərsə, postmodernist filosoflar həqiqətin yox, həqiqətlərin var olduğunu deyirdilər. Ümumilikdə postmodern fəlsəfədə həqiqətə obyektiv mütləq dəyər kimi yox, orta qazılıq kimi baxılırdı. Bu və digər fikirlər bütün postmodernistlərin əsərlərinin orta xüsusiyyəti idi. Maraqlıdır ki, bir tədqiqata görə, yuxarıda adlarını sadaladığımız fransız postmodernistləri vaxtilə avstriyalı filosof Edmund Husserlin “Avropa elmlərinin və transendental fenomenologiyasının böhranı” adlı son kitabından, daha doğrusu, bu kitabın Fransada çap olunmuş tərcüməsindən təsirlənmişdilər [5, s.105].

Doğrudan da modernizm dövrünün mahiyyətini pozitivizm fəlsəfəsi, Postmodernizmin mahiyyətini isə Husserl fenomenologiyası aydın ifadə edir. Pozitivizm cəmiyyəti anlamaq üçün elmi faktlara, eksperiment və statistikaya əsaslanmağın yeganə yol olduğunu irəli sürdü, E.Husserlin sözügedən kitabdakı mövqeyinə görə isə “yalnız fakt-yönümlü olan elmlər yalnız fakt-yönümlü olan zehinlər yaradır” [6, s.6]; o, pozitivist yanaşmanı bu mövqedən tənqid edirdi ki, dil özündən kənar varlığa istinad etmir, cəmiyyət məsələlərində mütləq obyektiv reallıq yoxdur, subyektiv xüsusiyyətlər, ayrı-ayrı təcrübələr var.

Mənqiti-pozitivizm və Husserl fenomenologiyası təkcə modernizm və postmodernizmin deyil, həm də müvafiq olaraq analitik və kontinental fəlsəfi ənənənin sonrakı inkişafının əsasında bünövrə kimi duran, onların rüşeymini təşkil edən ideyalardır. Məntiqi pozitivizmin humanitar-sosial elmlərə dəqiq elmlərin metodları ilə yanaşması bütün XX əsr boyu Analitik fəlsəfənin fundamental strategiyasına çevrildi, E.Husserlə xas immanent fenomenoloji yanaşma isə bu dövrdə kontinental fəlsəfəsinin aparıcı ideya xətti oldu. Bu baxımdan məqalənin mövzusu olan metamodernizm – iki fərqli fəlsəfə olan modernizm və postmodernizm arasında tərəddüd olmaqla yanaşı, ona həm də analitik və kontinental fəlsəfi ənənələr əsasında tərəddüd fəlsəfəsi kimi baxmaq olar. Fikrimizin isbatı üçün bu məsələyə yaxından nəzər salaq.

Metamodernizm anlayışının ortaya çıxdığı vaxtda – 2000-ci illərin əvvəllərində dünyada fəlsəfi fikrin ən bariz cəhəti bu idi ki, o, iki cəbhəyə ayrılmışdı. Analitik fəlsəfə və kontinental fəlsəfə yekcins fəlsəfi məktəblər deyil, iki ayrı ənənə idi. Bu ənənələrin həm mövzuları, həm də metodları bir-birinə daban-dabana zidd idi. Analitik fəlsəfə ABŞ və Britaniyada karteziyan-pozitivist fəlsəfənin bazasında formalaşmış, bütün diqqətini şüur problemi, bilik nəzəriyyəsi, məntiqi-lingvistik analiz kimi mövzulara yönəldən və onları dəqiq elmlərin metodologiyası ilə tədqiq edən filosofların müxtəlif yanaşmalarının toplusuna verilmiş ümumi addır. Analitik fəlsəfənin əsasında duran Qərb fəlsəfi cərəyanları ilə Azərbaycan oxucusunu ilk dəfə professor

F.İsmayılov tanış edib [1]. Kontinental fəlsəfə isə Britaniyada deyil, Avropanın qitə hissəsində cəmiyyət, həyat, fəlsəfi antropologiya, dil, ədəbi nəzəriyyə, mədəniyyət və digər bu kimi ümumi problemlərin təhlili ilə humanitar elmlərə xas olan rəy yazmaq üsulu ilə məşğul olan filosofların yanaşmalar toplusu idi. Kontinental fəlsəfə mədəni proseslərə, ictimai həyata çevik reaksiya verir və ona təsir edir, əsasən ekzistensializm-Husserl fenomenologiyası – poststrukturalizm-postmodernizm xətti üzrə davam edirdi. Analitik fəlsəfə isə XX əsr boyu ictimai amillə demək olar ki, maraqlanmadan sırf dil, məntiq, şüur fəlsəfəsi, elm və bilik nəzəriyyəsi ilə məşğul olurdu (yalnız bu son illərdə analitik fəlsəfədə sosial epistemologiya kimi biliyin sosial ölçüsünü öyrənən yeni sahələr meydana çıxaraq onu “Sosial çevriliş” astanasına gətirməkdədir).

Kontinental və analitik fəlsəfə ənənəsinin nümayəndələri arasında XX əsr boyu universitetlərdə vaxtaşırı bir-birini inkar edən bəyanatlar, polemikalar, debatlar olmuşdur. Məsələn üçün, Harvard Universitetində analitik ənənənin bir nümayəndəsi U.Orman Quin deyirdi: “Elm fəlsəfəsi kifayətdir, fəlsəfə elə ondan ibarət olmalıdır”, həmkarı M.Uayt isə “Fəlsəfədə birləşməyə doğru” kitabında ona cavab verirdi ki, elmdən kənar sahələrdə – hüquq və incəsənətdə də fəlsəfi sorğulama ola bilər, üstəlik, “analitik” adına da etiraz edərək yazırdı: “Məgər yalnız a priori mülahizələr analitiktir?” [15, s.133] Analitik və kontinental filosoflar arasında xüsusən XX əsrin ikinci yarısında, yəni postmodern dövrdə kəskinləşən, bir-birini inkar edən ritorikanı iki məşhur debatda – N.Çomski və M.Fukonun debatında (1971) da, J.Sörl-J.Derrida debatında [10] da müşahidə etmək olar. Bu dixotomiyada holistik pragmatik mövqedən körpü yaratmağa, bu iki ənənəni bir-birini tamamlayan tərəflər kimi təqdim etməyə azsaylı cəhdlər olmuşdu (R.Rorti kimi).

XX əsrin sonlarında analitik fəlsəfə modernizmin, kontinental fəlsəfə isə fransız post-strukturalizminin bazasında formalaşmış postmodernizmin iqamətgahına çevrilmişdi. Fikrimizin təsdiqi üçün onu demək kifayətdir ki, bu illərdə kontinental fəlsəfəyə şübhəçi və kinayəli bədii dil, analitik fəlsəfəyə isə elmi-texnoloji inkişafa əminlik və riyazi dil hakimdir.

2000-ci illərin əvvəllərində dünyada yeni texnoloji inqilab və Qərbe axınla müşayiət olunan ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verməsi həm analitik fəlsəfənin mövzusu olan elm və bilik fəlsəfəsi, həm də kontinental fəlsəfənin mövzusu olan insan və cəmiyyət mövzusunun eyni dərəcədə aktuallaşdırdı. Yeni dünyaya hər iki ənənə gərək idi, artıq analitik və kontinental ənənəni bir-birinə zidd görmək əvəzinə onları bir-birini tamamlayan tərəflər kimi qavramaq daha realist yanaşma ola bilər. Metamodernizm belə bir gələcək nəzəriyyə olduğunu iddia edir.

“Motomodernizm. Nəzəriyyənin gələcəyi” kitabının adı da bu iddianı göstərir [7].

Analitik və kontinental fəlsəfi ənənə arasında osilasiyaya əsaslanan metamodernist körpünün necə ola biləcəyinə bir misal verək. Metamodernizm bir tərəfdən biliyi mütləq həqiqət kimi qəbul edir, yəni biliyi öyrənən Epistemologiyanın nüfuzunu tanıyır, biliyin dəqiq elmlərin metodları ilə tədqiq olunmasına tərəfdardır, digər tərəfdənsə biliyin əldə olunmasında relyativist kimi çıxış edərək, mədəni və siyasi faktorların da vacib olduğunu deyir. Göründüyü kimi, metamodernizm sələflərindən fərqli olaraq, “ya, ya da” baxışına yox, “həm, həm də” baxışına malikdir. Nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin bizə elə gəlir ki, məqalə çərçivəsində bu kifayətdir.

Nəticə

Metamodernizm fəlsəfi-mədəni paradigması həm modernizm, həm də postmodernizm perspektivindən, həm analitik, həm də kontinental fəlsəfi ənənədən dünyanın yeni mövzularını izah etmək üçün eyni dərəcədə bəhrələnir, heç birinə sadıq qalmadan eyni məsələdə həm o, həm də bu meyara əsaslanır, onlara yeni dünya dərkini asanlaşdıracaq və zənginləşdirəcək strateji xəzinə kimi yanaşır. Bu sintez əslində paradoksal sintezdir, lakin bu paradoksal tərəddüdün özü metamodernizm paradigmasına xas sintezin başlıca xüsusiyyətidir.

Metamodernizmin xüsusiyyətləri təkcə nəzəri-fəlsəfi sahə ilə məhdudlaşmır, sələfləri modernizm və postmodernizm kimi o, siyasətdən incəsənətə qədər bütün sahələrdə bürüzə verir. Siyasi metamodernizmə skandinav ölkələrindəki Yaşıl Sosial Liberalizmi sintezə əsaslanan metaideologiya kimi nümunə gətirirlər [4] çünki bu halda fərqli prinsipləri və nüansları olan siyasi mövqelər qarşılıqlı əlaqələndirilir. Bədii ədəbiyyatda və incəsənətdə isə onun əsas əlaməti səmimiyyət, hiss və fikirlərin olduğu kimi ifadəsidir, təsadüfi deyil ki, incəsənətdə metamodernizmin bir adı da Yeni-səmimiyyətdir, çünki bu əsərlərdə artıq hakim intonasiya postmodern kinayə deyil, insanı ideal və real arasında (metaksi) görməkdir.

Fəlsəfə tarixi fəlsəfi fikirlərin inkişafını sistemli öyrənən sahə kimi Antik, Orta əsrlər, İntibah, Yeni dövr və müasir fəlsəfə arasında fərqlər görür. Metamodernizm XX əsrin əvvəlindən günümüzədək davam edən müasir fəlsəfənin üçüncü mərhələsidir. Müasirləşmə prosesi dərin ictimai-siyasi, maddi-mənəvi dəyişikliklərin mədəniyyətdə ifadəsi kimi XX əsrin əvvəlində modernizmlə başlanıb, əsrin ortalarında dövrün ziddiyyətlərinin ifadəsi, həmçinin keçilmiş yola reaksiya kimi postmodernizmlə davam edib və hazırda bu iki mərhələnin irsi arasında dialoq yaratmaq iddiası ilə meydana çıxan metamodernizmlə öz inkişafının yetkin mərhələsinə çatıb. Modernizm, postmodernizm və metamodernizm hərəkətləri bir-birini əvəz

etsə də, biri digəri olmadan müstəqil mövcud deyil, aralarında dinamik münasibətlər olan çağdaş dialektik inkişaf triadasıdır. Fəlsəfi-nəzəri əsaslarını Qərb filosofları formalaşdırsa da, bu mərhələlər təkcə Qərb fenomenləri deyil, hər üç mərhələ qloballaşmadan keçən bütün sivil dünyadakı vəziyyəti ifadə edir. Fəlsəfi fikrin ən yeni dünyaya təklif etdiyi metamodernizm paradigması əslində güclü dialoq alətidir və ziddiyyətləri həll etmək mümkün olmayanda onlar arasında dialoqu məqsədə çevirmək təşəbbüsüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. *İsmayilov F.* XX əsr Qərb fəlsəfəsi tarixi: 2 cildə, I c., Bakı: Təhsil, 1999, 415 s.
2. *Kamal N.* Umberto Eko və postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı: Qanun, 2012, 206 s.
3. *Энштейн М.* Постмодернизм в России. Москва: Издательство Р.Элинина, 2000, 368 с.
4. *Freinacht H.* Nordic Ideology: A Metamodern Guide to Politics. Metamoderna, 2019, 495 p.
5. *Gutting G.* French Philosophy in the Twentieth Century. Cambridge University Press, 2001. 444 p.
6. *Husserl E.* The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy. USA: Northwestern University Press Evanston, 1970, 405 p.
7. *Josephson S.* Metamodernism: The Future of Theory. Chicago University Press, 2021, 374 p.
8. *Kerby A.* The Death of Postmodernism and Beyond. "Philosophy Now", No. 58, 2006
9. *Lopez J., Potter G.* After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism. London: The Athlone Press, 2001, 352 p.
10. *Moati R.* Derrida/Searle: Deconstruction and Ordinary Language. Columbia University Press, 2014, 138p.
11. *Plato.* Symposium, Cambridge: W. Heffer and Sons Publisher., 1909, 120 p.
12. Rhodes M.J. What Is the Metaxy? USA: Voegelin View. 2013 / URL: <https://voegelinview.com/what-is-the-metaxy-diotima-and-voegelin/>
13. Turner L. Metamodernist manifest / URL: <http://www.metamodernism.org/>
14. Vermeulen T., Akker, R. Notes on Metamodernism. Journal of Aesthetics & Culture., 2 (1), 2010 / URL: <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>
15. White M. Toward Renuion in Philosophy. Harvard University Press, 1956, 323 p. / URL: <https://www.hist-analytic.com/WhiteAnalytic.pdf>

Redaksiyaya daxil olub 14.10.2024

UOT 930.85

L.C.Gülməmmədli

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
allahverdiyeva-95@mail.ru*

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ TİKİNTİ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.028>

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, tikinti, bəna, dülgər, müsəlman, erməni

Tikinti sənəti sənətkarlıqda xüsusi yer tutmuş sahələrdən biridir. Müxtəlif tikililər özündə ərazinin quruluşu, ərazidəki tikintidə istifadə edilə bilən təbii ehtiyatlar, əhalinin yaşayışı və sosial vəziyyəti və s. haqqında məlumatlar daşıyır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən, İrəvan şəhərinin özündə, həm də Qərbi Azərbaycan mahallarında tikinti üçün lazım olan zəngin təbii ehtiyatlar mövcud idi. Məqalədə həmçinin müxtəlif amillərin – təbii-coğrafi şərait, sosial, siyasi vəziyyətin İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişafına göstərdiyi təsirlər araşdırılmışdır.

Bunlardan əlavə, İrəvan şəhərinin xarici görünüşünün, memarlığının öyrənilməsi tikinti ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə etməyə kömək edir. Məsələn, hər yerdə olduğu kimi, İrəvan şəhərində də varlıların evinin böyük, kasıbların evinin balaca olması əhalinin sosial vəziyyəti, evlərin xarici görünüşü ilə müqayisədə daxili görünüşünün daha gözəl olması onların yaşayışı haqqında məlumat vermişdir.

Başqa bir məqam isə köçürmələr nəticəsində şəhərdə həm müsəlman, həm də erməni əhali yaşadığından burada hər iki millətdən olan sənətkarlar fəaliyyət göstərmişdir. Tikintinin müxtəlif sahələrində çalışan bu sənətkarların sayı fərqli olmuşdur.

Л.Дж.Гюльмаммадли

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ГОРОДЕ ИРЕВАН В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Ключевые слова: город Иреван, строительство, плотник, мусульманин, армянин

Строительное искусство – одна из областей, которая занимает особое место в ремесленничестве. Различные здания несут в себе информацию о структуре местности, природных ресурсах, которые могут быть использованы при строительстве, бытовых и социальных условиях жизни населения и т.д.

По информации источников, в самом городе Иреван, а также в районах Западного Азербайджана имелись богатые природные ресурсы,

необходимые для строительства. В статье также рассматривается влияние различных факторов – природно-географических условий, социальных и политических условий на развитие строительного искусства в Иреване.

Помимо этого, изучение внешнего вида и архитектуры города Иревана помогает получить определенные сведения о строительстве. Например, как и везде, в городе Иреване тот факт, что дома богатых велики, а дома бедных маленькие, дает информацию о социальном статусе населения, а интерьер домов красивее, чем снаружи.

Другой момент, что в результате переселений в городе проживало как мусульманское, так и армянское население, поэтому здесь работали мастера обеих национальностей. Число этих мастеров, работающих в разных сферах строительства, было разным.

L.J.Gulmammadli

FROM THE HISTORY OF BUILDING ART IN THE CITY OF IRAVAN IN THE EARLY 19TH CENTURY

Keywords: *Iravan city, construction, carpenter, Muslim, Armenian*

Building art is one of the fields that has a special place in craftsmanship. Various buildings carries information about the structure of the area, the natural resources that can be used in the construction of the area, the living and social conditions of the population, etc.

According to the information provided by the sources, there were rich natural resources needed for construction in the city of Iravan itself, as well as in the districts of Western Azerbaijan. The article also examines the effects of various factors - natural and geographical conditions, social and political conditions on the development of construction art in Iravan.

In addition to these, the study of the appearance and architecture of the city of Iravan helps to obtain certain information about construction. For example, like everywhere else, the fact that the houses of the rich are big and the houses of the poor are small in the city of Iravan gives information about the social status of the population, and the fact that the interior of the houses is more beautiful than the exterior.

Another point is that as a result of relocations, both Muslim and Armenian populations lived in the city, so artists from both nationalities worked here. The number of these craftsmen were different who working in different fields of building.

İrəvan şəhərinin sənətkarlığında özünəməxsus yer tutmuş sahələrdən biri də tikinti sənətidir. Tikinti sənəti sənətkarlığın bir sahəsi olmaqla yanaşı, həm də tarixi hadisələrin araşdırılmasında da köməkçi vasitə olmuşdur. Belə ki, tarixdə baş verən bir çox proseslər o dövrün memarlığında, tikinti üslubunda bilavasitə öz əksini tapmışdır. Həm

Səfəvilərin hakimiyyəti, həm də xanlıqlar dövründə İrəvan şəhərində tikinti sənəti inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri olmuşdur. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısından xanlıqlar arasında baş vermiş müharibələr, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərindən isə bu meqabölgənin xarici hücumlara məruz qalması və işğal olunması İrəvan şəhərinin tikinti sənətinə mənfi təsir göstərmiş, memarlıq abidələri, saraylar, qalalar və s. dağıdılmışdır. Bundan əlavə, işğallar nəticəsində əhali öz torpaqlarını tərk etməyə məcbur qalırdı ki, onların da arasında çoxsaylı sənətkarlar da var idi. Bütün bunlar da tikinti sahəsinin də xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişafında yerli təbii ehtiyatların mövcudluğu mühüm rol oynamışdır. Belə ki, tarixi İrəvan bölgəmizdə tikintidə istifadə oluna biləcək müxtəlif təbii ehtiyatlar var idi. Ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatlar da bu faktı sübut edir. Məsələn, İ.Şopen İrəvan haqqında yazırdı ki, qranit, bazalt, yəşəm daşı və porfir buranın hər yerində var. Böyük Ağrıdağı yamacında yerləşən Ərhacı kəndi ətrafındakı təpəliklərdə qırmızımtıl porfir və yəşəm daşı var idi. Yerli əhali bu daşlardan dəyirman daşı hazırlayırdı [11, s.816-817]. Göyçə gölündən başlayaraq cənub-şərqə, Zəngi çayına qədər uzanan ərəzilərdəki vulkan suxurları obsidianla zəngin olmuşdur. Obsidian çox keyfiyyətli idi. Ona görə də obsidiandan memarlıqda geniş istifadə olunurdu. Alagöz dağlarında da rəngarəng obsidian var idi. Qara, tünd qırmızı, çəhrayı, sarı, qara və ağ ləkələri olan obsidianlardan zərif vazalar, mozaikalar, sütunlar və s. düzəldirdilər [11, s.818]. Şəffaf sarımtıl mərmərin ən yaxşı nümunələri Dərəçiçək mahalında, mineral suların yaxınlığında yerləşirdi [11, s.819]. Və yaxud daha sonrakı illərə aid “Qafqaz təqvimləri”ndən birində İrəvan qəzasında şəffaf, ağ və müxtəlif rəngli mərmərlərin mövcud olması haqqında məlumat verilmişdir [9, s.112]. Təkcə adlarını çəkdiyimiz mineralların mövcudluğu əhalini sənətin müxtəlif peşələri, o cümlədən də tikinti sənəti ilə məşğul olması üçün xammalla təmin etmişdir. Düşünmək olar ki, daha çox mahallarda olan bu xammallar sənətkarlar tərəfindən şəhərin özünə də gətirilib müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilə bilərdi. Bunlarla yanaşı, tikintidə yerli əhali əsasən daş, gil, əhəng, bişmiş və çiy kərpicdən, ağacdan da istifadə edirdi.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tikinti materiallarının istehsalının inkişaf səviyyəsi, yerli tikinti materiallarının xarakteri şəhərin memarlıq görünüşünün müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Belə bir fikir var ki, yaşayış evi tikilən ərəzilərdə hansı tikinti materialı üstünlük təşkil etmişdirsə, evlər də həmin materiallardan inşa edilmişdir [1, s.45]. Məhz bu amil özünü İrəvan şəhərindəki tikinti sənətində də göstərmişdir.

Bu baxımdan da İrəvan şəhərinin görünüşünə nəzər salmaqla burada tikinti sənətinin inkişafı ilə bağlı müəyyən təsəvvürlər əldə etmək mümkün

olur. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı səyyahların, diplomatların, dövlət xadimlərinin və b. verdikləri məlumatlar şəhər haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. O cümlədən də şəhərin xarici görünüşü ilə bağlı J.Şərdən, İ.Şopenin və başqalarının qeydləri İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişafını izləməyə kömək edir. Məsələn, hələ XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş J.Şərdən İrəvan şəhərini belə təsvir etmişdir: “İrəvan böyük şəhərdir, lakin eybəcər və çirkin şəhərdir... Heç bir gözəl binası yoxdur... Qala kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir... Qalanın şimal tərəfində yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardır. Aralarındakı məsafə min addım olar. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir... Onun adı Keçi qaladır... Qarşıda bazar yerləşir. Onun lap yaxınlığında kərpicdən tikilmiş və hal-hazırda uçub dağılmış qədim bir məscid vardır... Şəhərdə və qalada hamam və karvansara vardır” [5, s.16]. Bu məlumatlardan bir çox faktlarla yanaşı, həm də İrəvan şəhərində tikinti sənətinin inkişaf etməsi aydınlaşır. Belə ki, İrəvan şəhərinin qurulmasında tikinti materialı kimi kərpicdən istifadə olunması, İrəvan memarlarının tikinti zamanı coğrafi amillərin verdiyi üstünlüklərdən məharətlə istifadə etmələri, şəhərin xarici hücumlara məruz qalması, şəhərdə əsasən müsəlmanların yaşaması kimi məlumatlar əldə etmək mümkündür.

İrəvan şəhərinin XVIII əsrdəki görünüşünün təsviri də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, “Qafqaz təqvimləri”ndən birində yazılırdı ki, “keçmiş İrəvan xanlığında bütün əsas tikililər, İrəvan şəhərinə su arxının çəkilməsi Sərdar Hüseyn xanın fəaliyyəti ilə bağlıdır” [10, s.457]. Digər tərəfdən, İrəvan sərdarı Hüseynəli xan və oğlu Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövrlərində İrəvan şəhəri və qalası daha da çiçəkləndirilmişdir. Hüseynəli xan Xan sarayının təkmilləşdirilməsini həyata keçirmiş, Məhəmməd xan isə Xan sarayının Güzgülü salonunu, Xan bağının yay imarətini inşa etdirmişdir. Bu saray kompleksi isə sonradan XIX əsrin əvvəllərində yenidən əsaslı təmir edilmiş və ona bir sıra yeni tikililər əlavə edilmişdir [3, s.9-10]. T.Akopyan yazırdı ki, Xan sarayının memarlığı xüsusi maraq doğurmuşdur. Sarayın Güzgülü zalı – xanların sevimli yeri olan Şüşəbənd xüsusilə məşhur idi. Saray rəngli güzgülər, rəsmlər, yağlı boya ilə çəkilmiş portretlərlə bəzədilmişdi. Burada həmçinin böyük və rəngli fəvvarə də yerləşmişdir. Müəllif hətta yazırdı ki, Sərdar hərəmxanasının mərmərlə üzlənmiş və mozaika naxışlı hamamı da öz əzəməti ilə seçilmişdir.

Memarlığı ilə seçilən tikililər arasında məscidlər də yer almışdır. Məscidlər arasında Hüseynəli xan – Göy camii adlanan məscid xüsusi fərqlənmiş və İrəvan məscidləri arasında ən gözəli və ən böyüyü olmuşdur. Kvadrat formada tikilən məsciddə minarə və günbəz olmuşdur. Kərpicdən

tikilmiş günbəzi, minarəsi və divarlarının əhəmiyyətli hissəsi göy rəngli keramika ilə üzlənmişdir [6, s.128-129]. Maraqlı və vacib fakt odur ki, ki, “həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin memarlıq həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birini sanki təkrar etmişlər. Bu fakt sübut edir ki, hər üç saray eyni memarlıq üslubunda inşa edilmişdir” [3, s.13]. Bir sözlə, mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, şəhərdə müxtəlif təyinatlı tikililər olmuş və tikintidə də daş, taxta, kərpiclə yanaşı, bəzək üçün rəngli şüşələrdən, şəbəkələrdən, əqiq daşlarından, açıq-boz rəngli plitələrdən, mərmərdən və s. məharətlə istifadə edilmişdir.

Eləcə də XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin görüşü haqqındakı təsvirlər də burada tikinti sənəti ilə bağlı məlumatların öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Yenə də İ.Şopenin verdiyi məlumatlar xüsusi əhəmiyyətli hesab olunur. O, yazırdı ki, “yaşayış yerlərinin daxili hissəsi daha gözəldir: Əksər hallarda hər bir evin yanında geniş bağçası və onların arasında səliqəli həyəti vardır ki, onun da daşla döşənmiş və çoxəsrlik tut və ya qoz ağaclarının kölgəsində qalmış, ortada yerləşən daş hovuzu olmuşdur. Ev hər zaman kənardan hər hansı diqqət çəkməyəcək şəkildə inşa edilirdi. Otaqlar, adətən, bütün xarici divarı əhatə edən, çox gözəl və rəngarəng naxışlar yaradan müxtəlif rəngli şüşələrdən ibarət, iri, qaldırılan pəncərələrlə işıqlandırılırdı. Ev nə qədər tənha, qonşulardan uzaq olardısı, küçə bir o qədər qiymətli hesab olunurdu. Varlıların otaqlarının interyeri çox səliqəli idi: divarlar əla ağ və hamar gəclə örtülüdür və bacarıqlı yapma naxış işi ilə bəzədilib ki, hətta ən yaxşı Avropa saraylarında bəzək kimi istifadə edilə bilər; soba yoxdur, hər otaqda işləyən ocaq var, lakin onlar otaqların istiləşməsindən daha çox dekorasiya üçündür: sakinlər manqallara da üstünlük verirdilər. Burada mebelin olması bilinmir: döşəmələr bahalı xalçalarla örtülmüşdür, divarlar iki pilləli taxçalarla bəzədilmişdir: aşağılar bütün qutular və sandıq kolleksiyası ilə, yuxarılar isə qızılqul suyu, çox vaxt şərab və araq, meyvə saxlanılan istənilən formada və rəngdə butulka və qablar, büllur və çini boşqablarla doldurulur. Bir çox evlərdə bu taxçalardan qızılı naxışlı zərxara asılmışdır. Evlərin içərisinin təmizliyi ilə çölünün iyirəncliyi arasındakı ziddiyyət hər bir ev sahibinin varlı sayılmama qorxusundan irəli gəlirdi” [11, s.466-467]. Bu faktlar əsasında şəhərdə tikintinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, parça toxuculuğunun inkişafı, əhəlinin bədii-estetik zövqü və maddi durumu və s. haqqında məlumatlar əldə olunur. Daha sonra İ.Şopen yazırdı ki, İrəvan şəhəri ilk baxışdan gözə xoş görünür. Demək olar ki, bütün Asiya şəhərlərində olduğu kimi, burada da küçələr dar və əyridir. Şəhərin, onun küçələrinin tikintisində kərpic, qum, çınqıl, palçıqdan istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Şopenin verdiyi məlumatlarda bu dövrdə İrəvan şəhərində kərpic istehsalçısına rast

gəlinməmişdir. Yalnız ümumi quberniya ərazisində cəmi 1 yerli və 1 gəlmə erməni olmaqla cəmi 2 nəfər kərpicdən yaşamışdır [11, s.843]. Qeyd etmək olar ki, kasıbların evləri əsasən daşdan, samanla qarışdırılıb günəşdə qurudulmuş gildən – çiy kərpicdən olurdu. Divarları saman qarışdırılmış gillə suvayırdılar. Tikinti işi ilə həm kəndlərdə, həm də şəhərlərdə məşğul olunurdu. Lakin daha təcrübəli və yaxşı ustalar əsasən şəhərlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərirdilər. Bu da şəhər sənətkarlığının daha da inkişaf etməsinə şərait yaradırdı.

Yenə də T.Akopyanın verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, İrəvan şəhərində tikililər plansız olmuşdur. Evlərin arasında bağlar və bostan sahələri yerləşirdi. Əhali evləri tikən zaman evin əsas girişini həyət tərəfdən qoyurdu və küçə tərəfindən pəncərələr və giriş olmurdu. Evlərini xan, bəy və digər yüksək vəzifəli şəxslərin gözündən gizlətmək, arvad və qızlarını kənar şəxslərdən uzaq tutmaq üçün evlərin fasadları həyətə baxırdı. Nəticədə evlərin boz divarları tutqun görkəm verir və İrəvan şəhərinin küçələri boz rəngdə görünürdü. Lakin yay aylarında hər tərəfin yaşıllaşması ilə küçələr də gözəlləşirdi. Ev tikmək üçün çiy kərpic, xırda daş və gildən, yapışdırıcı məhlul kimi isə gil və ya əhəngdən istifadə edirdilər. Evlər əsasən birmərtəbəli olurdu. Nisbətən böyük və rahat evlər isə eyvanlı olub pəncərələri rəngli şüşələrdən düzəldilirdi [6, s.128-129].

Ermənilərə məxsus bir mənbədən əldə olunan materiallar da maraq doğurur. Qeyd olunur ki, əsas tikinti materialı fiziki, mexaniki və bədii xüsusiyyətləri ilə tanınan İrəvan tufudur. Bunlardan başqa təbii (qranit, bazalt) və süni (bişmiş və çiy kərpic) tikinti materiallarından da istifadə edilmişdir. Mənbə məlumat verir ki, evlərin bünövrəsi relyefə müvafiq olaraq daşlardan hörülür və bu hissə əsasən zirzəmini təşkil edirdi. Tavan hissələri isə bir-birinə keçən düz taxtalardan hörülürdü. XIX-XX əsrin əvvəllərində memarlığa yeni tikinti materialları və konstruksiyalar əlavə edilirdi ki, bunlar da xüsusilə sənaye və ictimai binaların tikintisində geniş tətbiqini tapmışdır. Bunlara dəmir-beton karkas, metal konstruksiyalar daxildir. Döşmələrin strukturu isə metal tirlər və onların arasındakı boşluqları dolduran tuf piltələri və betondan ibarət olmuşdur. Döşmə üçün parket, tomet piltələr, asfalt və daş örtüklərdən istifadə olunurdu [7, s.8-10]. Lakin ümumilikdə bu müəllifin yazdıqlarında nə qədər tam həqiqət payının olması şübhə doğurur.

Tikililərin xarakteri ilə bağlı məlumatlara gəldikdə isə, professor C.M.Mustafayev monoqrafiyalarının birində XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda aparılmış tikinti işlərini təyinatlarına görə şərti olaraq 4 qrupa ayırır: 1) hərbi-müdafiə xarakterli tikililər; 2) ticarət və sənətkarlıqla bağlı olan obyektlər; 3) saraylar və yaşayış evləri; 4) dini memorial tikililər [4, s.133].

Diqqət yetirsək görürük ki, İrəvan şəhərində bu kateqoriyaların hər birinə aid tikililər mövcud olmuşdur. Lakin XVIII əsr-XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində olduğu kimi, İrəvan şəhərində də daha çox hərbi-müdafiə xarakterli tikililərin inşasına üstünlük verilmişdi. İrəvanda qalalar və hərbi istehkamlar Azərbaycanın başqa əraziləri ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. Bu da İrəvanın sərhəd ərazidə yerləşməsi və xarici hücumlara daha çox məruz qalması ilə bağlı idi. Ona görə də bölgənin yadelli işğalçılardan qorunması üçün daha çox qalalar tikilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan da İrəvan şəhərində Keçi, İrəvan, Qaranquş qalaları kimi əzəmətli qalalar var idi. Bundan əlavə digər bir amil İrəvan şəhərinin şərqlə qərb, şimalla cənub arasındakı ticarət yollarının üzərində yerləşməsi də tikinti sənətinin inkişafına təkan vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq da, İrəvan şəhərində 7 karvansara, bazarlar, 4 əsas meydan, dəyirmanlar və başqa tikililər olmuşdur.

Tikinti sənətinin inkişafında dini-memorial abidələr də xüsusi yer tuturdu. Bu baxımdan İrəvan şəhərində tikilmiş dini abidələri xüsusi qeyd etmək olar. Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən fərqli olaraq İrəvanda tikilmiş dini-memorial abidələrdə həm islam dini, həm də xristianlığın izlərini görmək mümkündür. Bu da səbəbsiz deyildi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı vaxtlarda, xüsusən də Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İrəvana xristian əhalinin, əsasən də erməni əhalinin köçürülərək məskunlaşdırılması ilə əlaqəli idi. Bu müxtəliflik də özünü hər sahədə olduğu kimi, tikintidə, memarlıq üslubunda da göstərmişdir. Ümumilikdə bu dövrdə İrəvanda 8 məscid olmuşdur.

Bunlardan əlavə, tikinti sahəsində həm də müxtəlif ixtisaslı sənətkarlar çalışırdılar. Bunlara memarlar, daşyonanlar, həkkaklar, bənnalar və s. misal göstərmək olar. Onların arasında bənnalar üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, Şopenin 1829-1831-ci ilin kəmal təsvirinə görə, bu dövrdə təkcə İrəvan şəhərində 20 müsəlman türkü, 6 yerli və 4 gəlmə erməni olmaqla cəmi 30 nəfər bənnaya yaşamışdır [11, s.843]. N.Əhmədli bu məlumatları daha ətraflı şərh edərək yazır ki, İrəvan şəhərinin Şəhər hissəsində 12 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 3 yerli və 1 gəlmə erməni olmaqla cəmi 16 nəfər bənnaya və 1 yerli və 5 gəlmə erməni olmaqla cəmi 6 nəfər suvaqçı, Təpəbaşı hissəsində 7 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 3 yerli və 3 gəlmə erməni olmaqla cəmi 13 nəfər bənnaya, 3 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 1 yerli və 16 gəlmə erməni olmaqla 20 nəfər suvaqçı, Dəmirbulaq hissəsində 1 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.) bənnaya, 1 “tatar” (azərbaycanlı - G.L.), 5 gəlmə erməni olmaqla cəmi 6 nəfər suvaqçı yaşamışdır [2, s.72-77]. Göründüyü kimi, bənnalar arasında müsəlmanlar, suvaqçılar arasında isə ermənilər üstünlük təşkil etmişlər. Artıq XIX əsrin ortalarında Qafqaz təqvimlərindən birinin

verdiyi məlumata görə, İrəvan şəhərində 16 bəna yaşamışdır [10, s.450]. Başqa bir mənbədə də XIX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində tikinti sahəsində mövcud olan bəzi peşələr və bu peşələrdə fəaliyyət göstərən sənətkarların sayı haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Göstərilir ki, bu dövrdə şəhərdə 2 müsəlman suvaqçı, 20 müsəlman və 6 erməni daş kəsən, 2 müsəlman kafel istehsalçısı, 1 müsəlman taxta oyma ustası, 5 müsəlman və 9 erməni dülgər yaşamışdır [12, s.206-207].

Tikintidə istifadə olunan materiallara gəldikdə isə, onların arasında ağac da mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Bu baxımdan da ağac emalında iki ixtisas – xarratlıq və dülgərlik fərqlənirdi. Dülgərlər tavan, qapı, pəncərə və s. düzəldirdilər. Xarratlar isə məişət əşyalarının hazırlanması ilə məşğul olurdular. Yenə də İ.Şopenin 1829-1832-ci illər kameral təsvirinə əsasən verdiyi məlumata görə, bu dövrdə İrəvan şəhərində 5 müsəlman türkü, 9 yerli erməni və 64 gəlmə erməni olmaqla cəmi 78 dülgər və 4 müsəlman xarrat yaşamışdır [11, s.847]. S.A.Yegiazarov da Şopenə istinad edərək İrəvan şəhərində 78 dülgər, 4 xarrat və 30 bəna yaşadığını qeyd etmişdir [8, s.370-373].

Qafqaz təqvimlərindən birinin məlumatlarına görə, artıq XIX əsrin ortalarında İrəvan şəhərində 15 kərpic zavodu var idi. Bu zavodların hamısı da xüsusi şəxslərə məxsus olmuşdur [10, s. 447]. Həmçinin də şəhərdə 2 kərpic ustası və 16 bəna da yaşamışdır [10, s.450]. Burada naməlum olan odur ki, əgər 15 zavod varsa, necə 2 kərpic istehsalçısı ola bilər? Düşünürəm ki, artıq zavodların yaradılıb fəaliyyət göstərməsini kərpic istehsalına olan tələbin artması və bunu isə öz növbəsində tikinti sahəsinin inkişafı ilə əlaqəli hesab etmək olar.

Nəticədə qeyd etmək olar ki, İrəvan şəhərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, tikinti sənəti də inkişaf etmişdir. Ərazinin təbii şəraiti – relyefi, təbii ehtiyatları tikinti üçün hər tərəfli əhəmiyyətli olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərinə qədər, xüsusilə də xanlıqlar dövründə şəhərdə tikinti sahəsi inkişaf etmiş, yeni və möhtəşəm tikili nümunələri ərsəyə gəlmişdir. Lakin XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələr bu sahənin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə yenə də tikinti sənəti öz aktuallığını saxlamış və əsrin ortalarına doğru inkişaf baş vermişdir. Çünki əhalinin yaşayışı ilə bilavasitə əlaqəli olduğuna görə bu sahəyə hər dövrdə tələbat olmuşdur. İrəvan şəhərində bənnalar, suvaqçılar, dülgərlər, xarratlar, kərpicəsənlər tikintidə xüsusi fərqlənmişlər. Müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq İrəvan şəhərində onların sayı haqqında müəyyən məlumatlar da verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cilddə, I c., Bakı, 2007, 527 s.
2. Əhmədli N. İrəvan əyalətinin kameral təsviri: 2 cilddə, I c., Bakı, 2018, 328 s.
3. Mustafə N. Erməni vandallarının yox etdiyi xan sarayı, Bakı, 2014, 44 s.
4. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2004, 340 s.
5. Şərdən J. Səyahətnamə. Bakı, 1994, 96 s.
6. Акопян Татевос, Очерк истории Еревана. Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1977, 490 с.
7. Гаспарян М.А. Архитектура Еревана XIX начала - XX века: Автореф. ... канд. архитект, Ереван, 2004, 46 с.
8. Егуазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье: в 2-х частях, Ч.2, Городские цехи. Казан: Императорского Университета типография, 1891, 390 с.
9. Кавказский календарь на 1851 год. Тифлис: Издание Канцелярии Паместника Кавказского, 1850, 554 с.
10. Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис: Издание Канцелярии Паместника Кавказского, 1851, 724 с.
11. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения къ Российской-империи, Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1852, 1236 с.
12. Bournation G.A., Eastern Armenia on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate of Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar 1807-1827, Los Ancles, 1976, 252 p.

Redaksiyaya daxil olub 31.10.2024

UOT 94(479.24)

Z.H.Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zakir.kerimov.1955@mail.ru

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ƏN BÖYÜK BEYNƏLXALQ TƏDBİRİ: COP29

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.030>

Açar sözlər: tərəflər, iqlim dəyişiklikləri, ada dövlətləri, iqlim maliyyəsi, karbon emissiyası

Iqlim dəyişikliyi yaşadığımız dövrün ciddi problemlərindəndir. Məqalədə iqlim dəyişikliyinə bəzi səbəblərdən, onun insan həyatına və təbiətə böyük ölçüdə vurduğu ziyanlardan danışılır, bəşəriyyəti yer kürəsini iqlim dəyişikliklərinin yaratdığı fəlakətlərdən xilas etmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının gördüyü tədbirlərdən, o cümlədən xüsusi sessiyalarından bəhs olunur. Məqalədə göstərilir ki, bu tədbirlərdən ən möhtəşəmi 2024-cü il noyabrın 11-23-də Bakı şəhərində keçirilən BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) oldu. Paytaxt Bakı bu nüfuzlu beynəlxalq tədbirə layiqli ev sahibliyi etdi. 196 ölkədən gəlmiş, 76 mindən çox iştirakçı, o cümlədən 80 prezident, vitse-prezident və baş nazir iqlim dəyişikliyi fəsadlarına qarşı mübarizə yollarını müzakirə etdilər. Məqalədə vurğulanır ki, burada qəbul olunan qərarlar dünyanın bu günü və gələcəyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Xüsusən iqlim dəyişikliyi fəsadlarına qarşı böyük maliyyə ayrılmasının önəmi qeyd edilir. Tədbir Azərbaycanın dünyada tanınmasında misilsiz rol oynadı, ölkəmizin müxtəlif sahələrdə dünyaya inteqrasiya etməsinə yeni imkanlar yaratdı.

З.Г.Каримов

КРУПНЕЙШЕЕ МЕЖДУНАРОДНОЕ СОБЫТИЕ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: COP29

Ключевые слова: стороны, изменение климата, островные государства, климатическое финансирование, выбросы углерода

Изменение климата является одной из серьезных проблем нашего времени. В статье рассматриваются некоторые причины изменения климата и огромный ущерб, который оно наносит жизни человека и природе. В статье рассматриваются меры, принимаемые Организацией Объединенных Наций для спасения человечества от катастроф, вызванных изменением климата, в том числе ее специальные сессии. В статье указывается, что самым ярким из этих событий стала 29-я сессия конференции сторон Рамочной конвенции

ООН об изменении климата (КС-29), проходившая в Баку с 11 по 23 ноября 2024 года. Столица Баку стала достойным местом проведения этого престижного международного мероприятия. Более 76 000 участников из 196 стран, в том числе 80 президентов, вице-президентов и премьер-министров, обсудили пути борьбы с последствиями изменения климата. В статье подчеркивается, что принимаемые здесь решения очень важны для настоящего и будущего мира. Особо подчеркивается важность выделения крупных сумм денег на борьбу с последствиями изменения климата. Мероприятие сыграло беспрецедентную роль в признании Азербайджана в мире, создало новые возможности для интеграции нашей страны в мир в различных сферах.

Z.H.Karimov

THE LARGEST INTERNATIONAL EVENT IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Keywords: *parties, climate change, island states, climate finance, carbon emissions*

Climate change is one of the major challenges of our time. The article examines some of the causes of climate change and the enormous damage it causes to human life and nature. The article reviews the measures taken by the United Nations to save humanity from climate change-related disasters, including its special sessions. The article points out that the most striking of these events was the 29th session of the Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change (COP29), held in Baku from 11 to 23 November 2024. The capital Baku became a worthy venue for this prestigious international event. More than 76,000 participants from 196 countries, including 80 presidents, vice presidents and prime ministers, discussed ways to combat the effects of climate change. The article emphasizes that the decisions made here are very important for the present and future of the world. Particular emphasis is placed on the importance of allocating large sums of money to combat the effects of climate change. The event played an unprecedented role in the recognition of Azerbaijan in the world and created new opportunities for the integration of our country into the world in various fields.

Dünya hamımızın, bütün bəşəriyyətin yaşadığı böyük bir evdir. O, sürətli dəyişir, ekoloji mühit çirklənir, iqlim problemi yaranır, təbiət, canlılar məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalır.

Arktika və Antarktidanın buzları əriyir. Dəhşətli zəlzələlər, sellər, daşqınlar olur. Evləri, tarlaları su basır. İçməli su ehtiyatları azalır. İqlimlə bağlı insanlar öz yaşayış yerini dəyişir. İqlim dəyişikliyinə yaratdığı fəsadlarla bağlı olaraq yaşadığımız əsrdə bir milyard əhalinin yaşayış yerini dəyişməsi gözlənilir [4]. COP29 başlamazdan öncə BMT-nin iqlim

dəyişmələrinin Cənubi Qafqaza mənfi təsirlərinə dair hazırladığı hesabatda regiondakı dağlarda buzlaqların əriməsi, Xəzər dənizinin suyunun səviyyəsinin aşağı enməsi, yağıntılardan azalması kimi neqativ tendensiyalar qeyd olunmuşdur.

İnsanlar müharibələr törətmək, sənaye məhsulları istehsalını artırmaq və bu artım prosesində havaya karbon emissiyaları buraxmaqla planetin ekotaraslığını poza, təbii fəlakətlər üçün “əsaslar” yarada bilirlər. Daha çox qazanmaq hərisliyi sonda insanların özünə qarşı çevrilir.

1992-ci ildən başlayaraq Rio-de Janeyroda (Braziliya) BMT-nin İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyası imzalanmışdır. Vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı bəzi ölkələrdə 1992-ci ildən başlayaraq sessiyalar keçirərək yaranmış vəziyyətin qarşısının alınması, iqlim dəyişmələri fəsadları törətməsinə deyərək önəmləyici tədbirlər görülməsi üçün geniş müzakirələr aparır. Tərəflər Konfransının Katibliyinin qarargahı Bonn şəhərindədir. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üçün ilk konfransı ilk sessiyası – COP1 Berlində 1995-ci ildə keçirilmişdir [8].

2015-ci ilin dekabrında Parisdə keçirilən COP21-də 171 ölkənin qəbul etdiyi Paris sazişində razılışmaya görə, 2050-ci ilə qədər atmosfərə atılan tullantıların həcmi sıfır səviyyəsinə endirilməli idi. Lakin D.Trampın ilk prezidentliyi dövründə ABŞ həmin razılışmadan çıxdığını elan etdi. Halbuki ABŞ və onun Avropadakı müttəfiqləri havanı ən çox çirkləndirənlərdir. ABŞ gündə 19,4 milyon barel neft hasil edərək dünyada birini yerdədir. Qaz hasilatında da birincidir. Ona görə də ABŞ iqlim konfranslarında daim qeyri-konstruktiv mövqe tutur. Parisdə həmçinin dəyişiklikdən ən çox əziyyət çəkən kasıb ölkələrin ziyanlarını ödəmək üçün ildə 400 milyard dollar ödənilməsi istənilmişdi. Lakin 100 milyard dollar həcmində razılığa gəlinə də, heç həmin cüzi vəsait də toplanmadı. Paris sazişinin digər tələbi dünyada temperaturun orta qlobal istiləşməsini 1,5 dərəcə Selsi səviyyəsində saxlamaqdır. Çünki karbon qazı qlobal istiləşməyə səbəb olur. Karbon qazına nəzarət üçün dünya COP-da birləşir. Lakin maliyyə dəstəyi olmadan inkişaf etməkdə olan ölkələr təmiz enerji mənbəyinə keçid edə, karbon qazını azalda bilməzlər. Odur ki, COP-da iştirak edən dövlətlər yeni öhdəliklər götürməli və onlara riayət etməlidir [3, s.5].

Belə bir suala ortaya çıxır ki, nə üçün dünya səviyyəli COP29 tədbiri Azərbaycanda keçirildi? Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan ətraf mühiti çirkləndirən ənənəvi yanacaq növlərindən (neft-qaz və s.) yaşıl enerjiyə (külək, günəş və s.) sürətlə keçid prosesinə xüsusi önəm verən ölkələrdəndir. Həm bu sahədə, həm də iri, beynəlxalq miqyaslı tədbirlərin uğurla keçirilməsində xeyli təcrübəyə malikdir.

30 illik işğal dövründə Ermənistan Azərbaycanın ekoloji sistemində görünməmiş miqyasda zərbə vurmuşdur. Azərbaycan işğala son qoyduqdan sonra təcili olaraq planlı şəkildə ekosistemin bərpasına başladı. İlk növbədə ərəzilərin minalardan təmizlənməsinə start verildi. Sonra infrastruktur layihələrini həyata keçirdi. Yaşıl enerji keçid yolunda ciddi addımlar atdı: “Ağıllı kəndlər”, “Ağıllı şəhərlər” yaratdı. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur” yaşıl zona” elan edildi. BMT və dünyanın mütərəqqi qüvvələri bunları gördü və Azərbaycanın dünya səviyyəli bir tədbirə ev sahibliyi etməsini dəstəklədi.

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Naziri Muxtar Babayev 2024-cü ilin yanvarında COP29-un prezidenti seçilmişdir. Bununla bağlı qərar COP 28-in dekabrın 11-də keçirilən plenar iclasında (BƏƏ, Dubay şəhəri) verilmişdir. Burada Ermənistan daxil Şərqi Avropa qrupu üzvü olan dövlətlər Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyi etməsini dəstəkləmişlər [9].

2024-cü il noyabrın 11-23-də Bakıda keçirilən BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasında (COP29) 196 ölkədən gəlmiş, 72 min nəfərin (son məlumatlara görə 76 min nəfər), o cümlədən 80 prezidentin, vitse-prezidentin və Baş nazirin iştirak etdiyi möhtəşəm Sammitin əsas mövzusu dünya ölkələrinin ətraf mühitə mənfi təsir göstərən yanacaq növlərinin (neft, qaz və s.) və sənaye sahələrindən imtina edilməsi oldu. Çıxışlarda dünyanın xilasının alternativ enerjiyə (“yaşıl enerji”yə – günəş, külək, su) keçməyin vacib olduğu bildirilmişdir [1, s.10].

COP-29-un ilk günündə tərəflər arasında dörd maddə üzrə razılaşma əldə olundu. Noyabrın 12-13-də dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə COP29 çərçivəsində Liderlər Sammiti keçirildi. Respublika Prezidenti İlham Əliyev noyabrın 12-də Liderlər Sammitindəki çıxışında ölkəmizdə “yaşıl enerjiyə” keçid istiqamətində görülmüş və görülməkdə olan tədbirlər barədə konfrans iştirakçılarına məlumat verdi. O, əsas hədəflərdən birinin Avropaya nəinki Azərbaycanın, həm də Mərkəzi Asiyanın “yaşıl enerji”sini ixrac etməli olduğunu bildirdi: “Biz həmçinin ixrac bazarlarına diqqət yetiririk və Xəzər dənizindən başlayaraq Qara dənizin dibi ilə enerji kabelinin çəkilməsini nəzərdə tutan dığər mühüm enerji təhlükəsizliyi layihəsinin həyata keçirilməsi üçün tərəfdaşlarımızla fəal çalışırıq. Bu bizə Avropaya “yaşıl enerji” ixrac etməyə imkan verəcək. Yəni enerji Avropaya adətən borularla ixrac edilirdisə, bundan sonra ekoloji cəhətdən təmiz olan “yaşıl enerji” naqillərlə nəql ediləcək [7]. Prezident həmçinin Ermənistanın işğal dövründə Azərbaycanın bütün həyatına, o cümlədən ekologiyasına vurduğu ziyandan da bəhs etdi.

Qlobal iqlim dəyişikliyindən kiçik ada dövlətləri daha çox ziyan görür. Bütün bunları nəzərə alaraq, COP29-da əsas müzakirə mövzularından biri həmin dövlətlərə iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizədə maddi və texniki dəstəyin

artırılması oldu. Prezident İ.Əliyev 13 noyabrda kiçik ada dövlətlərinin sammitində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrini, xüsusən müstəmləkə keçmiş olan ölkələri ada dövlətlərinə yardım etməyə çağırdı. Azərbaycanın da bu məqsədlə 10 milyon dollar ayırdığını bəyan etdi [10]. Dünyanın iqlimini çirkləndirən əsas iri sənaye ölkələri: ABŞ, Çin, Fransa, Hindistandır. Çirklənmənin 80%-i bu dövlətlərin, 20%-i isə qalan dövlətlərin payına düşür.

Dünyada ekoloji problemləri onlar yaradır. Bu problemin yalnız üçdə birini həll etmək üçün 1 trilyon dollar tələb olunur. Bəzi iri dövlət başçılarının Bakıya gəlməməsinin əsas səbəbi də iqlimə vurduqları ziyanə görə daha çox ödəniləcək böyük məbləğdən boyun qaçırmaq istəyi idi.

ABŞ, Niderland, Avropa İttifaqı, Fransa prezidenti E.Makron COP29-un Azərbaycanda keçirilməsinə qarşı boykot kampaniyası apardılar. Onlar Avropa, xüsusən Afrika dövlət başçalarına təzyiq etdilər ki, boykota qoşulsunlar. Lakin alınmadı. Ermənistan həmişəki kimi özünü ikiüzlü apardı. Bir tərəfdən tədbirin Bakıda keçirilməsinə razılıq verdi, digər tərəfdən bəzi Qərb təşkilatlarına qoşularaq Azərbaycan kimi neft ölkəsində belə bir tədbir keçirmək olmaz, deyər hay-küy qaldırdı. Bu kampaniyada iştirak edənlər Azərbaycanı Qarabağda etnik təmizləmə aparmaqda, erməni separatistləri həbs etməkdə ittiham edirdilər.

16 noyabr 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev AzTV-yə açıqlamasında Ermənistan və Fransanın COP29 iştirak etməməsi məsələsinə toxundu. O, Konvensiyanın bütün tərəf ölkələrinə, o cümlədən Ermənistan və Fransaya dəvət göndərildiyini bildirdi. Konvensiyanın, demək olar ki, bütün üzvləri Bakıdadır Ermənistanın burada iştirakı Cənubi Qafqaz regionunda əməkdaşlıq, o cümlədən iqlim dəyişməsi problemi kimi vacib məsələnin müzakirə etmək üçün imkan verərdi. Ermənistanın isə dövlət strukturları Azərbaycana qarşı çirkin təbliğat kampaniyası aparırlar [5].

Bəzi ekspertlərin fikrincə Ermənistanı təmsil edə biləcək rəsmilər ona görə ilk gündən tədbirə qatılmayıb ki, Qarabağın işğaldan azad edilməsinə dair Prezident İlham Əliyevin çıxışındakı fikirlər dinləməli və toplantıda azad olunan şəhərləri də göstərən filmi də izləməliydi.

Yəqin baş nazir N. Paşinyan düşünüb ki, bu halda başçılıq etdiyi hökumətə qarşı ölkədə radikal müxalifət fəallaşar. Ona görə də bu tədbirin açılışında iştirak etməməyə qərar verir. Bütün hallarda Ermənistanın COP29-da iştirak etməməsi Bakı ilə danışıqlara təsir etməyəcək. Rəsmi Bakının mövqeyi belədir ki, COP29 tədbirinin Azərbaycan-Ermənistan sülh danışıqlarına aidiyyəti yoxdur. Nikol Paşinyan çox çalışırdı ki, Bakı İrəvanla yarımçıq sülh sənədini imzalasın və o, COP29-da iştirak etsin. Bu baş vermədi. Bəzi təhlilçilərin fikrincə, Fransa prezidenti E.Makronun göstərişi

ilə Paşinyan bu tədbirdə iştirak etmir. Çünki Fransa-Azərbaycan münasibətləri həddindən artıq gərgindir. Bir sözlə, Fransa, Ermənistan, Niderland dövləti rəsmiləri tədbirdə iştirak etmədi. İran prezidenti Məsud Pezeşkian Bakıya COP29-a gəlmədi, bəhanəsi də bu oldu ki, İsrail prezidenti İshaq Hersoqun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti bu tədbirdə iştirak edəcək. Halbuki İsrail tərəfi əvvəlcədən bəyan etmişdi ki, o tədbirin ikinci həftəsində iştirak edəcək. İsrail prezidenti Hersoq COP29 qatılmamasının səbəbini Türkiyənin hava məkanını onun təyyarəsi üçün açmaması ilə izah etdi. Rəcəb Taib Ərdoğan bildirdi ki, istəsəydi başqa istiqamətdən gedərdi.

Dünyada iqlim böhranının yaratdığı fəlakətlərə və insan həyatına gətirdiyi ağır fəsadları aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlər görülür. Lakin bu problemin həlli üçün əsas həlledici amil iqlim üçün ayrılan maliyyədir. COP29-un da əsas hədəfi inkişaf etməkdə olan dövlətlərin iqlim maliyyəsi ayırmağa nail olmaq idi.

İqlim böhranından ən çox zərər görən ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Onların iqlimlə bağlı ekoloji problemlərini aradan qaldırmaq üçün 1,3 trilyon dollar xərclənməlidir.

Tədbirdə çıxış edən BMT-nin Baş katibi A.Quttereş bildirdi ki, dövlətlər bu işə kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayırmalıdır. Avropa İttifaqının prezidenti Şarl Mişel dedi ki, biz bu məsələdə birinci sıradayıq, bu məqsədlə 31 milyard dollar ayırıraq. İngiltərə baş naziri bildirdi ki, bizdən əvvəlki hökumət bu işə görə 2021-ci il mart-2026-cı il aprel müddəti üçün 11,6 milyard dollar ayırmışdı, biz buna əməl edəcəyik. Bundan əlavə irəliki 10 ildə 75 milyard dollar ayırıraq. Dünya bankı isə 150 milyard dollar ayırdığını bəyan etdi.

Konfrans çərçivəsində 13 noyabrda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin, Qazaxıstan prezidenti Qasımjomart Tokayevin, Özbəkistan prezidenti Şavqat Mirzoyevin üçtərəfli görüşü oldu, onlar “Yaşıl enerjinin inkişaf və ötürülməsi haqqında əməkdaşlıq” haqqında strateji saziş imzaladılar. İlham Əliyev sazişi” əlamətdar tarixi” hadisə adlandırdı. Xəzər dənizinin dibindən çəkiləcək elektrik kabeli Qara dənizin dibindən keçməklə Orta Asiya, Qafqaz və Avropa regionlarını birləşdirəcək. Bundan əlavə Prezidentlərin iştirakı ilə Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Səudiyyə Ərəbistanı krallığının energetika nazirləri arasında “Yaşıl enerjinin inkişaf və ötürülməsi sahəsində İcra Proqramı” imzalandı.

Ev sahibliyi üzrə müqavilənin mətnində məkanın ayrılması, kommunal, nəqliyyat, qeydiyyat, yemək və s. logistik şərtlər yer alır. Azərbaycan da bunu layiqincə yerinə yetirir. Ermənistan və havadarları nə qədər cəhd etsələr də, öz niyyətlərinə nail ola bilmədilər. COP29 bütün dünya gündəmini zəbt etdi. Mübaliğəsiz desək, dünya Azərbaycana toplaşdı.

“Ekofəalların səssiz aksiyası”nda müxtəlif ölkələrdən gələn fəallar ekologiyanın bərpasına inkişaf etmiş sənaye dövlətləri daha çox pul ödəməlidirlər, - deyə tələb etdilər.

COP29 aydın şəkildə dünyanın inkişaf etmiş Şimala və geridə qalmış Cənuba bölündüyünü göstərdi. Azərbaycan həm də qlobal Şimalla qlobal Cənub arasında bir körpü rolunu oynadı. Cənub Şimalın hegemonluğuna qarşı dirənir. Ondan ekologiyaya vurduğu ziyana görə iqlim maliyyəsi tələb edir.

Azərbaycanda keçirilən iqlim sammitinin əsas məqsədi iqlim maliyyələşdirilməsi idi. Liderlər sammitinin iştirakçıları bu məqsədlə 100 milyard dollar ayrılmasını müzakirə etdilər. 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün yeni dəstək mexanizminin formalaşdırılması nəzərdən keçirilmişdir.

Lakin geridə qalmış ölkələr bu məqsədlə 1,3 trilyon dollar tələb edirdi. Ancaq nəticədə 300 milyard dollar ayrıldı. COP29 hazırkı çoxqütblü dünyada yekdilliklə bəşəriyyəti narahat edən məsələlərlə bağlı effektiv qərarların qəbul olunduğu iqlim konfransı kimi tarixə düşdü:

- Bakı Maliyyə Məqsədi (BMQ) barədə razılıq əldə olundu;
- Paris sazişinin 6-cı maddəsi tam şəkildə işlək vəziyyətə gətirildi;
- İtki və Zərər Fondu tam şəkildə institutlaşdırıldı;
- Bakı Adaptasiya Yol Xəritəsi yaradıldı;
- Yenilənmiş Gender üzrə Lima İş Proqramı qəbul edildi.

COP29-da qəbul olunan ən önəmli qərarlardan biri hər il inkişaf etməkdə olunan ölkələrə 1,3 trilyon dollar iqlim maliyyəsini yönəltməyi nəzərdə tutan yeni öhdəlik olan Bakı Maliyyə Məqsədi (BMQ) razılığının əldə olunmasıdır. Bakı Maliyyə Məqsədi inkişaf etmiş ölkələrin 2035-ci ilə qədər inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün hə il ən azı 300 milyard dollar məbləğində vəsaitin səfərbər olunmasına rəhbərlik etməsini nəzərdə tutan əsas hədəfləri müəyyən edir. 2015-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq COP29-da Paris Sazişinin 6-cı maddəsi tam işlək vəziyyətə gətirildi. Bu maddənin işlək vəziyyətə gətirilməsinə həm texniki, həm də siyasi amillər maneə törədirdi. Azərbaycan bununla bağlı bütün mövqeləri bir araya gətirib qızıl ortanı tapmaqla belə bir tarixi nəticənin əldə edilməsinə nail oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin maddə karbon emissiyalarını azaltmaq üçün beynəlxalq karbon bazarlarının yaradılmasına imkan verir. Bu bazarlar vasitəsilə bir ölkə başqa bir ölkədə həyata keçirilən emissiya azaldıcı layihələrdən karbon kreditləri ala bilər. Bu sistem ölkələrin dayanıqlı inkişafı ilə bağlı milli məqsədlərinə daha sürətlə və səfəli şərtlərlə çatmasına kömək göstərir. İqlim konfransında İtki və Zərər Fondu da tam şəkildə institutlaşdırıldı. 2022-ci ildən təşəbbüs kimi irəli sürülmüş, bu fondun əsas missiyası iqlim dəyişiklərinin təsirlərinə ən çox məruz qalan ölkələrə maliyyə yardımının göstərilməsidir. Bu fakt COP29 -da tam şəkildə institutlaşdırılması onun

2025-ci ildən əməli fəaliyyətə başlamasına, layihələri maliyyələşdirə bilməsinə geniş şərait yaradacaq (2, s.11). COP29-un yekun qərarı ilə Qlobal Adaptasiya Hədəfi sənədi əsasında Bakı Adaptasiya Yol Xəritəsi yaradıldı. Növbəti COP sessiyaları çərçivəsində adaptasiya üzrə yüksək səviyyəli Bakı dialoqu çağırılacaq. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarına uyğun olaraq, adaptasiya məsələsinin hər il COP29-larda müzakirəsinə şərait yaradacaq [2, s.11].

Bu sadalananları və Bakı COP-da qəbul olunan digər vacib qərarları iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə, sözün əsl mənasında, dönüş nöqtəsi adlandırmaq olar.

Konfransın ölkəmiz üçün əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar:

- Konfrans iqlim dəyişikliyi ilə bağlı problemlərin həllinə töhfə verməklə yanaşı, ölkəmizin iqtisadi, sosial və siyasi sahələrdə gələcək inkişafı üçün möhkəm bir platforma yaratdı. Dünya Azərbaycanın uğurunu gördü və bunu yüksək qiymətləndirdi. Azərbaycanın qlobal liderlik roluna davam etdirməsi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə yeni perspektivlər açır və bu ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırır .

- Bakı Olimpiya stadionunda təşkil olunan tədbir sıfır karbon emissiyası ilə tarixə düşmüşdür.

- COP 29 çərçivəsində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə “yaşıl enerji” sahəsində 5 beynəlxalq əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı.

- İqlim maliyyəsinə dair konkret həllər üzrə qlobal səviyyədə konsensus əldə olunmuşdur.

- Konfransın təşkilində sıfır tullantı prinsiplərinə əməl olunub və əlilliyi olan şəxslər üçün tam inklüziv mühit yaradılmışdır.

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin “yaşıl enerji zonası“ olaraq təqdim edilməsi beynəlxalq səviyyədə rəğbətlə qarşılanmışdır.

- Prezident İlham Əliyev Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərinin bərpasında innovativ yanaşmaları ön plana çəkmişdir.

- Tədbirdə Azərbaycan “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları geniş müzakirə edilmiş və beynəlxalq diqqət qazanılmışdır.

- Konfransın keçirilməsi Azərbaycanın turizm və investisiya imkanlarını əhəmiyyətli ölçüdə artırmışdır. Bu tədbir perspektivdə ölkəyə minlərlə ziyarətçi gətirəcək və Azərbaycanın turizm, iqtisadiyyat və qlobal nüfuzuna töhfə verəcək. Ola bilsin ki, tədbirdə iştirak edən dövlətlər Azərbaycanı daha yaxından tanıyıb ölkənin müxtəlif sahələrinə investisiya qoyacaqlar.

- Tədbirdə iştirak edən müxtəlif ölkələrin nümayəndələri Azərbaycanın təşkilatçılığını yüksək qiymətləndirmişlər.

COP29-da dünyaya 14 çağırış səsləndi, o cümlədən Azərbaycan sülhlə bağlı çağırış etdi. Üç mindən artıq jurnalist sessiyanı izlədi və dünyaya informasiya ötürdü. Bağlı plenary iclasında COP29-un yüksək səviyyədə təşkilinə görə Azərbaycana rəsmi şəkildə təşəkkür elan edilməsi barədə qətnamə qəbul olundu.

COP29 ölkəmizin tarixinə respublikamızda keçirilən ən böyük beynəlxalq forum kim düşdü. Tədbirin Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq arenada artan nüfuzunun və ölkənin etimadlı tərəfdaş kimi qəbul edilməsinin göstəricisi kimi dəyərləndirilir.

İki həftə ərzində Bakıda iqlim dəyişmələrinin fəsadlarının aradan qaldırılması ilə bağlı keçirilən tədbirlər, aparılan müzakirələr və nəticədə qəbul edilən qərarlar dünyanın bu günü və gələcəyi üçün ümidlər vəd etdi.

Tədbir başa çatdıqdan sonra noyabrın 24-də Prezident İlham Əliyev sosial şəbəkə hesabında etdiyi paylaşımında vurğulamışdır: “COP29 iqlim diplomatiyasında dönüş nöqtəsidir və mən inanıram ki, bu irs gələcək iqlim fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcək” [2, s.11]. COP29 nəticəsində Azərbaycan öz dost və düşməni bir daha dəqiq müəyyən etdi. Bu amili xarici siyasətində də nəzərə alacaq. Beləliklə, dünyanın “yaşıl gələcəyi”nin yol xəritəsi Bakıda cızıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Oruc V.* COP-29-un uğurlu təşkili Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu daha da yüksəltdi / “Azərbaycan” qəz., Bakı, №261(9716), 2024, 27 noyabr
2. *Musayeva Y.* Bakı COP-29-da tarix yazdı / “Azərbaycan” qəz., Bakı, №261(9716), 2024, 27 noyabr
3. *Sadiqov B.* Mötəbər tədbirin, möhtəşəm təşkili / “Azərbaycan” qəz., Bakı, №261(9716), 2024, 27 noyabr
4. https://youtube/4ARK_93csylFk?si.=ItFCT_cKZvI3Zz6Icop29 Neden Azerbaycanda düzenleniyor?-DuyguYüz sev...
5. <https://publika.az/news/avropa/543038/html>
6. <https://youtube/qe7kaEHPFuY?si.=Dk8HZueKj4iV66A6> COP29-da global hədəfə nail olundu milyardlarla dollar ayrıldı ki...
7. <https://president.az> / Bakıda COP29-un Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirilib
8. <https://modern.az> / COP-ların tarixi: 28 tədbir nə vaxt və harada keçirilib, nə müzakirə...
9. <https://az.wikipedia.org/> BMT-nin İqlim Dəyişmələri Konfransı (2024)
10. <https://president.az> / COP29 çərçivəsində inkişaf etməkdə olan kiçik ada...

Redaksiyaya daxil olub 05.11.2024

УДК 94 (479.24)

Р.У.Мамедли

*Центральная научная библиотека НАНА
rovsen-banu@mail.ru*

ИСТОРИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ХАНСТВА В ДОКУМЕНТАХ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.032>

Ключевые слова: архив, план, фонд, письмо, население, город, стены замка

Статья посвящена изучению истории Нахчыванского ханства, занимающего особое место в истории Азербайджана, на основе архивных материалов Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА). Большое значение в изучении истории Азербайджана XVIII-XIX веков имеют архивы Российской империи, содержащие богатую информацию об этом периоде. Одним из таких архивов является Российский государственный военно-исторический архив, который освободил историю Нахчыванского ханства от ига армянских фальсификаций и поэтому является важным историческим источником в изучении истории Азербайджана XVIII-XIX веков. В архиве хранится множество документов по истории Нахчыванского ханства. Документы военно-стратегического значения, хранящиеся в фондах РДХТА, представляют Нахчыванское ханство как азербайджанское феодальное государственное строение, отражают подробные сведения о границах, территории, экономике, культуре, населении и дорогах ханства, проливают свет на его политическую историю.

R.U.Məmmədli

NAXÇIVAN XANLIĞININ TARİXİ RUSİYA DÖVLƏT HƏRBİ TARİX ARXIVİNİN SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözlər: arxiv, plan, fond, məktub, əhali, şəhər, qala divarları

Məqalə Rusiya dövlət hərbi tarixi arxivinin (RDHTA) arxiv materialları əsasında Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutan Naxçıvan xanlığının tarixinin tədqiqinə həsr olunub. Bu dövr haqqında zəngin məlumatları özündə əks etdirən Rusiya imperiyasının arxivləri XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə arxivlərdən biri də Naxçıvan xanlığının tarixini erməni saxtakarlıqlarının boyunduruğundan azad edən və buna görə də XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm tarixi mənbə olan Rusiya dövlət hərbi tarix arxividir. Arxivdə Naxçıvan xanlığının

tarixinə dair çoxlu sənədlər var. RDHTA-nın fondlarında saxlanılan hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən sənədlər Naxçıvan xanlığını Azərbaycan feodal dövlət quruluşu kimi təqdim edir, xanlığın sərhədləri, ərazisi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, əhalisi, yolları haqqında ətraflı məlumatı özündə əks etdirir, siyasi tarixini işıqlandırır.

R.U.Mammadli

HISTORY OF THE NAKHCHIVAN KHANATE IN THE DOCUMENTS OF THE RUSSIAN STATE MILITARY HISTORICAL ARCHIVE

Keywords: archive, plan, fund, letter, population, city, castle walls

The article is devoted to the study of the history of the Nakhchivan Khanate, which occupies a special place in the history of Azerbaijan, based on archival materials of the Russian State Military Historical Archive (RSMA). Of great importance in the study of the history of Azerbaijan in the 18th-19th centuries are the archives of the Russian Empire, which contain rich information about this period. One of these archives is the Russian State Military Historical Archive, which liberated the history of the Nakhchivan Khanate from the yoke of Armenian falsifications and therefore is an important historical source in the study of the history of Azerbaijan in the 18th-19th centuries. The archive contains many documents on the history of the Nakhchivan Khanate. Documents of military and strategic importance stored in the funds of the RMA present the Nakhchivan Khanate as an Azerbaijani feudal state structure, reflect detailed information about the borders, territory, economy, culture, population and roads of the khanate, and shed light on its political history.

Нахчыванский регион, ставший с древних времен одним из важнейших политических, экономических и культурных центров Азербайджана, занимает особое место в истории нашей страны. Отметим, что Нахчыван был участником важных политических и культурных событий, произошедших в истории Азербайджана за последние 1000 лет. Нахчыванский регион расположен на юго-западном склоне Малого Кавказа, к северу от реки Аракс. Выгодное географическое положение позволило региону с древних времен владению важными торговыми путями. Здесь проходили торговые пути от черноморского побережья Грузии в Иран и на юг, что делало регион важным торговым узлом. Более того, отсюда было наиболее удобный переход через реку Аракс (близ города Джульфы), поэтому здесь проходил торговый путь Север-Юг. Также благоприятные природно-географические условия Нахчывана привели к тому, что начиная с раннего средневековья он стал столицей независимых государств или центром провинций крупных государств региона [3, с.28-29].

В начале 18 века, когда интерес России к региону начал расти, Нахчыван входил в состав государства Сефевидов. Во времена Афшарской империи, пришедшей на смену государству Сефевидов, Нахчыванская территория считалась важной частью Азербайджанской провинции. После убийства Надир-шаха в 1747 году основанная им империя Афшар вскоре распалась. В результате на территории Азербайджана, одной из важных провинций бывшей империи, было создано более 20 независимых и полунезависимых государственных учреждений. Одним из таких независимых государственных учреждений было Нахчыванское ханство, созданное на исторической территории Нахчывана [6, с.78]. Ханство занимало большую территорию, начиная от Зангезурских гор и заканчивая рекой Аракс. Оно граничило с Эриванском ханством на севере, Карабахском ханством на северо-востоке, Хойским и Макусским ханствами на юге. С востока от ханства тянулся Малый Кавказ, а с севера Даралагезский хребет [4, с.31].

Нахчыванское ханство сыграло важную роль в истории Азербайджана XVIII века. В частности, его выгодное экономико-географическое положение сделало его объектом интереса других соседних ханств. В этот период Хойское, Карабахское, Эриванское ханства, Картли-Кахетинское царство и Каджарское государство вступили в серьёзную борьбу за Нахчыванское ханство [4, с.32]. По этой причине политическая жизнь ханства всегда была напряженной.

Изучение истории Нахчыванского ханства представляет особый интерес для историков. При исследовании и написании политической, экономической и культурной истории ханства используются различные источники. При изучении историографии региона приоритет отдается местным источникам. Но иногда зарубежные источники выступают важными источниками при изучении истории ханства. Русские источники играют важную роль в изучении истории Нахчыванского ханства во второй половине XVIII - начале XIX века. Так, с конца XVIII века Российская империя, проявившая интерес к Азербайджану, направляла в нашу страну купцов, шпионов, послов и через них собирала информацию. Эти материалы хранятся в различных архивах Российского государства вместе с документами о военной экспансии России в конце XVIII — начале XIX века [18, с.28]. Среди этих архивов главное место занимает Российский государственный военно-исторический архив. Документы архива играют важную роль в изучении ханского периода истории Азербайджана и российской военной экспансии в Азербайджан. Среди важных документов, отражающих историю Азербайджана 18-19 вв. в РГВИА имеются также материалы о Нахчыванском ханстве [21, с.55]. Среди этих

материалов можно найти богатую информацию о Нахчыванском ханстве.

В архиве можно получить обширную информацию о крепостных стенах, дворцах, караван-сараях, банях, жилых домах, мостах и других типах построек Нахчывана, относящихся к 18 веку. Таким образом, по документам, относящимся к городу и крепости Нахчыван, хранящихся в фондах РГВИА можно изучить градостроительство и общий архитектурный ландшафт того периода [8, с.12].

Документы, отражающие историю ханства. Информация, об Азербайджане содержащаяся в фондах РГВИА, начинается с конца XVII – начала XVIII веков. Сведения о Нахчыванском ханстве относятся к концу XVIII века. Материалы о ханстве, находящиеся в архиве, в основном связаны с его экономической, политической и военной жизнью. Документы в основном включают официальную дипломатическую переписку между Нахчыванским ханством и Российской империей, письма, шпионские донесения, просьбы к императору, сводки и документы связанные с войной. Из этих документов можно получить подробную информацию об истории Нахчывана 17-19 вв [7, с.301].

Документы о политическом положении Нахчыванского ханства составляют особую группу в архиве. Одним из таких сборников документов является сборник донесений, отправленный в Санкт-Петербург полковником русской армии С.Д.Бурнашевым, который был советником и российским консулом картлико-кахетинского царя Ираклия II. В этих сообщениях содержатся богатые факты, которые также сохранились в архиве [7, с. 324; 2, с.69-71]. Одним из интересных документов Бурнашева, сохранившихся в архиве, является документ № 108, представляющий собой краткий обзор азербайджанских ханств. Документ датируется 1786 годом и называется «Описание областей Адребижанских (Азербайджанских- авт.) в Персии и их политического состояния». Следует отметить, что документ был издан в виде книжечки в Курске в 1793 году. Степан Бурнашев дает краткий обзор ханств на территории Азербайджана в части описания «Разделения владений Азербайджанских вотчины в полуразделении» [19, с.204]. В документе также приведены краткие сведения о Нахчыванском ханстве. Бурнашев отмечает, что Нахчыванское ханство носит то же название, что и город, и точно описывает его границы. В нем упоминается правление Джалхар-Кули-хана в ханстве. И отмечает что у него есть постоянная армия в 1000 человек [19, с.211].

Одним из ценных документов, связанных с Нахчываном, хранящихся в фондах архива, является сводный отчет, подготовленный

офицером царской армии майором Матушевичем. Отчет называется «Описание дороги от Шораеля и Артика до Талина, в обход Эривана, от Нахчывана до Ордубада, а оттуда до Тебриза» - Тифлис, 10 сентября 1806 г. Отчет хранится в фонде № 846. Из обзора понятно, что он писался не для научных целей, его подготовка преследовала больше всего военные цели. Он написал много ценных сведений о Нахчыване. Матушевич дал краткую информацию о городе Нахчыван, его населении и экономическом положении.

Когда Матушевич описывает дорогу от Артика до Тебриза, он называет названия всех населенных пунктов, расположенных вдоль этой дороги. Он особенно выделяет город Нахчыван как важнейший населенный пункт на дороге [17, с.371]. Напоминаем, что в городе Нахчыван, ставшем административным центром Нахчыванского ханства, в середине XVIII века была восстановлена часть жилых и административных зданий, стала в некоторой степени оживать экономическая, социальная и культурная жизнь [4, с.31].

Он ясно описывает город Нахчыван и крепость. Царский офицер пишет, что город Нахчыван расположен там, где горы Карабаха (Вероятно те времена горы Малого Кавказа, назывались Карабахские горы - авт.) снижаются к реке Аракс. По его словам, город расположен в 1 ½ агадж (9 верстах- авт.) от реки Аракс. Река Нахчыван протекает недалеко от города. Из реки Аракс были построены каналы для орошения Нахчыванского замка и садов, расположенных во фронтштадте. Он пишет, что в городе растут разные фруктовые деревья. Расстояние между городом Нахчываном и садами составляет 3 версты в длину и 2 версты в ширину [17, с.371].

Подробно рассказывая об обороноспособности Нахчывана, Матушевич сообщает, что фронтштадт (Нахчыванская крепость) имел 6 башен. Он пишет, что на башнях замка 4 пушки. Однако он также подчеркивает, что все 4 орудия находятся в непригодном состоянии. Описывая Нахчыванскую крепость, он подробно останавливается на ее оборонительных возможностях и пишет, что крепостные стены низкие и очень слабые по прочности [17, с.371]. Из его мнений ясно, что Нахчыванская крепость накануне российского вторжения имела очень слабую обороноспособность. На протяжении многих лет укреплению крепости не придавалось никакого значения, наоборот, ее обороноспособность была сильно ослаблена. По этой причине через два года после написания отчета, в 1808 году, русская армия под командованием генерал-майора Необелси без всяких усилий смогла захватить Нахчыванскую крепость.

В описании майора Матушевича можно найти подробную информацию о населении Нахчывана. Он пишет, что в городе проживает более 1000 семей. Он также сообщает, что зимой в Нахчыван приезжают около 1000 семей кочевников. Из его слов можно сделать вывод, что городское население ведет как кочевой, так и оседлый образ жизни. Он пишет, что в Нахчыванском ханстве в каменных домах проживает 5000 семей, большинство из которых – татары (азербайджанцы - авт.). Эти семьи принадлежат к племени Кенгерли. 1000 семей из племени Кенгерли ведут кочевой образ жизни. Когда Матушевич пишет о правителях Нахчывана, он упоминает, что ханская семья из села Биладри принадлежала к Кенгерлискому роду [17, с.371]. Его слова подтверждаются в другом источнике. В 1829 г. получивший поручение от наместника Кавказа И.Ф.Паскевича составить описание территории Эриванского и Нахчыванского ханств Иван Шопен пишет, что в городе Нахчыван проживало – 5470 населения [5, с.15].

Описание майором Матушевичем хозяйственной жизни, сложившейся в Нахчыване в XVIII-XIX веках, не содержит обширную информацию. Но оно позволяет получить определенные сведения. Он отмечает, что почва на территории ханства очень плодородна. Здесь выращивается большое количество зерновых культур. Нахчыванцы в основном занимаются садоводством и шелководством [17, с.371].

Главный интерес в описании майора Матушевича связан с дорогами и мостами. Так, офицер царской армии подробно описывает маршрут дорог, ведущих на юг и север от Нахчывана и Ордубада. Напомним, что торговля Нахчыванского ханства в основном носила транзитный характер и была связана с Тифлисом и Тебризом. В начале XIX в. годовой оборотвнутренней торговли Нахчывана составлял примерно 160 тыс. рублей [5, с.14].

Более того, Матушевич подробно показывает расстояние между населенными пунктами в этом направлении. При этом он отмечает расстояния до населенных пунктов внутри Нахчывана [17, с.371]. Он пишет, что расстояние от Джульфы до села Яйджи по небольшой дороге в Ордубаде составляет 2 агаджа. Дорога хорошая, местами вымощенная камнем. Между Яйдаром и Ордубадом есть 4 деревни. В городе Ордубад на высоком холме, как в Нахчыване, находится замок. Стены Нарын-калы настолько стары, что вот-вот рухнут. Здесь нет оборонительных стен, как в Нахчыване. Ордубад, расположенный в 1 агадже от Аракса, является одним из основных источников дохода Нахчыванского хана. Здесь проживает более 1000 семей. Из Ордубада вдоль побережья Аракса идет конная дорога, проходящая через Мегри

и Худаферин. Через село Аламгерчам проходят две ветки дороги из Джульфы в Тебриз. Часть дороги через село находится в очень хорошем состоянии. Однако половина дороги загрязненная и поврежденная. Важно его очистить. В деревне есть мельницы, выходящие на дорогу. Отсюда до села Татарзами расстояние в 1 ½ агаджа. В селе Татарземи 400 домов [17, с.371].

Обзор майора Матушевича является ценным источником, поскольку в нем описывается не только дороги из Нахчывана на юг, а также дороги в Карабах. Поскольку данная им информация дает повод проследить за торговыми отношениями того периода и уровнем внутренних связей Азербайджана. Таким образом, подробное описание майором Матушевичем дороги из Елизаветполя в обход Карабахских гор к реке Инджи, Джебраильским садам и отсюда в Сисиановский район и Нахчыван свидетельствует о наличии тесных торговых связей с Гянджой и Карабахом.

Матушевич пишет, что на участке дороги от Елизаветполя (Гянджи) до Нахчывана часть дороги от Базарчая и села Пирнуут до Нахчывана, проходит через открытую местность высотой до 2 ½ агаджа. Отсюда 2 ½ агаджа указывают расстояние до реки Нахчыван. Село Джагара расположено в двух агаджах от реки Нахчыван. От села Джагара до города Нахчыван расстояние в 2 агаджа. Офицер царской армии добавляет свои комментарии, описывая этот участок дороги. Он пишет, что в целом армия с легким вооружением может без труда продвинуться от Нахчывана до Карабаха. Вдоль дороги леса почти нет. Матушевич пишет, что запасов еды достаточно, чтобы накормить и напоить лошадей в пути [17, с.373]. Эти данные являются одним из факторов, показывающих развитие сельского хозяйства на территории Нахчывана.

Наряду с Нахчываном офицер царской армии не оставил без внимания значение Ордубада – второго стратегического города региона. Матушевич описал конную дорогу из Ордубада через Мегри к селу и реке Чугундур и из Чугундура в Шушинский замок. В своем описании Матушевич отмечает, что от Ордубада до Мегри вдоль берега реки Аракс расстояние составляет 4 агаджа. По пути село Гюней, где проживает до 500 татарских (азербайджанских - авт.) и армянских семей. На правом берегу реки Аракс, расположено множество селений Каджаров. Дорога в Мегри – конная. Его легко можно очистить для перевозки артиллерии. Через село протекает река Мегри, в устье она мелкая и медленная. Впадает в реку Аракс на расстоянии 1 версты от села. Вдоль реки Мегри до Аракса простираются сады и виноградники [17, с.373].

Таким образом, из его обзора можно сделать вывод, что Нахчыван является основным стратегическим пунктом, расположенным на международной дороге с севера на юг. Торговля России с внутренними регионами Ирана может осуществляться безопасно только через Нахчыван. С этой целью Российская империя хотела как можно скорее захватить Нахчыванское ханство.

Документы об исторических зданиях Нахычевана. Одним из примечательных документов о Нахчыване в фондах Российского государственного военно-исторического архива являются документы, хранящиеся в фонде № 418. В этом фонде хранятся чертежи и схемы городов, крепостей, дорог, мостов бывшей Российской империи [20, с.55].

В конце 18 века – начале 19 века в составе Нахчыванского ханства было два города – Нахчыван и Ордубад. Оба города играли важную роль в политической и экономической жизни ханства. В листе №22216 фонда № 418 имеется план города Нахчыван. Документ является единственной дошедшей до нашего времени копией плана города Нахчыван. Этот план позволяет нам представить исторический облик города Нахчыван в начале 19 века. В документе упоминается, что план города Нахчывана был составлен 30 июня 1827 года первоклассными топографами-исполнителями Гучелем и Колоколовым [8, с.12].

В плане отражена «Старая мечеть». Самый интересный аспект плана – изображения на нем разрушенных зданий [22, с.111]. Это говорит о том, что город неоднократно подвергался нападениям и не восстанавливался.

Но несмотря на это, этот план дает повод задуматься об архитектурных особенностях города как того времени, так и в средние века. На плане видно, что мавзолеем «Момине-Хатун» расположен в центре города. На плане видно, что центральная площадь города состоит из Джума-мечети, торговых рядов и ханского дворца. Показ ханского дворца в центральной части отличает генеральный план Нахчывана от других городов [22, с.111]. Так как, в других азербайджанских городах XIX века пятничная мечеть и центральная площадь находятся в центре города, где кипит торговля. Из плана видно, что в то время лишь несколько зданий в городе Нахчыван отличались своими архитектурными особенностями. За исключением ханского дворца, почти все дома в городе Нахчыван были одноэтажными [22, с.111].

Среди документов, хранящихся в архиве, есть также сведения о новой военной крепости Аббас-Абад, построенной в этот период в

Нахчыване. Из сведений на 16-м листе III части документа № 6164, хранящегося в фонде № 846 ясно, что крепость была построена в связи с военной необходимостью [15, с.16]. Крепость была построена Каджарами, неоднократно терпевшие поражения во время Первой Русско-Каджарской войны, проходившей в 1804-1813 годах. Из 16-й страницы архивного документа ясно, что крепость была построена недалеко от города Нахчыван французскими инженерами по приказу наследника Каджарского престола и наместника Азербайджана Аббаса Мирзы и названа в его честь. Эта крепость находилась в 10 верстах к юго-западу от Нахчывана на левом берегу реки Аракс [9, с.69-70]. Крепость также считалась важным пунктом защиты позиций Каджаров от нападений русской армии.

Крепость был построен в форме пятиугольного бастионного начертания. Два из многочисленных укреплений замка прислонялись к реке Аракс в западном направлении [10, с.71-72]. Крепость, которого в настоящее время не существует, пришел в упадок из-за запустения после оккупации Нахчыванского ханства Россией.

Следует отметить что, в фондах Российского государственного военно-исторического архива хранятся официальные дипломатические материалы Азербайджанских ханств. Среди этих документах есть указы, донесения и письма императрицы Екатерины II, генералов Григория Потемкина, Павла Сисианова и других. В этих документах можно найти информацию, отражающую политическую историю Нахчыванского ханства. Среди документов связанных с генералом Алексеем Ермоловым, можно найти информацию о Нахчыванском ханстве. Следует отметить, что в 1816 году Российская империя направила свою делегацию в Каджарское государство. Делегацию возглавил генерал Алексей Ермолов. Дипломатическая миссия направилась в государство Каджаров через территорию Нахчыванского ханства и провела переговоры с Келб Али-ханом Кенгерли. Хранящихся в папке № 4259 846-го фонда журнал Ермолова и путевые заметки его спутников содержат интересные сведения о встрече с Келб Али-ханом [12, с.2; 16, с.16]. Разговор Келб Али-хана с русским генералом особенно интересен для изучения этой темы: во-первых, потому, что из слов Келб Али-хана видно, что он отрицательно относится к шаху и стремится к независимости [2, с.16].

Оккупация Нахичеванского ханства в архивных документах. В фондах бывшего Военно-научного архива, а ныне в № 476-м коллекции фонда № 846, в 17 папках хранится документы, отражающие Русско-Каджарскую войну 1826-1828 годов. Следует отметить, что во время Второй Русско-Каджарской войны военные

действия охватили и территорию Нахчыванского ханства. Эти документы позволяют создать полное описание процесса оккупации Нахчыванского ханства русскими войсками во время войны [1, с. 3].

Напоминаем, что 12 октября 1813 года, после подписания Гюлистанского мирного договора между Россией и Каджарским государством, Нахчыванское ханство осталось под контролем Каджарского государства. Нахчыванское ханство находилось в вассальном подчинении Каджарского государства. По этой причине ханство стало одной из главных целей Российской империи с момента начала Второй Русско-Каджарской войны. Среди документов, хранившихся в архиве, есть план командующего Кавказским корпусом генерала Алексея Ермолова, в котором написано, что после того, как начнется нападение Аббаса-Мирзы, чтобы оказать ему сопротивление нужно оккупировать территории Эриванского и Нахчыванского ханств. В папке № 5 коллекции № 476 хранится документ № 4290 - «Доклад Алексея Ермолова императору Николаю I». Датированный 17 сентября 1826 года отчет, состоит из двух страниц. В докладе генерал Ермолов рекомендует войти на территорию Эриванского ханства, а затем двинуться на Нахчыван с целью улучшения боевой обстановки [13, с. 1-2].

После того как русские изгнали армию Каджаров с территорий, оккупированных ими во время Первой Русско-Каджарской войны, они начали строить планы по захвату новых земель. Эти планы отражены в документе № 4326 в папке № 8, коллекции № 476. На страницах 102-106 документа хранится отчет за январь 1827 года – «Доклад командующего Кавказской армией генерала Ермолова начальнику генерального штаба русской армии генералу Ивану Дибичу» [16, с.101-106]. В докладе генерал Алексей Ермолов подробно описывает поход на Эриванское ханство. Ермолов в своем плане предлагал завершить захват Нахчыванского ханства допаляющей летней жары.

В июне 1827 года командующий Отдельной Кавказской армией генерала от инфантерии Ивана Паскевича начал наступление в направлении Нахчывана через реку Гарничай. Паскевич 7 июля захватил крепость Аббас-Абад. Затем он вторгся в Нахчыван и оккупировал его [9, с.59-60].

Таким образом, Нахчыванское ханство вошло в состав Российской империи. В документе № 4292, коллекции № 476 архива содержится сведения о походе на ханство [14, с.46-57]. 10 февраля 1828 года в небольшом селении Туркманчай близ Тебриза был подписан мирный договор. По Туркменчайскому договору (трактат) Эриванское и Нахчыванское ханства вместе с Ордубадским округом отошли к России.

Заключение. Материалы, хранящиеся в фондах РГВИА являются документами военного характера и потому отражают историю Нахчыванского ханства, исходя из военно-политических целей Российской империи. Несмотря на военно-фрагментарный характер этих фондовых материалов они играют важную роль в изучении истории Нахчыванского ханства, так как проливают свет на многие проблемы истории ханства. Богатый арсенал данных архива РГВИА позволяет получить точные сведения о городе Нахчыване и Нахчыванском ханстве с конца XVIII – начала XIX века, то есть с периода активной агрессивной внешней политики Российской империи на Южном Кавказе. Документы архива позволяют констатировать что Нахчыванское ханство было оккупировано Российскими войсками, ханству был нанесен большой материальный ущерб, серьезный ущерб был нанесен населению. Документы составлены военными специалистами, носят в основном военную информацию, что затрудняет изучение экономической и культурной истории ханства. Однако при сравнительном исследовании данных других российских архивов и эта область истории Нахчыванского ханства возможна для исследования.

Материалы российских архивов и в том числе РГВИА, проливая свет на проблемы истории Нахчыванского ханства, свидетельствуют, что Нахчыванское ханство являлось одним из азербайджанских ханств в феодально-раздробленной государственной системе Азербайджана. Его население, правящая династия, быт, обычаи, традиции, право и т.д. отражали азербайджанскую общественно-политическую и культурную жизнь второй половины XVIII – начала XIX веков.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Абдуллаев Г.Б.* Азербайджан в XIX веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Изд-во АН Азерб ССР, 1965, 620 с.
2. *Алиев Ф., Алиев М.* Нахчыванское ханство. Баку: Восток-Запад, 2007, 120 с.
3. *Будагова С.И.* Историческая география Нахчыванского края (вторая половина XVIII – первая половина XIX века). Баку: Элм, 1995, 96 с.
4. *Будагова С.И.* Политическая история Нахчыванского региона. Баку: Наука и образование, 2014, 112 с.
5. *Мустафаев Дж.М.* Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX вв.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
6. Научный архив Института истории и этнологии имени Аббасгулу Ага Бакиханова, (НАИИЭ А.А. Бакиханова) Ф. 1795. папка №1, л. 78
7. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 846. оп. 3, д.6164, л.л. 16.

8. РГВИА, Ф. 846. д. 4338, л.л. 69-70.
9. РГВИА, Ф. 846. д. 4338, л.л. 71-72.
10. РГВИА, Ф. 846. коллекции № 476, д. 4338, л.л. 59-60.
11. РГВИА, Ф. 846, коллекции № 476, оп. 1, д. 4259, л.л. 2.
12. РГВИА, Ф. 846, коллекции № 476, оп. 5, д. 4290, л.л. 1-2.
13. РГВИА, Ф. 418, оп. 3, д. 3329, д. 3334, д. 3338, д. 3339, д. 3345.
14. РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 322216. л.л. 12-18.
15. РГВИА, Ф. 846, коллекции № 476, оп. 1, д. 4292, л. л. 46-57.
16. РГВИА, Ф. 52, оп. 1/194, д. 366, л.л. 301-324.
17. РГВИА, Ф. 846. коллекции № 476, оп. 2, д. 18512, л.37.
18. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. I Том, (1801-1813). Редактор: академик АН Арм. ССР Ц.П.Агаян. Издательство Академии Наук Армянской ССР. Ереван, 1972, 714 с.
19. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков (Сборник документов) Т.1 (1751-1775 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку: Турхан ИПО, 2018, 337 с.
20. Россия и Азербайджанские ханства во второй половине XVIII-XIX веков: Сборник документов, Т.2 (1776-1800 гг.). Составитель Т.Т.Мустафазаде. Баку: Турхан ИПО, 2020, 568 с.
21. Российский государственный военно-исторический архив: История в документах: 1797-2007 / Отв. ред. И.О.Гаркуша. М.: РОССПЭН, 2011, 982 с.
22. Российский государственный военно-исторический архив: Путеводитель: в 4-ч т., Т 3. / Сост. Е.Н. Дмитроченкова, А.Л. Корнилаева, Н.Ю. Муравейникова, О.А. Пучкова, Л.Я. Саг, Н.Г.Снежко. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008, 461 с.
23. *Саламзаде А.* Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 253 с.

Redaksiyaya daxil olub 19.09.2024

UOT 94(479.24)

N.R.Məmmədov

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
mamedov-n@yahoo.com*

ERMƏNİSTAN SİLAHLI BİRLƏŞMƏLƏRİNİN “YERALTI MÜHARİBƏSİ”NƏ (MİNA TERRORUNA) QARŞI MÜBARİZƏ (2021-2024)

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.036>

Açar sözlər: Azərbaycan, erməni separatizm, Ali Baş Komandan, Türkiyə, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, mina, terror

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 29 dekabr tarixli 753 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin, habelə müharibə və hərbi əməliyyatların təsirinə məruz qalmış digər ərazilərin 2022-ci ildə minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan, tərkibində partlayıcı olan qurğulardan və digər partlayıcı qalıqlardan təmizlənməsi Planı” təsdiq olunmuşdu. Üçtərəfli müqavilədən dərhal sonra ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi tərəfindən icra olunmaqla Qarabağda işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsi işlərinə başlanılmışdır. Bu günə qədər təxminən on min hektarla sahə təmizlənilib istifadə üçün yararlı hala salınmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin minalardan təmizlənməsi işində qardaş Türkiyə dövləti yaxından iştirak edir. Artıq Qarabağdakı türk minatəmizləyən maşınlarının sayı 20-yə çatmışdır.

Н.Р.Мамедов

БОРЬБА С «ПОДЗЕМНОЙ ВОЙНОЙ» (МИННЫМ ТЕРРОРИЗМОМ) ВООРУЖЕННЫХ СИЛ АРМЕНИИ (2021-2024)

Ключевые слова: Азербайджан, армянской сепаратизм, верховный главнокомандующий, Турция, Карабах, Восточный Зангезур, мина, террор

Распоряжением Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 753 от 29 декабря 2021 года утвержден «План по очистке освобожденных территорий Азербайджанской Республики, а также других территорий, пострадавших в результате войны и боевых действий, от мин и неразорвавшихся боеприпасов, взрывных устройств и других взрывоопасных пережитков войны в 2022 году». Сразу после заключения трехстороннего соглашения начались работы по очистке освобожденных территорий Карабаха от мин и неразорвавшихся боеприпасов, впервые проведенные Агентством по разминированию Азербайджанской Республики. На сегодняшний день расчищено и приведено в состояние, пригодное для

использования, около десяти тысяч гектаров земли. Братское государство Турция принимает активное участие в работах по разминированию наших освобожденных территорий. Число турецких машин разминирования в Карабахе достигло 20.

N.R.Mammedov

THE FIGHT AGAINST THE “UNDERGROUND WAR” (MINE TERRORISM) OF THE ARMENIAN ARMED FORCES (2021-2024)

Keywords: *Azerbaijan, Armenia separatism, Commandeer – in Chieti Turkey, Karabakh, Eastm Zangazur, mines, terror*

By the Order of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 753 dated December 29, 2021, the "Plan for clearing the liberated territories of the Republic of Azerbaijan, as well as other territories affected by war and hostilities, from mines and unexploded ordnance, explosive devices and other explosive remnants of war in 2022" was approved. Immediately after the conclusion of the trilateral agreement, work began to clear the liberated territories of Karabakh from mines and unexploded ordnance, carried out for the first time by the Mine Action Agency of the Republic of Azerbaijan. To date, about ten thousand hectares of land have been cleared and brought into a condition suitable for use. The fraternal state of Turkey takes an active part in the demining work of our liberated territories. The number of Turkish mine-clearing vehicles in Karabakh has reached 20.

Giriş

Prezident İlham Əliyevin göstərişi əsasında Azərbaycan hökuməti torpaqlarımız işğaldan azad olunduqdan dərhal sonra Qarabağ bölgəsində bərpa və yenidənqurma işlərini reallaşdırmaq üçün “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış” proqramı qəbul olundu. Həmin proqramda nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmış, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində təxirəsalınmaz məsələlərin həlli, eləcə də bu sahədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli 2303 nömrəli Sərəncamı ilə Əlaqələndirmə Qərarı, onun nəzdində katiblik, İdarələrarası Mərkəz və mərkəzin nəzdində 17 işçi qrupu yaradılmışdır [17, s.162]. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 29 dekabr tarixli 753 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin, habelə müharibə və hərbi əməliyyatların təsirinə məruz qalmış digər ərazilərin 2022-ci ildə “minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan, tərkibində partlayıcı olan qurğulardan və digər partlayıcı qalıqlardan təmizlənməsi Planı” təsdiq olunmuş, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bərpa olunan enerji

mənbələrinin potensialının qiymətləndirməsi aparılmış və Energetika Nazirliyi aparıcı beynəlxalq şirkətlərlə birlikdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə “Yaşıl enerji” zonası üçün xüsusi proqram hazırlanmışdır. 2021-ci və 2022-ci illərin dövlət büdcəsindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır [17, s.163].

Azərbaycan hökumətinin Ermənistanın mina terroruna qarşı tədbirləri. Şanlı zəfərimizlə nəticələnən 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsindən ötən müddət göstərdi ki, Azərbaycandan fərqli olaraq Ermənistan sülh danışıqlarında qeyri-konstruktiv mövqe tutduğu kimi, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş humanist dəyərlərə də məhəl qoymur. Əgər bu işğalçı dövlət etimad mühitinin formalaşmasında həqiqətən maraqlı olsaydı, o zaman müharibədən dərhal sonra minaladığı ərazilərin dəqiq xəritələrini Azərbaycana təhvil verərdi. Qeyd edək ki, əvvəlcə 2021-ci il iyunun 12-də Gürcüstanın vasitəçiliyi ilə Ağdam rayonu üzrə 97 min tank və piyada əleyhinə minanı özündə əks etdirən xəritələr, daha sonra isə 2021-ci il noyabrın 26-da Soçi görüşünün nəticəsi olaraq həmin ilin dekabrın 4-də digər ərazilərin mina xəritələri Ermənistan tərəfindən Azərbaycana verildi. Mütəxəssislərin qısa araşdırmalarından sonra məlum oldu ki, bu xəritələrin dəqiqliyi 25 faizdən çox deyil, bəzi hallarda isə xəritələr ümumiyyətlə reallığı əks etdirmir. 2024-cü ilin fevral ayında Ermənistan tərəfindən Kəlbəcər rayonunun Murovdağ silsiləsini əhatə edən minalanmış ərazilərə dair daha 8 xəritə Azərbaycana təqdim edilsə də, bu xəritələr də əvvəlki kimi qeyri-dəqiqdir. Halbuki hərbi ekspertlərin yekdil rəyincə, Ermənistanda daha dəqiq xəritələr mövcuddur. Müharibə başa çatdıqdan sonra məlum oldu ki, Azərbaycanın 12 faizdən artıq ərazisi minalarla çirkləndirilib. Azərbaycan ərazisində 1,5 milyon mina olmaqla dünyanın minalarla ən çox çirklənmiş ilk 5 ölkəsi sırasındadır. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş 1 milyon 166 min 702 hektar ərazisi də minaların olduğu güman edilir, bunun da 211 min 800 hektarı yüksək və 954 min 902 hektara orta və aşağı çirklənmə səviyyəsindədir [20].

İkinci Qarabağ müharibəsində böyük tarixi Zəfərdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq və bərpa prosesini reallaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 29 dekabr tarixli 753 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin, habelə müharibə və hərbi əməliyyatların təsirinə məruz qalmış digər ərazilərin 2022-ci ildə minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan, tərkibində partlayıcı olan qurğulardan və digər partlayıcı qalıqlardan təmizlənməsi Planı” təsdiq edilmişdir [17, s.163].

Xüsusi olaraq onu da qeyd edək ki, 2021-ci və 2022-ci illərin dövlət

büdcəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq layihələrinin müəyyənləşdirilməsinə 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Eyni zamanda, qələbədən dərhal sonra ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi (ANAMA), tərəfindən icra olunmaqla işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsi işlərinə başlanılmışdır [11].

ANAMA yanında ictimai şüaranın sədri Umud Rəhimoğlu mətbuata açıqlamasında bildirib ki, 2020-ci ilin 10 noyabr razılaşması ilə döyüş əməliyyatları dayandırıldıqdan 15 may 2023-cü ilədək Ermənistan silahlı qüvvələrinin basdırdıqları minaların partlaması nəticəsində hərbi qulluqçu və mülki şəxs olmaqla, ümumilikdə 299 nəfər mina qurbanlarından 55-i həlak olub, 244-ü isə müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışdır [9].

Azərbaycan rəhbərliyi mina təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirirlər. Bunlardan biri də “Mina təhlükəsi ilə mübarizə – dayanıqlı inkişafa gedən yol” mövzusunda ikinci beynəlxalq humanitar konfrans mayın 26-da Bakıda keçirilmişdir. Konfransda BMT-nin Minalardan Təmizləmə Xidmətinin direktoru İlene Kohn beynəlxalq konfransın iştirakçılarna onlayn müraciət etmiş və bildirmişdir ki, BMT ölkələrin minalardan təmizlənməsinə, minaların yayılmasının qarşısının alınmasını təşviq etməyə davam edəcək. “Azərbaycan hökuməti, ANAMA minaların təmizlənməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görür. ANAMA həm də digər ölkələrlə təcrübəsini bölüşür ki, bu da çox vacibdir” [15].

Bundan əlavə “Sülhün Kökləri” beynəlxalq humanitar təşkilatının təsisçisi və rəhbəri Heidi Kühn videomüraciətində Azərbaycana səfəri çərçivəsində minalardan əziyyət çəkmiş insanların acı hekayələrini eşitdiyini, onları dinlədiyini qeyd etmişdir: “Biz minalanmış əraziləri bağlara çevirməliyik. Bu gün 60-a yaxın ölkə 100 milyona yaxın mina və partlamamış sursatla çirklənib. Azərbaycan da bu ölkələrdən biridir. Azərbaycanın ərazilərində 1 milyondan artıq mina və partlamamış sursat basdırılıb. Biz minaları təmizləmək və yenilərinin basdırılmasının qarşısını almaq üçün birgə işləməliyik. Biz insanlıq üçün birləşməliyik” [3, s.5].

Bakıda keçirilən konfransın ilk sessiyası “Milli mülkiyyət və beynəlxalq dəstək – bunun üçün ən uyğun tarazlıq axtarışında olmaq” mövzusunda həsr olunmuşdur. Çıxışlarda bildirilib ki, Azərbaycan dünyada minalar və partlamamış hərbi sursatlar ilə ən çox çirklənmiş ölkələr sırasındadır. Mina problemi ölkələrin o cümlədən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinin inkişafı üçün maneə yaradır. Minaların təmizlənməsi gələcəkdə buraya köçürüləcək insanların elektrik, su təchizatı problemlərinin aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir.

Tədbirdə diqqətə çatdırılmışdır ki, 147 min hektar Azərbaycan ərazisi minalarla çirklənmişdir. Minalar arasında ən çox rast gəlinən Ermənistanda

istehsal olunan qara plastik minalardır. Azərbaycan hökumətinin, ANAMA-nın əsas məqsədlərindən biri dünya icmaları ilə bir araya gələrək təcrübə mübadiləsi aparmaq, səmərəli minatəmizləmə siyasəti ortaya qoymaq və əməkdaşlığı gücləndirməkdir.

“Minasız dünyaya nail olmaq üçün qlobal tərəfdaşlıq” mövzusunda ikinci sessiyada Azərbaycanın qlobal səviyyədə humanitar minatəmizləmə prosesinə verdiyi töhfələrdən bəhs edilərək diqqətə çatdırılıb ki, ərazilərin yenidən bərpası üçün minatəmizləmə prosesi çox vacibdir. Minatəmizləmə yalnız bundan əziyyət çəkən ölkələrin məsuliyyəti olmamalıdır. Eyni zamanda, digər ölkələr, beynəlxalq ictimaiyyət, minadan əziyyət çəkən ölkəyə yardım etməlidir. Həmçinin tədbirdə Ottava Konvensiyasının vacibliyi vurğulanmışdır.

Tədbirin “Minaların və müharibənin partlayıcı qalıqlarının insan təhlükəsizliyinə təsiri” mövzusunda növbəti sessiyasında çıxış edənlər bildirişlər ki, minaların təmizlənməsi böyük məbləğdə vəsait tələb edir. Konfransın sonunda “Bəyannamə” qəbul olunmuş və sonra BMT Baş katibinin qanunun aliliyi və təhlükəsizlik institutları üzrə köməkçisi Aleksandr Zuyev bu bəyannamənin qəbulunun əhəmiyyətini vurğulamışdır. O, beynəlxalq konfransın təşkilinə görə ANAMA-ya və BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinə təşəkkür etmiş və bildirmişdir ki, konfrans çərçivəsində vacib və maraqlı müzakirələr aparılmışdır. Daha sonra A.Zuyev minə təhlükəsinin qarşısının alınmasında beynəlxalq həmrəyliyin vacibliyini qeyd etmişdir [15].

Konfransın birinci günü qonaqlar Ağdama səfər etmiş bərpa-quruculuq planları ilə tanış olmuş, minə partlayışları nəticəsində zərərçəkmiş amputant futbolçuların oyununu izləmişdilər. Onlar, həmçinin ANAMA-nın fəaliyyət göstərdiyi minatəmizləmə sahəsinə baxmış, minaların partlayış yolu ilə zərərsizləşdirilməsinin şahidi olmuşdular.

Ətraflı məlumata görə təşəkkür edən BMT-nin nümayəndəsi Aleksandr Zuyev qısa müddətdə ölkəmizdə böyük quruculuq işlərinin getdiyinin, iqtisadiyyatın davamlı inkişaf etdiyinin şahidi olduğunu, Azərbaycanda təhlükəsizlik məsələlərinin uğurla həll olunduğunu, hüquq-mühafizə orqanlarının bu istiqamətdə üzərilərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəldiyini qeyd etmişdir [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişinə əsasən xarici dövlətlərin diqqətini cəlb etmək, erməni vandalizmini açmaq məqsədilə bu dövlətlərin nümayəndələrinin bölgəyə səfərləri təşkil edilir və bir sıra tədbirlər keçirilir. Bunlardan biri də 2023-cü il may ayının 25-də Ağdam şəhərində keçirilmiş beynəlxalq konfransdır. Ağdam konfransı “Mina təhlükəsizliyi ilə mübarizə – dayanıqlı inkişafa gedən yol” adı altında keçirilmişdir [1].

Konfransda açılış nitqi ilə çıxış edən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Emin Hüseynov dövlətimizin başçısının tapşırıqlarına uyğun olaraq azad olunmuş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, dayanıqlı məskunlaşmanın təmin edilməsi istiqamətində aparılan işlər barədə məlumat vermişdir.

Konfransda çıxış edən ANAMA-nın İdarə Heyətinin sədri Vüqar Süleymanov keçirilən konfransın mina təhlükəsi ilə mübarizə istiqamətində qlobal həmrəylik nümayiş etdirərək yeni tərəfdaşlıqlar qurmaq və minasız dünyaya yol açacaq konkret fəaliyyət planları hazırlamaq üçün yeni bir imkan yaratdığını diqqətə çatdırmışdır [1].

ANAMA İdarə Heyətinin sədrinin müavini Samir Poladovun sözlərinə görə, "...Bu torpaqlarda kasetli sursatlar, piyada və tank əleyhinə minalar, partlamamış sursatlar aşkar olunur. Ən çox rast gəlinən minalar plastik minalardır. Bu, Ermənistanda istehsal olunan minalardır... Azərbaycana verilən xəritələrin yalnız 25 faizinə inanmaq olar. Statistika göstərir ki, indiyə qədər mina partlayışlarının 70 faizi əvvəlki təmas xəttində arxada baş verib. ANAMA-nın hədəfi təmizlənən ərazilərin sahəsini illik 50 min hektara çatdırmaqdır" [5].

Bütün bunlarla yanaşı, Böyük Britaniya Parlamentində İcmalar Palatasının üzvü, Partlayış Təhlükələri üzrə Parlament Qrupunun sədri Metyu Offord qeyd edib ki, proses böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Mən təqdir edirəm ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələni milli prioritetə çevirib. Ölkənin tərəqqisi üçün minaların təmizlənməsi vacibdir. Azərbaycanın təcrübəsi digər ölkələr üçün nümunə ola bilər. Mən inanıram ki, Ukrayna minaların təmizlənməsi ilə bağlı Azərbaycanın yol xəritəsindən nümunə götürəcək" [5].

Konfransda iştirak edən "Links Europe" şirkətinin direktoru Dennis Sammutun sözlərinə görə: "Cənubi Qafqazda mina təmizlənməsi məsələsinə insani perspektivdən yanaşılmalıdır. Bu gün minalar insanların evlərinə qayıtmasına mane olur. Beynəlxalq ictimaiyyət bu məsələdə Azərbaycana yardım etməlidir, problemin ölçüsünü nəzərə alsaq deyə bilərik ki, bu gün verilən yardım okeanda bir damcı kimidir. Biz birgə işləməliyik, minatəmizləmənin humanitar sferasına fokuslanmalıyıq. Biz dünyanı – beynəlxalq ictimaiyyəti Ağdama gətirməklə yanaşı, bu şəhərdə törədilənləri dünyaya çatdırmalıyıq" [5].

Beləliklə, 51 ölkədən gələn 190-a yaxın rəsmi şəxsin iştirak etdikləri konfrans ANAMA və BMT-nin birgə təşkilatçılığı ilə reallaşmış və belə bir nüfuzlu tədbirin keçirilməsində əsas məqsəd ölkəmizin üzləşdiyi mina probleminin miqyası və törətdiyi fəsadları beynəlxalq ictimaiyyətin, mina təhlükəsi ilə mübarizədə maraqlı tərəflərin diqqətinə çatdırmaq olmuşdur və çatdırılmışdır [5]. Eyni zamanda beynəlxalq tədbirdə qeyd olunmuşdu ki,

Ermənistan işğal dövründə torpaqlarımıza təxminən 1,5 milyondan çox mina basdırıb [12].

Tədbirin “Minaların və müharibənin partlayıcı qalıqlarının insan təhlükəsizliyinə təsiri” mövzusunda çıxış edənlər bildiriblər ki, minaların təmizlənməsi böyük məbləğdə vəsait tələb edir. Dünya ölkələri minatəmizləmə ilə bağlı effektiv siyasət ortaya qoymalı və mina qurbanlarına yardım etməlidir. BMT-nin 1999-cu ildə qəbul etdiyi “Piyadalara qarşı minaların tətbiqi, ehtiyatının toplanması, istehsalı və verilməsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyanın müddəaları da Ermənistan tərəfindən açıq-aydın pozulur [6].

Azərbaycanda Qadın minatəmizləmə qrupunun yaradılması 2023-cü ildə reallaşdırılıb. 2024-cü ildən 25 qadın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə minatəmizləmə əməliyyatları həyata keçirir. Dörd komanda formalaşmışdır. Ümumilikdə fədakar xanımlarımız fəaliyyətə başladıkları gündən 2024-cü ilin sonunadək 3203 997 kvadrat metr ərazini təmizləyiblər. Həmin ərazilərdə 25 tank əleyhinə və 12 piyada əleyhinə mina, həmçinin 77 PHS aşkarlanaraq zərərsizləşdirilmişdir [18].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında “Minatəmizləmə sahəsində xidmətlərə görə” Azərbaycan Respublikası medalının təsis edilməsi ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasının orden və medalları haqqında” qanunda dəyişiklik edilməsi barədə qanun layihəsini 2023-cü ildə Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim etmiş və qəbul olunmuşdur [7].

1991-ci ildən 2023-cü il mayın 2-dək Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlərin bariz nümunəsi olan minalanma fəaliyyəti nəticəsində 3444 nəfər vətəndaşımız zərər çəkmişdir. Onlardan 365-i uşaq, 42 nəfəri qadındır [5].

ANAMA minatəmizləmə fəaliyyətini davam etdirir. Həmçinin dövlətimiz minatəmizləmə sahəsində bir sıra ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir [17].

2023-cü il iyulun 5-də Bakı Konqres Mərkəzində Qoşulmama Hərəkatının Əlaqələndirmə Bürosunun “Qoşulmama Hərəkatı: meydana çıxan çağırışlarla mübarizədə birgə və qətiyyətli” mövzusunda keçirilən nazirlərin görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti çıxış edib. İlham Əliyev öz çıxışında bildirmişdir: “Minalar yenidənqurma prosesini və keçmiş məcburi köçkünlərin azad edilmiş ərazilərə qayıdışını ləngidir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan humanitar minatəmizləmə üzrə xüsusi milli Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi müəyyənləşdirib. Bundan başqa, Azərbaycan global miqyasda humanitar minatəmizləmə səylərini dəstəkləyir və minatəmizləmənin 18-ci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi olması təklifini irəli sürmüşdür. Əminəm ki, Qoşulmama Hərəkatının üzv dövlətləri səsimizi

qlobal miqyasda eşitdirmək üçün Minaların Təsirinə Məruz Qalmış ölkələrin Həmfikirler Qrupunun yaradılması təklifimi dəstəkləyəcəklər” [19].

Onu da qeyd edək ki, 2023-cü il iyulun 18-də ANAMA-nın yaradılmasının 25-ci ildönümü qeyd edilmişdir. Tədbirdə Agentliyin İdarə Heyətinin sədri Vüqar Süleymanov, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Aparat rəhbəri Rüfət Məmmədov, BMT-nin ölkəmizdəki Rezident Əlaqələndiricisi Vladanka Andreyeva, Avropa İttifaqının Azərbaycandakı Nümayəndəliyinin rəhbəri, səfir Peter Mixalko, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili Səbinə Əliyeva çıxış etmişlər. Həmçinin hökumət rəsmiləri, ölkəmizdə akkreditə olunmuş diplomatik korpus nümayəndələri və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının təmsilçiləri də tədbirə qoşulmuşlar.

Tədbirdə qeyd edilmişdir ki, Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatda önəmli islahatlar həyata keçirdiyi kimi, əhalinin təhlükəsizliyi üçün vacib olan ərazilərin minalardan təmizlənməsi problemini də diqqətdə saxlamışdır. Belə ki, 1998-ci il 18 iyul tarixində Ümummillə lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə yaradılan ANAMA minatəmizləmə sahəsində əldə etdiyi 25 illik təcrübəsi ilə qlobal miqyasda aparıcı quruma çevrilib [13].

Tədbirdə çıxış edən Agentliyin İdarə Heyətinin sədri Vüqar Süleymanov qeyd etmişdir ki, 1998-2023-cü illər ərzində ANAMA tərəfindən 910247 ədəd mindən yuxarı mina və digər partlayıcı sursatlar aşkar edilərək zərərsizləşdirmişdir [13].

Onu da qeyd edək ki, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı müddətində 147 min hektar ərazi minalarla çirkləndirilib. Basdırılan minaların içərisində ən təhlükəlisi və ən çox rast gəlinəni Ermənistanın istehsal etdiyi minalardır. Bu minalar plastin kütlədən hazırlanmışdır və aşkarlanması çətinlik yaradır. İşğal dövründə Azərbaycan ərazilərinə 1,5 milyondan çox mina basdırılmışdır. Bölgədə minatəmizləmə işinin 90 faizi ölkənin öz daxili imkanları hesabına aparılır. 2023-cü ilin fevral ayında Avropa İttifaqı, BMT-nin İnkişaf Proqramı və ANAMA Azərbaycanda məcburi köçkünlərin təhlükəsiz qayıdışının dəstəklənməsi məqsədilə yeni layihə reallaşdırıb. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan minalarla çirklənmiş ərazilərinin artıq onda-birini təmizləyib.

2023-cü il avqustun 26-da sahibkarlar tərəfindən Qarabağ Dirçəliş Fonduna “İmprotex Industries” (Azərbaycan) şirkətinin istehsalı olan “Revival P” minatəmizləmə maşını təqdim olunub [9].

Müharibədən sonrakı dövr ərzində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə keyli torpaqlarımız minalardan və partlamamış qurğulardan təmizlənməmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar [4; 8; 10; 11; 21]:

S №	İşin ümumi məzmunu	Hər ilin sonuna olan məlumatlar			
		2021	2022	2023	2024
1	Minalardan partlamamış hərbi sursatlardan azad edilən ərazilərin ümumi həcmi (hektarla)	1963	77090	96000	97224
2	Aşkar edilib zərərsizləşdirilən mina və partlamamış qurğuların ümumi sayı (ədədlə)	2728	87260	93410	103657
3	O cümlədən tank əleyhinə minaların sayı (ədədlə)	450	15303	17000	17044
4	O cümlədən piyada əleyhinə minaların sayı (ədədlə)	910	28259	30000	30163
5	O cümlədən partlamamış qurğuların sayı (ədədlə)	1368	43698	46410	66450
6	Zərər çəkmiş əhalinin ümumi sayı (nəfərlə)	106	299	315	382
7	O cümlədən ölənlərin sayı (nəfərlə)	18	55	57	70
8	O cümlədən yaralananların sayı (nəfərlə)	88	244	248	312

Sonuncu antiterror tədbirlərindən sonra azad edilən ərazilərdə də minatəmizləmə əməliyyatlarına başlanılmışdır.

COP-29-un global mina çağırışı. 19 noyabr 2024-cü ildə COP 29-un fəal iştirakçıları Dünya Ərzaq Mükafatı laureatı, “Sülhün kökləri” beynəlxalq təşkilatının təsisçisi Heidi Kuhn və Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondunun (BAMF) Prezidenti Umud Mirzəyev Qarabağın təhlükəli mina sahələrində olublar. Onlar mina probleminin təcili həllinə və bölgənin bir vaxtlar çiçəklənən meyvə sahələrinin bərpasına diqqət çəkmək üçün aksiya keçiriblər. Keçirilmiş aksiyanın məqsədi məhsuldar torpaqları minalardan təmizləyərək yenidən meyvə bağlarına çevirmək ideyasını global səviyyədə yaymaq olmuşdur. Qlobal liderlərin BMT-nin Bakıda keçirilən İqlim Sammitində bir araya gəldiyi vaxtda “Sülhün kökləri” beynəlxalq təşkilatının təsisçisi Heidi Kuhn ilə Qarabağın minalı zonasına səfər etməklə dünya ictimaiyyətinin diqqətini minaların iqlim dəyişikliyinə göstərdiyi mənfi təsirə yönəltmək idi [2].

1997-ci ildən fəaliyyət göstərən “Sülhün kökləri” beynəlxalq təşkilatının təsisçisi Heidi Kuhn minalanmış Qarabağ bölgəsinə səfərinin məqsədi və təəssüratı ilə bağlı: “COP29-un əsas mövzusu “Yaşıl dünya üçün həmrəylikdir”. Lakin yaşıl dünyaya mina basdırılmış torpaqlarda və müharibənin ölümsəçan izlərinin fermerlərin bağlar salmasına və sahələri becərməsinə mane olduğu halda nail olmaq mümkün deyil. Yaşıl dünyanın ilk addımı təhlükəsiz və məhsuldar torpaqdır. Lakin bu işləri nə münaqişə zamanı, nə də minaların mövcud olduğu dövrdə görmək mümkündür. Təəssüf ki, müharibə Qarabağın təbiətinə sağalmaz yaralar vurub. Mina və

partlamamış sursat insanlarla yanaşı, ətraf mühit üçün də ciddi təhlükə olaraq qalır. 2050-ci ilə qədər dünyada təxminən 10 milyard insan yaşayacaq və artan müharibələr nəticəsində həm torpağa, həm də insan ruhuna səpilən bu terror toxumları gələcək nəsillərin sağlamlığına və normal qidalanmasına mane olacaq. Bütün bunları nəzərə alaraq, “Sülhün kökləri” və BAMF Qarabağda bu aksiyanı keçirməyi qərara aldı. Biz birlikdə dünya liderlərinə müraciət edərək, Azərbaycandakı bütün minaların ləğvi üçün başladığımız kampaniyaya təcili dəstək verməyə çağırırıq” [2].

Nəticə. İşğal dövründə Ermənistan dövləti Azərbaycan torpaqlarında milli-mədəni irsi talayıb və məhv edib (culturcide), şəhərləri (urbicide) və digər yaşayış məntəqələrini dağıdıb və bölgəyə ağır ekoloji ziyan (ecocide) vurub. Azərbaycan torpaqlarında yüz minlərlə minalar, partlayıcı maddələr yerləşdirmişdir. Ancaq Ermənistan Azərbaycana qarşı törədilmiş hərbi cinayətlərə, soyqırımını aktlarına, terror fəaliyyətlərinə, vandalizmə görə hüquqi məsuliyyətdən boyun qaçıra bilməyəcəkdir. O, Azərbaycana dəymiş ağır sosial-iqtisadi ziyana görə kompensasiya ödəməyə məcbur olacaqdır. Hazırda Azərbaycan dövləti Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli və müdrik siyasətinin işığında böyük addımlarla yeni tarixi dövrün vəzifələrini uğurla həyata keçirərək daha böyük gələcəyə doğru inamla irəliləməkdə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağdamda minatəmizləmə fəaliyyəti ilə bağlı II beynəlxalq konfrans / “Respublika” qəz., Bakı, 2023, 26 may, s.4
2. *Aydınoğlu T.* Qarabağın bərpası iqlim tarazlığına töhfə olacaq / “Xalq” qəz., Bakı, 2024, 20 noyabr, s.9
3. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000, 687 s.
4. *Bayramov C.* Mina təhlükəsizliyi ilə bağlı səylər vacibdir / “Xalq” qəz., 2023, 27 may, s.5
5. *Bünyadov V.* Minatəmizləmə təcrübəmiz digər ölkələr üçün nümunədir / “Xalq” qəz., Bakı, 2023, 27 may, s.7
6. *Bədəlov Ə.* Minalar həyat və sağlamlığa ciddi təhdiddir / “Xalq” qəz., Bakı, 2023, 4 iyun, s.4
7. *Eldarqızı N.* Beynəlxalq müstəvidə Ermənistanın ekosidi // “Respublika” qəz., 2023, 20 iyul, s.4.
8. Fərəcov Z. Ermənistan mina terroruna görə cəzasız qalmamalıdır // “Azərbaycan” qəzeti, 4 oktyabr 2023-cü il, s.7.
9. *Fərəcova Z.* Dünya ermənilərin mina terrorunu görmür? // “Azərbaycan” qəz., 2023, 6 sentyabr
10. *Həsənqala İ.* Ərazilərin minalardan təmizlənməsinə 30 il vaxt və 25 milyard ABŞ dolları tələb olunur // “Xalq” qəz., Bakı, 2023, 16 avqust, s.6.
11. *Xaspoladova Ü.* Mina “tarlaları” terrorçuların mənfur xislətinin

- göstəricisidir / “Azərbaycan” qəz., 2023, 6 oktyabr, s.8
12. *Qurbanqızı Z.* Mina təhlükəsi: Beynəlxalq təhlükəsizliyə ehtiyac var / “Respublika” qəz., 2023, 2 iyun, s.12
13. *Qarayev U.* ANAMA humanitar minatəmizləmə sahəsində 25 illik təcrübəsi / “Respublika” qəz., 2023, 20 iyul, s.3
14. *Mirzə A.* İşğaldan azad olunmuş ərazilərin təmizlənməsində davamlı addımlar atılır / “Respublika” qəz., 2023, 16 may, s.3
15. Mina təhlükəsizliyi ilə mübarizə: Dayanıqlı inkişafa gedən yol” / “Xalq” qəz., Bakı, 2023, 21 may, s.5
16. *Mirzə A.* Ərazilərin minalardan təmizlənməsində həmrəylik vacibdir / “Respublika” qəz., 2023, 23 iyun, s.4
17. *Məmmədov N.* Post müharibə dövründə Qarabağda quruculuq və tərəqqi prosesi (2020-2022-ci illər). Bakı: Optimis, 2022, 204 s.
18. *Rəsuloğlu M.* Mina “savaşı”nın zərif qəhrəmanları / “Xalq” qəz., Bakı, 2024, 31 avqust, s.9
19. *Rüstəmli R.* Mina ilə çirklənmə baxımından Azərbaycanla Əlcəzair oxşardır / “Respublika” qəz., 2023, 6 iyul, s.9
20. *Səxavət H.* Mina terroru ekologiyaya ciddi ziyan vurur, biomüxtəlifliyi məhv edir // “Xalq” qəz., Bakı, 16 noyabr, s.4
21. *Yaqubqızı R.* Gizli təhlükələr – mina // “Respublika” qəz., 2023, 23 iyul, s.7

Redaksiyaya daxil olub 28.11.2024

Pedaqoji-psixoloji elmlər

УДК 37

Дзн Чжаочжэнь

*Азербайджанский государственный педагогический университет
1538004171@qq.com*

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.040>

Ключевые слова: интернет и новые медиа, образование и обучение, влияние, требования, перспективы

В статье анализируется применение интернета в образовании и обучении, включая такие аспекты, как образовательные модели, учебные ресурсы и методы обучения. Их применение изменило образовательные модели, что привело к появлению онлайн-образования, дистанционного и смешанного обучения. Интернет, как богатый образовательный ресурс, обогащает методы обучения студентов, делая учебный процесс более гибким и интересным. Однако, применение интернета также несет в себе определенные требования. Одна из проблем - это информационная перегрузка, затрудняющая деятельность студентов в отборе ценной информации из огромного потока. Вопросы гипер безопасности и защиты конфиденциальности также актуальны, требуя усиления образования в области гипер безопасности и повышения осведомленности учителей и студентов о гипер угрозах. Еще одной проблемой являются образовательное неравенство и цифровой разрыв, который может усугубляться применением интернета и новых медиа. Необходимо уделить внимание разнице между городом и селом, а также богатством и бедностью. Для преодоления этих трудностей предлагается повысить информационную грамотность, усилить образование в области гипер безопасности и способствовать образовательному равенству. Прогнозируется, что с развитием технологий применение интернета и новых медиа в образовании и обучении станет еще более широким и глубоким, что будет способствовать реформированию и развитию образования.

Deng Zhaozhen

İNTERNETİN TƏHSİL VƏ TƏLİMƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: internet və yeni media, təhsil və təlim, təsir, tələblər, perspektivlər

Məqalədə təhsil və təlimdə internetin tətbiqi, o cümlədən təhsil modelləri, təlim resursları və tədris metodları kimi aspektlər təhlil edilir. Onların istifadəsi təhsil modellərini dəyişdirərək, onlayn təhsilin, distant təhsilin və qarışıq təhsilin yaranmasına gətirib çıxardı. İnternet zəngin təhsil resursu kimi şagirdlərin öyrənmə üsullarını zənginləşdirir, təlim prosesini daha çevik və maraqlı edir. Bununla belə, internetdən istifadə də müəyyən tələbləri daşıyır. Hipertəhlükəsizlik və məxfiliyin qorunması məsələləri də aktualdır və bu, hipertəhlükəsizlik üzrə təhsilin artırılmasını və müəllimlər və tələbələr arasında hipertəhlükəsizliklər barədə məlumatlılığın artırılmasını tələb edir. Digər problem internet və yeni medianın istifadəsi ilə daha da güclənə bilən təhsil bərabərsizliyi və rəqəmsal uçurumdur. Şəhərlə kəndin, eləcə də zənginliklə yoxsulluğun fərqiə diqqət yetirmək lazımdır. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün informasiya savadlılığının artırılması, hipertəhlükəsizlik üzrə təhsilin gücləndirilməsi və təhsildə ədalətin təşviq edilməsi təklif edilir. Texnologiyanın inkişafı ilə internetdən və yeni mediadan təhsil və təlimdə istifadənin daha da geniş və dərinləşəcəyi proqnozlaşdırılır ki, bu da təhsilin islahatına və inkişafına töhfə verəcək.

Deng Zhaozhen

INFLUENCET OF THE INTERNET ON EDUCATION AND LEARNING

Keywords: Internet and new media, education and learning, influence, requirements,rospects

The article analyzes the application of the internet in education and learning, including aspects such as educational models, learning resources, and teaching methods. Their application has transformed educational models, leading to the emergence of online education, distance learning, and blended learning. The internet, as a rich educational resource, enriches students' learning methods, making the learning process more flexible and engaging. However, the use of the internet also carries certain demands. One of the issues is information overload, which

complicates students' efforts to select valuable information from the vast flow. Issues of hyper security and privacy protection are also relevant, requiring enhanced education in hyper security and increased awareness among teachers and students about hyper threats. Another problem is educational inequality and the digital divide, which can be exacerbated by the use of the internet and new media. It is necessary to pay attention to the difference between urban and rural areas, as well as between wealth and poverty. To overcome these challenges, it is proposed to improve information literacy, enhance education in hyper security, and promote educational equality. It is predicted that with the development of technologies, the application of the internet and new media in education and learning will become even broader and deeper, which will contribute to the reform and development of education.

С развитием информационных технологий интернет и новые медиа стали неотъемлемой частью повседневной жизни людей. В сфере образования использование интернета и новых медиа становится всё более широким, предлагая множество новых возможностей и вызовов для образовательного процесса. Появление интернета и новых медиа изменило традиционные образовательные модели, предоставив студентам и преподавателям более гибкие и персонализированные методы обучения и преподавания. С помощью интернета и новых медиа студенты могут в любое время и в любом месте получать доступ к разнообразным образовательным ресурсам, таким как онлайн-курсы, обучающие видео и учебные игры, что значительно обогащает содержание и формы обучения. Интернет и новые медиа также предоставляют возможности для интерактивного обучения, благодаря которым студенты могут взаимодействовать с преподавателями и одноклассниками на онлайн-платформах, что повышает эффективность и мотивацию к обучению. Однако использование интернета и новых медиа также несет в себе ряд трудностей. Одним из них является информационная перегрузка: студентам часто сложно выделить ценные данные из огромного объема информации, поэтому необходимо повышать их информационную грамотность и навыки фильтрации информации. Вопросы гипер безопасности и защиты конфиденциальности также актуальны: школы и образовательные учреждения должны усиливать обучение гипер безопасности, повышая осведомленность и способности учителей и студентов по защите от

гипер угроз. Кроме того, применение интернета и новых медиа может усугубить проблему образовательного равенства: некоторые университеты и студенты не могут в полной мере воспользоваться предоставляемыми возможностями из-за неравномерного распределения ресурсов и технологий, что требует особого внимания и решения [1]. Чтобы справиться с этими проблемами, рекомендуется повышать информационную грамотность студентов и преподавателей, усиливать обучение гипер безопасности и способствовать образовательному равенству. С дальнейшим развитием технологий применение интернета и новых медиа в образовательном процессе будут все более широким и глубоким, предоставляя мощную поддержку для реформ и развития образования.

1. Основные понятия интернета и новых медиа

Характеристики интернета и новых медиа можно выделить следующим образом:

1. Оперативность. Интернет и новые медиа могут передавать информацию в реальном времени, что делает обратную связь и взаимодействие в процессе обучения более быстрыми и своевременными. Преподаватели могут публиковать учебные материалы и задания на онлайн-платформах, а студенты могут получать и сдавать учебные ресурсы в любое время и в любом месте.

2. Интерактивность. Интернет и новые медиа предоставляют возможности для интерактивного обучения: студенты могут взаимодействовать с преподавателями и сокурсниками через онлайн-платформы. Преподаватели могут предоставлять персонализированное руководство и поддержку студентам, что повышает эффективность обучения.

3. Мультимедийность. Применение интернета и новых медиа обогащает формы учебных ресурсов, включая текст, изображения, аудио и видео. Студенты могут самостоятельно обучаться с помощью онлайн-курсов и образовательных видео, что делает обучение более увлекательным и привлекательным.

4. Индивидуализация. Интернет и новые медиа предоставляют возможности для индивидуализированного обучения. Студенты могут выбирать учебные материалы и способы обучения в соответствии со своими интересами и особенностями, что позволяет реализовать

персонализированное обучение.

II. Влияние интернета на обучение

1. Изменение образовательных моделей

Применение интернета и новых медиа привело к появлению таких новых образовательных моделей, как онлайн-образование, дистанционное обучение и смешанное обучение. Онлайн-образование передает учебные ресурсы студентам через интернет-технологии, позволяя учиться без ограничений по времени и месту, что повышает гибкость и удобство обучения. Дистанционное обучение реализуется с помощью видеоконференций и дистанционных лекций, что позволяет охватить более широкий географический регион. Смешанное обучение сочетает традиционное очное обучение и онлайн-обучение, сохраняя преимущества традиционного обучения и используя достоинства интернета и новых медиа, что улучшает качество обучения.

2. Обогащение учебных ресурсов

Интернет и новые медиа предоставляют разнообразные и богатые учебные ресурсы. Преподаватели могут публиковать учебные материалы, видеоролики и учебные игры на онлайн-платформах, а студенты могут получать доступ к этим ресурсам в любое время и в любом месте. Учебные ресурсы интернета и новых медиа не только обогащают содержание обучения, но и предоставляют мультимедийные формы, такие как текст, изображения и видео, делая обучение более живым и интересным. С помощью учебных ресурсов интернета и новых медиа студенты могут заниматься индивидуальным обучением, выбирая ресурсы, соответствующие их интересам и особенностям, что улучшает эффективность и увлекательность обучения.

3. Изменение методов обучения

Применение интернета и новых медиа изменило методы обучения студентов. Традиционная образовательная модель ориентирована на преподавателя, где студенты пассивно получают знания. Применение интернета и новых медиа делает студентов активными участниками обучения, позволяя им самостоятельно учиться на онлайн-платформах. Студенты могут учиться в своем собственном темпе и по интересам, свободно выбирая время и место для занятий. Интернет и новые медиа также предоставляют возможности для интерактивного обучения: студенты могут взаимодействовать с преподавателями и сокурсниками

через онлайн-платформы, совместно обсуждать проблемы и улучшать мотивацию и эффективность обучения [2, с.5]. Таким образом, обучение становится более индивидуализированным и гибким, что позволяет лучше удовлетворять потребности различных студентов. Применение интернета и новых медиа оказало глубокое влияние на образование и обучение, изменив традиционные образовательные модели, обогатив формы и содержание учебных ресурсов, а также изменив способы обучения студентов, способствуя реформированию и развитию образования.

III. Применение интернета и новых медиа в обучении

1. Информационная перегрузка и сложность фильтрации

Применение интернета и новых медиа привело к появлению огромного количества информационных ресурсов, однако студентам часто сложно отсеять по-настоящему ценные данные. Они могут столкнуться с проблемой информационной перегрузки, что затрудняет эффективное получение и использование информации. Студенты должны улучшать свою информационную грамотность и навыки фильтрации информации, чтобы научиться эффективно находить и оценивать достоверность и точность данных.

2. Гипер безопасность и защита конфиденциальности

Применение интернета и новых медиа породило вопросы гипер безопасности и защиты конфиденциальности. Институтам и образовательным учреждениям необходимо усиливать обучение гипер безопасности, повышать осведомленность учителей и студентов о гипер угрозах и их предотвращении [3]. Учреждениям также нужно разрабатывать соответствующие политики по гипер безопасности и защите конфиденциальности для охраны личных данных студентов и преподавателей.

3. Образовательное равенство и цифровой разрыв

Применение интернета и новых медиа в образовании может усугубить проблему образовательного равенства. Из-за неравномерного распределения ресурсов и технологий некоторые школы и студенты не могут в полной мере воспользоваться образовательными возможностями, предоставляемыми интернетом и новыми медиа, что создает вызов для образовательного равенства. Студенты в некоторых районах могут сталкиваться с проблемами подключения к интернету, что

затрудняет онлайн-обучение. Необходимо также учитывать проблему цифрового разрыва, то есть различий между городскими и сельскими районами, бедными и богатыми слоями населения в доступе к новым технологиям [4]. Университетам и образовательным учреждениям следует принимать меры для сокращения разрыва в образовательных ресурсах и технологиях, чтобы каждый студент имел равные возможности для обучения с помощью интернета и новых медиа.

Применение интернета и новых медиа в образовании и обучении несет множество требований. Студенты должны повышать свою информационную грамотность и навыки фильтрации информации, Университеты и образовательные учреждения должны усиливать обучение гипер безопасности и защите конфиденциальности, а также уделять внимание вопросам образовательного равенства и цифрового разрыва, чтобы каждый студент имел равные возможности для обучения с помощью интернета и новых медиа.

IV. Рекомендации по преодолению требований

1. Повышение информационной грамотности

Университеты и образовательные учреждения должны включить информационную грамотность в учебные программы, обучая студентов эффективному поиску, оценке и использованию информации. Преподаватели могут направлять студентов к надежным источникам информации, обучать навыкам фильтрации и систематизации данных, развивая информационную грамотность и критическое мышление студентов.

2. Усиление обучения гипер безопасности

Университеты и образовательные учреждения должны усилить обучение гипер безопасности, обучая студентов защите личных данных и конфиденциальности. Преподаватели могут преподавать основные знания и навыки гипер безопасности, такие как настройка паролей, защита от фишинга и другие. Учреждения должны создавать и поддерживать комплексные механизмы управления гипер безопасностью для защиты личных данных студентов и преподавателей.

3. Содействие образовательному равенству

Государство может увеличить инвестиции в образование, предоставляя больше ресурсов и поддержки, чтобы каждый студент мог воспользоваться возможностями, предоставляемыми интернетом и

новыми медиа. Университеты и образовательные учреждения должны предоставлять необходимое оборудование и доступ к интернету, чтобы обеспечить возможность онлайн-обучения для всех студентов. Через механизмы сотрудничества и обмена образовательными ресурсами можно сократить разрыв между городом и деревней, богатыми и бедными [5]. Университеты и учреждения также могут проводить комбинированные онлайн и офлайн учебные мероприятия, чтобы каждый студент имел равный доступ к образовательным ресурсам.

Для преодоления вызовов, связанных с применением интернета и новых медиа в образовании и обучении, необходимо повысить информационную грамотность, усилить обучение гипер безопасности и содействовать образовательному равенству. Университеты, образовательные учреждения, преподавателя и государство должны совместно работать, чтобы предоставить студентам качественные условия обучения и создать благоприятную образовательную среду, в которой они смогут в полной мере воспользоваться преимуществами интернета и новых медиа и получить качественное образование.

V. Заключение

Применение интернета и новых медиа оказало глубокое влияние на образование и обучение, предоставляя студентам больше учебных ресурсов и возможностей, обогащая содержание и формы обучения. Студенты могут самостоятельно обучаться на онлайн-платформах, реализуя персонализированные и гибкие способы обучения. Преподавателя могут использовать интернет и новые медиа для помощи в обучении, предоставляя более богатые учебные ресурсы и возможности для интерактивного обучения.

Однако, применение интернета и новых медиа также несут в себе определенные вызовы. Студенты часто сталкиваются с проблемой информационной перегрузки и сложностью фильтрации информации, что требует повышения их информационной грамотности и навыков фильтрации. Вопросы гипер безопасности и защиты конфиденциальности также актуальны, и университеты и образовательные учреждения должны усиливать обучение гипер безопасности и защиты конфиденциальности. Проблемы образовательного равенства и цифрового разрыва также требуют внимания, чтобы каждый студент имел равные возможности для обучения с помощью интернета и новых медиа.

Студенты должны повышать свою информационную грамотность и навыки фильтрации информации, Университеты и образовательные учреждения должны усиливать обучение гипер безопасности и защиты конфиденциальности, а государство должно увеличивать инвестиции в образование для сокращения разрыва в образовательных ресурсах и технологиях и содействия образовательному равенству. Только совместными усилиями можно в полной мере использовать преимущества интернета и новых медиа для продвижения реформ и развития образования.

Применение интернета и новых медиа уже изменило модели и способы образования и обучения, предоставляя студентам более широкие возможности и пространство для обучения. С развитием технологий применение интернета и новых медиа в образовании станет еще более широким и глубоким. У нас есть основания верить, что интернет и новые медиа станут важной поддержкой и движущей силой в образовании и обучении, предоставляя студентам лучшие условия и возможности для обучения и развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Вэньцзюань*. Поверхностный анализ традиционного образования и онлайн-образования // Библиотека знаний, 2020 (07), с.12-14

2. *Ли Син*. Поверхностное сравнение онлайн-образования и традиционного образования – на примере изменения модели преподавания в особый период // Изобретения и инновации (профессиональное образование), 2021 (01), с.36-37

3. *Чжу Сяомань, Ци Дун*. Вызовы: адаптация и инновации в школьном нравственном воспитании // Исследования в области образования, 2018, с.5-14

4. *Юй Госян, Синь Тао, Шэнь Цзилян*. Эффективность преподавания учителей: структура и факторы влияния // Психологический журнал, 2023, с.159-166

5. *Яо Юэюэ*. Онлайн-образование – важная поддержка пожизненного образования // Научно-образовательный бюллетень, 2020 (03), с.24-25. DOI:10.16871/j.cnki.kjwhb.2020.03.011

Redaksiyaya daxil olub 31.10.2024

UOT 37

N.E.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nargiz_ahmedova@mail.ru

KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN MAHİYYƏTİ VƏ GƏLƏCƏK MÜƏLLİMLƏRDƏ ONUN FORMALAŞDIRILMASI

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.042>

Açar sözlər: *struktur, ünsiyyət, kommunikativ bacarıqlar, refleksiya, informasiya*

Kommunikativ bacarıqların mahiyyəti onun strukturunun müəyyən-
ləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Kommunikativ bacarıqların bir çox elementləri vardır
ki, onların aydınlaşdırılması mahiyyətini açmaq üçün çox vacibdir. Müəllimin
kommunikativ bacarıqlarının mahiyyət və məzmununun dəqiq müəyyənləşdirilməsi
baxımından ona müxtəlif münasibətlərin və yanaşmaların öyrənilməsi olduqca
vacibdir. Məqalədə bu sahədə tədqiqat apararı bir sıra pedaqoq və psixoloqların
fikirlərinə təhlil verilmiş və onlar ümumiləşdirilərək müəyyən nəticə çıxarılmışdır.
Problemə dayanıqlı inkişaf kontekstində yanaşılmış və gələcək müəllimlərdə
kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının bir sıra vəzifələri şərh edilmişdir.

H.E.Ахмедова

СУЩНОСТЬ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ И ИХ ФОРМИРОВАНИЕ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Ключевые слова: *структура, общение, коммуникативные навыки, рефлексия, информация*

Сущность коммуникативного умения тесно связана с определением
его структуры. Существует множество элементов коммуникативных навыков,
уточнение которых очень важно для раскрытия их сущности. Очень важно
изучить различные отношения и подходы к учителю, чтобы четко определить
сущность и содержание его коммуникативных навыков. В статье анали-
зируются взгляды ряда педагогов и психологов, проводящих исследования в
этой области, обобщаются и делаются определенные выводы. Проблема
рассматривается в контексте устойчивого развития и разъясняется ряд задач
по формированию коммуникативных навыков у будущих учителей.

THE ESSENCE OF COMMUNICATIVE SKILLS AND ITS FORMATION IN FUTURE TEACHERS

Keywords: *structure, communication, communication skills, reflection, information*

The essence of communicative skills is closely related to the definition of its structure. There are many elements of communication skills, the clarification of which is very important to reveal its essence. It is very important to study different attitudes and approaches to a teacher in order to clearly define the essence and content of his/her communication skills. The article analyzes the views of a number of educators and psychologists conducting research in this area, and summarizes them and draws certain conclusions. The problem is approached in the context of sustainable development and a number of tasks for the formation of communicative skills in future teachers are explained.

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji prosesdə müvəffəqiyyət qazanmaqda başlıca amillərdən biri müəllimin yüksək kommunikativ ünsiyyət bacarıqlarına malik olması və ondan istifadənin texnoloji əsaslarını bilməsidir. Bu baxımdan hələ tələbəlik illərində gələcək müəllimlərdə formalaşdırılması zəruri olan bir sıra keyfiyyətlər içərisində kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması olduqca mühüm və əsas yerlərdən birini tutur.

Əvvəlcə kommunikativ bacarıqların strukturunun nələrdən ibarət olmasına mütəxəssislərin münasibətlərini nəzərdən keçirək.

S.B.Elkanov kommunikativ bacarıqların aşağıdakı elementlərini qeyd edir: həmsöhbətin qiymətləndirilməsi və anlanması, özünü ifadə etmə, ortaq baxış tapmaq, ünsiyyət prosesini idarə etmək, lazımı düzəlişlər etmək bacarığı [3]. Kommunikativ bacarıqlar nəzəriyyəsinin işlənməsinə xüsusi töhfə vermiş A.V.Mudrik isə kommunikativ bacarıqların strukturunda kommunikativ situasiyanı idarə etmək, yəni mövcud bilik və bacarıqları, ideyaları kombinasiya edərək, ünsiyyət texnikalarını situasiyaya uyğun dəyişdirərək yeni situasiyaya köçürmək bacarığı” [10] kimi qeyd edir. Y.A.Smironova, K.D.Xalina, T.V.Kapustina kommunikativ bacarıqları insanın kommunikasiya aktına daxil olmağa və ünsiyyətdə qarşıda qoyulan məqsədlərə çatmağa hazır olması kimi nəzərdən keçirirlər [17, s.209-213]. Bu yanaşmaya İ.N.Zotovanın da konsepsiyası yaxındır. O, kommunikativ bacarıqları insanın özü və başqaları haqqında psixoloji bilikləri, ünsiyyət vərdişləri, peşə və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirlərin məqsəd və şəraitinə uyğun olaraq səmərəli ünsiyyət qurmağa imkan verən davranış strategiyası kimi səciyyələndirir [5, s.109].

A.A.Leontyev [9] və K.M.Levitan [8] aşağıdakı bacarıqları kommunikativ bacarıqların tərkib hissəsi hesab edirlər: davranışa nəzarət etmək

qabiliyyəti, diqqəti asanlıqla ötürmək bacarığı, sosial persepsiya bacarığı, özünü təqdim etmə bacarığı. İ.V.Voronina həll olunan peşə məsələlərinə görə kommunikativ bacarıqları informasiya (kommunikativ biliklərin mahiyyəti haqqında yeni nəzəri biliklərin mənimsənilməsi, müəllimin peşə fəaliyyətində kommunikativ biliklərin yeri və rolu haqqında nəzəri biliklərin mənimsənilməsi, müəllimin peşə fəaliyyətində telekommunikasiya vasitələrindən istifadə haqqında nəzəri biliklərin mənimsənilməsi), peşə (refleksiya qabiliyyəti, sosial persepsiya bacarığı, şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, sualları dəqiq və aydın ifadə etmə bacarığı), nəzarət-tənzimləyici (ünsiyyət prosesini təşkil etmək, korreksiya etmək, onu idarə etmək, qarşılıqlı təsirlərin səmərəliliyini qiymətləndirmək bacarığı, kommunikativ bacarıqları həyata keçirə bilmək bacarığı) kimi üç qrupa ayırır [2, s.37-38].

V.A.Kan-Kalik müəllimin kommunikativ bacarıqlarını insanlarla ünsiyyət qurmaq, düzgün ünsiyyət sistemi vasitəsilə təhsilalanlara birgə yaradıcı qabiliyyəti təşkil etmək, ünsiyyəti məqsədyönlü şəkildə təşkil edib onu idarə etmək bacarığı kimi təsvir edir [6, s.12-13].

İ.A.Zimnyaya kommunikativ bacarıqları kommunikativ məsələləri həll etmək, ünsiyyət zamanı etikəti riayət etmək bacarığı, işgüzar ünsiyyət vərdisləri kimi başa düşür [4, s.24]. Q.K.Selevko kommunikativ bacarıqlar dedikdə, kommunikasiyaya daxil olmaq, sərbəst ünsiyyət qurmaq bacarığını nəzərdə tutur [12, s.138]. Y.L.Kolomenski “kommunikativ bacarıqlar” anlayışı altında həmsöhbəti dinləmək, emosional yaşantı keçirmək, həmsöhbətin diqqətini cəlb etmək, öz fikrinə və başqalarının fikirlərinə tənqidi yanaşmaq” kimi başa düşür [6, s.39].

Qloballaşma proseslərinin dərinləşdiyi bir dövrdə insanların müxtəlif mədəniyyət nümayəndələri ilə birgə işlədiyini nəzərə alaraq, gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların komponenti kimi mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılması zərurəti də əsaslandırılır. Məsələn, V.V.Safonova yazır: “*mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqları şəxsiyyətin kommunikativ bacarıqlarının bir hissəsidir*” [11, s.62].

Avropa ölkələri müəlliflərindən F.Bastians və S.Kluge kommunikativ bacarıqlar dedikdə, linqvistik hərəkətlərə əsaslanan müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə başqa insanlarla ünsiyyət zamanı anlaşmaya nail olma bacarığını nəzərdə tuturlar. Onların fikirlərinə görə, kommunikativ bacarıqlarda söhbəti başlamağa, onu dəstəkləməyə və bitirməyə hazır olmaq, habelə həmsöhbəti dinləyib onu kəsməmək, məlumatların emosional aspektlərini duymaq və müvafiq tərzdə reaksiya vermək qabiliyyətidir [17]. H.Şuler və D.Barthelme, D.Lanq kommunikativ bacarıqları “əlaqə qurub saxlamaq, rolları başa düşüb qəbul etmək, habelə informasiya əldə edib, şərh etmək kimi sosial-koqnitiv vərdislər” hesab edirlər [18].

Göründüyü kimi, xarici tədqiqatlarda kommunikativ bacarıqlar daha çox “hazırolma” kateqoriyası vasitəsilə açıqlanır, yəni emosional-motivasiya aspekti daha çox qabardılır. Kommunikativ bacarıqların strukturunda linqvistik (dil), sosiolinqvistik, sosiomədəni, diskursiv və strateji bacarıqları qeyd edirlər. Linqvistik (dil) bacarıqları mənimsənilmiş dil işarələri və onların birləşdirilməsi qaydalarının köməyi ilə sonsuz sayda dil baxımından düzgün cümlələr qurmaq qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Sosiolinqvistik bacarıqlar kommunikasiya aktının bu sosiolinqvistik kontekstinə uyğun olan nitqi anlamaq və istehsal etmək qabiliyyəti kimi təsvir edilir. Sosiomədəni bacarıqlar sosiomədəni kontekstə uyğun olan elementlərdən, yəni qayda, adət, norma, stereotiplədən istifadə etmək qabiliyyəti kimi başa düşülür. Diskursiv bacarıqlar diskurs yaratmaq, yəni mətn yaratmaq üçün sözlərin forma və mənalarını şərh etmək qabiliyyəti kimi şərh olunur. Strateji bacarıqlar kommunikasiyada ritorika və ya pauzanın effektini gücləndirmək lazım gəldikdə, verbal və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməni nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, yanaşmalar çox müxtəlifdir. Lakin əsas cəhət ondan ibarətdir ki, bu yanaşmaların hamısı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və məhz buna görə də onlar arasında ortaq məqamları tapmaq mümkündür. Bu ortaq məqamlarda vurğulanan müddələrdən çıxış etməklə biz ali pedaqoji məktəb tələbələrində formalaşdırılması zəruri olan kommunikativ bacarıqları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik: *kommunikativ bacarıqlar peşə fəaliyyəti çərçivəsində pedaqoji məsələlərin və pedaqoji situasiyaların həlli zamanı məhsuldar qarşılıqlı fəaliyyəti həyata keçirməyə imkan verən peşə əhəmiyyətli keyfiyyətlərdən ibarətdir.*

Müəllim peşəsi yüksək səviyyədə kommunikativ bacarıqlar tələb edir. Müəllim peşəsi həm təhsilalanlarla, həm də onların valideynləri, habelə həmkarlarla səmərəli kommunikasiyanın priyom və vasitələrinə mükəmməl şəkildə yiyələnməni tələb edən peşələrdən biridir. Səmərəli kommunikasiya dedikdə, müəllimin təhsilalanlarla, habelə onların valideynləri və həmkarlarla elə bir ünsiyyəti başa düşülür ki, bu, müəllimin pedaqoji prosesdə öz funksiyalarını həyata keçirməsinə şərait yaradır. Fikrimizcə, kommunikativ bacarıqlar müxtəlif (bizim halda pedaqoji) situasiyalarda səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsi vasitəsi və başqa bacarıqların formalaşmasının əsasını təşkil edir. Kommunikativ bacarıqlar pedaqoji fəaliyyətin məhsuldarlığının sistem yaradan amili olmaqla həm peşə bilik və bacarıqlarının əldə edilməsinə, həm də müəllimin və onun şagirdlərinin şəxsiyyət kimi inkişafına şərait yaradır.

Kommunikasiyanın əsas vasitələrindən istifadə etməklə informasiya mübadiləsinə həyata keçirmək qabiliyyəti olmadan təlim fəaliyyətini həyata keçirmək, tədris materialını maraqlı, aydın və anlaşılıqlı şəkildə izah etmək, təhsilalanlarla emosional təmasları idarə etmək, pedaqoji cəhətdən məqsədə müvafiq qarşılıqlı təsirlər qurmaq, yaranan ziddiyyət və münaqişələri

konstruktiv şəkildə həll etmək, ümumiyyətlə təhsilalanlara tərbiyəvi təsir göstərmək mümkün deyil. Bir sözlə, didaktik bacarıqların olması birbaşa kommunikativ bacarıqların formalaşmasından asılıdır.

Dayanıqlı inkişaf kontekstində pedaqoji ali məktəb tələbələrində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasını isə biz tələbələrin gələcəkdə uğurlu pedaqoji peşə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lazım olan davamlı keyfiyyətlərə məqsədyönlü yiyələnməsi prosesi kimi başa düşürük.

Kommunikativ bacarıqlar bizim tədqiqatımızda gələcək müəllimlərin peşə səriştəliliyinin tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyindən, burada ali pedaqoji məktəb tələbələrində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması məsələsi ön plana çıxır. Əminik ki, burada məqsəd kimi müvafiq bilikləri ötürməyi götürmək yanlışdır. Bu məqsəd dayanıqlı inkişaf kontekstində gələcək müəllimlərin peşə səriştəliliyinin formalaşdırılması vasitəsilə müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan da ali pedaqoji məktəb tələbələrində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasının məqsədini biz tələbələrin şəxsiyyət kimi maraqlarına və dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğun olaraq pedaqoji profilli mütəxəssis hazırlığının səmərəliliyinin yüksəldilməsində görürük. Bunun üçün ali məktəbdə müvafiq şəraitin yaradılması xüsusi önəm təşkil edir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün mərhələli şəkildə təhsil və dayanıqlı inkişaf naminə təhsil üçün strateji əhəmiyyətli aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- dayanıqlı inkişaf haqqında digər tədris fənləri üçün nəzəri və metodoloji baza rolunu oynayacaq biliklər sisteminin formalaşdırılması, bunun üçün müəyyən xüsusi ixtisas fənlərinin imkanlarının artırılması;

- tələbələrin tərəküründə insan fəaliyyətinin bir-biri ilə sıx bağlı olan iqtisadi, sosial və ekoloji tərəflərinin bir araya gətirilməsi, ekoloji, sosial və iqtisadi təhlükəsizliyə, dayanıqlı inkişafa dəyər kimi yanaşmanın formalaşdırılması;

- dayanıqlı inkişaf tematikalarını mövcud tədris fənlərinə inteqrasiya etdirməyə və onların məzmununu zənginləşdirməyə imkan verən metodiki təminatın yaradılması, xüsusi kursların tətbiq edilməsi;

- gələcək müəllimdə pedaqoji təhsilin nəticələrinə, o cümlədən formalaşdırılmış kommunikativ bacarıqlara emosional münasibətin formalaşdırılması;

- gələcək pedaqoqlarda kommunikativ bacarıqların formalaşma dərəcəsinin diaqnostikası üçün monitorinq keçirilməsi və s.

Qeyd edək ki, O.A.Abdulina, V.A.Slastenin və digər bir sıra digər mütəxəssislər onları müəyyən etməyə xüsusi tədqiqatlar aparırsalar da [1; 14], pedaqoji kadrların, o cümlədən ali məktəbdə hazırlıq mərhələsində olan gələcək müəllimlərin dayanıqlı inkişaf kontekstində kommunikativ bacarıqlarının formalaşma dərəcəsinin dəqiq meyarları işlənməmişdir.

Araşdırdığımız bu tədqiqatlara əsaslanaraq kommunikativ bacarıqların komponentlərinin (koqnitiv, motivasiya-dəyərlər, refleksiya) formalaşma dərəcəsinə nəzərə almağı vacib hesab edirik. Bu komponentlərin hər biri müəyyən göstəricilərin məcmusunda açıqlandığından onların formalaşmasının necə və hansı şəraitin yaradılması hesabına təmin edilməli olduğunu nəzərdən keçirək. Bunu bu komponentlərin mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq və onların gələcək müəllimin kommunikasiya bacarıqlarının formalaşmasında yerinin müəyyən edilməsi üçün vacib hesab edirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kommunikativ bacarıqların koqnitiv komponenti ilə bağlı istənilən bacarığın formalaşması yalnız biliklər əsasında mümkündür. Kommunikativ biliklərin formalaşması üçün əsas baza, təməl dayanıqlı inkişaf kontekstində nəzəri dünyagörüşü bilikləri, davamlı təsəvvürlər, o cümlədən, ünsiyyət normalarına müvafiq dialoq aparma, arqumentləşdirmə üsullarına, kommunikasiya priyomlarına, öz hisslərini və düşüncələrini ifadə etmə üsullarına dair biliklərdən ibarətdir. Bu meyarın göstəriciləri gələcək müəllimin dayanıqlı inkişaf haqqında biliklərinin onun baxış və əqidəsinə çevrilməsi, dayanıqlı inkişaf naminə təhsilin inkişafında maraqlı olmasıdır.

Kommunikativ bacarıqların motivasiya-dəyərlər komponenti gələcək müəllimin ölkəmizin dayanıqlı inkişafa nail olma istiqamətində fəaliyyətə emosional münasibəti nəzərdə tutur. Bunun göstəricilərinə kommunikasiya aktına başlamaq arzusu (tələbatı), cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı kontekstində müxtəlif hərəkətlərə hazır olmanı aid etmək olar. Bu arzu, tələbat yoxdursa, kommunikasiya da yoxdur. Əslində bu, daha dərin məsələlərə, yəni şəxsiyyətin yönəlişliyi, o cümlədən müəllim peşəsini seçməsində motivinə gedib çıxır. Seçim və fəaliyyət dayanıqlı inkişafa üz tutan cəmiyyətdə baş verdiyindən bu göstərici dayanıqlı inkişafın ideallarına xidmət edir.

Refleksiya meyarı ünsiyyətdə olan gələcək müəllimlərin motivlərinin, hərəkətlərinin və onların nəticələrinin refleksiyasında öz ifadəsini tapır. Bu komponentə aşağıdakı göstəricilər daxildir: pedaqoji qarşılıqlı təsirlərin əsas qaydalarını nəzərə almaqla informasiyanı səmərəli və konstruktiv şəkildə ötürmək və qavramaq, dialoq, monoloq və refleksiya (öz obrazını yaratmaq, özünüqiymətləndirmə, özünüdərk [13, s.3-12] qabiliyyətləri əsasında öz kommunikativ təcrübəsini zənginləşdirməyə, fəaliyyətinin nəticələrini, peşə baxımından özünütəkmilləşdirmə perspektivlərini və yollarını qiymətləndirmə, öz peşə davranışını korreksiya etmə, kommunikativ bacarıqlarının komponentlərinin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirməyə hazır olma.

Qeyd edilən meyar və göstəricilər gələcək müəllimlərin kommunikasiya sahəsində bacarıqlarının formalaşma səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Gələcək müəllimlərin kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması sadalanan komponentlərinin bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə, sistemli, həmahəng

inkişafında pozitiv dinamika ilə təyin olunur. Eyni zamanda “formalaşma” anlayışının əsas aspektini hansısa bir mükəmməl halın olmaması təşkil edir. Başqa sözlə, bu proses sonsuz və fasiləsizdir. Şəxsiyyətin formalaşması prosesi sonsuz olduğu kimi, gələcək müəllimin kommunikativ bacarıqlarının formalaşması prosesi də sonsuzdur. Buna görə də ali məktəbdə kommunikativ bacarıqların formalaşma səviyyəsinin ali məktəbdə öz pik həddinə çatdığını söyləmək olmaz. Bu bacarıqlar təkmilləşdirilməlidir. Buna görə də tələbələri gələcəkdə özünüinkişafa həvəsləndirmək lazımdır, çünki kommunikativ bacarıqlara nail olma dərəcəsi bir çox mənada tələbələrin motivasiyasından asılıdır.

Cəmiyyət dəyişir, yeniləşir, bilik, bacarıq və vərdislərə verilən tələblər də yeniləşir, yeni mahiyyət və məna kəsb edir. Başlıca məsələ təkcə bilmək, öyrənmək deyil, bildiklərini, bacarıqlarını tətbiq etməyi bacaran, kommunikativ ünsiyyət bacarıqlarından məharətlə istifadə etməyə qadir olan və özünü təkmilləşdirmək, özünüinkişaf yolu ilə öz bacarıq və səriştəsini təkmilləşdirmək, artırmaq marağında və motivində olan şəxsiyyətlər yetişdirməkdir.

Kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması problemi üzrə pedaqoji tədqiqatların təhlili göstərir ki, gələcək müəllimlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması prosesində bu prosesin səmərəli olması üçün müəyyən pedaqoji şərtlərə əməl etmək lazımdır. İndi həmin şərtlərin təhlilinə keçid edək.

ƏDƏBİYYAT

1. *Абдуллина О.А.* Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования / О.А.Абдуллина. М.: Просвещение, 1984, 207 с.
2. *Воронина И.В.* Методика использования электронных образовательных ресурсов как средства формирования коммуникативных умений у будущих учителей при изучении мультимедиа и интернет-технологий: дисс. ... канд. педаг. наук. Волгоград, 2018, 137 с.
3. *Елканов С.Б.* Основы профессионального самовоспитания будущего учителя: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. Москва: Просвещение, 1989, 189 с.
4. *Зимняя И.А.* Педагогическая психология / И.А.Зимняя. М: Логос, 2004, 384 с.
5. *Зотова И.Н.* Коммуникативная компетентность как аспект социализации личности студента в условиях информатизации общества // Актуальные социально-психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века, Кисловодск, 2006, 109 с.

6. *Кан-Калик В.А.* Учителю о педагогическом общении. Москва: Просвещение, 1987, 190 с.
7. *Коломенский Я.Л.* Социальная психология. СПб.: ЗАО «Изд-во «Питер», 1999, 244 с.
8. *Левитан К.М.* Основы педагогической деонтологии: учебное пособие для высшей школы. М.: Просвещение, 1994, 190 с.
9. Леонтьев А.А. Педагогическое общение: Под ред. М.К.Кабардова. М.: Нальчик, 1996, 96 с.
10. *Мудрик А.В.* Общение как фактор воспитания школьников. М.: Педагогика, 1984, 111 с.
11. *Сафонова В.В.* Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / В.В.Сафонова, Воронеж, 1996, 62 с.
12. *Селевко Г.К.* Компетентности и их классификация / Г. Селевко // Народное образование, 2004, № 4, с.138-143
13. *Сериков В.В.* Личностно-развивающее обучение: мифы и реальность / В.В.Сериков // Педагогика, 2007, №10, с.3-12
14. *Сластенин В.А.* Педагогика: учеб. для студ. высш. учеб. Заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. М.: Академия, 2008, 576 с.
15. *Смирнова Е.А.* Формирование коммуникативной компетентности: Теория и практика проблемы: Монография. Шуя: Весть, 2006, 132 с.
16. *Халина К.Д., Капустина Т.В.* Коммуникативные способности как фактор успешного общения // Молодой учёный, 2017, №6, с.209-213 URL <https://moluch.ru/archive/140/39460/>
17. *Bastians F. & Kluge S.* Diagnose sozialer Kompetenzen. Entwicklung eines multimedialen Diagnosesystems zur Erfassung sozialer Kompetenzen. Abgerufen am 01. 1998, März 2020 von <http://www.psych.uni-osnabrueck.de/~runde/dsp/sk.htm>
18. *Lang D.* Soziale Kompetenz und Persönlichkeit. Zusammenhänge zwischen sozialer Kompetenz und den Big Five der Persönlichkeit bei jungen Erwachsenen (Psychologie Band 61). Landau: Verlag Empirische Pädagogik; Schuler, H., & Barthelme, D. (1995). Soziale Kompetenz als berufliche Anforderung. In B. Seyfried (Hrsg.), „Stolperstein“ Sozialkompetenz: was macht es so schwierig, sie zu erfassen, zu fördern und zu beurteilen? 2009, (76-116). Bielefeld: Bertelsmann / <https://www.fachportal-paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?FId=3084600>

Redaksiyaya daxil olub 22.10.2024

UOT 37

E.V.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elmirahesenova3098@gmail.com

İBTİDAI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN SOSİALLAŞMASINDA MƏKTƏBİN ROLU

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.044>

Açar sözlər: sosiallaşma, məktəb, müəllim, şagird, sosial bacarıqlar

İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşmasında məktəbin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu dövr uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial bacarıqlarının inkişafı üçün əsas mərhələdir. Məktəb uşaqların ailədən kənarında daha geniş sosial mühitlə ilk tanış olduğu və sosiallaşma prosesində mühüm rol oynadığı yerdir. İbtidai təhsil zamanı şagirdlər həmyaşıdları ilə dostluq münasibətləri qurmağı, kollektiv şəkildə davranmağı, dostluq etməyi, qarşılıqlı hörmət və qayğı göstərməyi öyrənirlər. Məktəb mühitində şagirdlərin sosial bacarıqlarının formalaşmasında, onların sosial norma və dəyərləri dərk etməsində əsas rol oynayan müəllimlər və sinif yoldaşlarıdır. Müəllimlərin tələbələrə verdiyi təhsil dəstəyi onlarda empatiya, məsuliyyət hissi və işgüzar bacarıqların inkişafına kömək edir. Sinif daxilində qrup fəaliyyətləri, müxtəlif layihələr və oyunlar şagirdlərin sosiallaşmasını gücləndirir, müxtəlif sivilizasiyalara və ideyalara qarşı tolerantlığın inkişafına töhfə verir. Ona görə də ibtidai təhsil məktəbin ictimailəşmə prosesində rol oynamış şagirdlərin gələcəkdə uğurlu sosial üzv kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Sosiallaşma uşaqların mənəvi və əxlaqi inkişafına da təsir edir. Müxtəlif sosial situasiyalarda davranış standartlarını müəyyən etməklə, uşaqlar gələcəkdə uğurlu və məsuliyyətli vətəndaş olmağa hazırlanırlar. Bunun nəticəsidir ki, ibtidai təhsil zamanı sosiallaşma prosesi şagirdlərin həyatında mühüm rol oynayır, onların şəxsi və sosial inkişafının əsasını qoyur.

Э.В.Гасанова

РОЛЬ ШКОЛЫ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Ключевые слова: социализация, школа, учитель, ученик, социальные навыки

Роль школы в социализации младших школьников имеет большое значение, поскольку этот период является основным этапом интеграции детей в общество и развития их социальных навыков. Школа – это место, где дети впервые знакомятся с более широкой социальной средой за пределами семьи, и она играет важную роль в процессе социализации. В период начального

образования учащиеся учатся устанавливать дружеские отношения со сверстниками, вести себя коллективно, дружить, проявлять взаимное уважение и заботу. В школьной среде учителя и одноклассники играют ключевую роль в формировании социальных навыков учащихся и понимании ими социальных норм и ценностей. Образовательная поддержка, оказываемая преподавателями ученикам, помогает им развивать эмпатию, чувство ответственности и деловые навыки. Групповая деятельность, различные проекты и игры внутри класса усиливают социализацию учащихся, способствуют развитию толерантности к различным цивилизациям и идеям. Следовательно, это положительно влияет на формирование учащихся, сыгравших роль в процессе социализации школы в период начальной школы, как успешных членов общества в будущем. Социализация также влияет на духовно-нравственное развитие детей. Определяя стандарты поведения в различных социальных ситуациях, дети готовятся в будущем стать успешными и ответственными гражданами. Вследствие этого процесс социализации в начальной школе играет важную роль в жизни учащихся и закладывает основу их личностного и социального развития.

E.V.Hasanova

THE ROLE OF THE SCHOOL IN THE SOCIALIZATION OF PRIMARY CLASS STUDENTS

Keywords: *socialization, school, teacher, student, social skills*

The role of the school in the socialization of elementary school students is of great importance, because this period is the main stage for the integration of children into society and the development of their social skills. School is where children are first introduced to the wider social environment outside the family and plays an important role in the socialization process. During the period of primary education, students learn to establish friendly relations with their peers, to behave collectively, to be friends, to show mutual respect and care. In the school environment, teachers and classmates play a key role in the formation of students' social skills and their understanding of social norms and values. Educational support provided by teachers to students helps them develop empathy, sense of responsibility and business skills. Group activities, various projects and games within the class strengthen the socialization of students, contribute to the development of tolerance towards different civilizations and ideas. Therefore, it has a positive effect on the formation of students who played a role in the socialization process of the school during the elementary school period as successful social members in the future. Socialization also affects the spiritual and moral development of children. By defining the standards of behavior in various social situations, children are prepared to become successful and responsible citizens in the future. As a result of this, the process of socialization during primary school plays an important role in the life of students and lays the foundation for their personal and social development.

Giriş

Uşaqların sosiallaşması onların cəmiyyətə uyğunlaşması və şəxsiyyət kimi formalaşması üçün mühüm prosesdir. Bu proses uşağın ailə mühitində başlayır, lakin ibtidai təhsil məktəb sosiallaşmanın əsas platformasına çevrilir. İbtidai təhsil səviyyəsi uşaqların biliklərə yiyələnmələri və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün vacib bir dövrdür. Məktəb yoldaşları və müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə uşaqların dostluq və ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır. Bundan əlavə, müəllimlər təhsil fəaliyyəti və tədris prosesində şagirdlərə sosial dəyərləri aşılamaqla onların empatiya, məsuliyyət və hörmət kimi keyfiyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Əsas hissə

İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşmasında onların sosial bacarıqlarının formalaşdırılması və cəmiyyətə inteqrasiyası baxımından məktəbin rolu mühümdür. Bu dövrdə məktəb uşaqların ailədən kənarında fərqli sosial mühitlə tanış olduğu ilk yer olduğundan onların şəxsiyyətinin formalaşmasına, sosial davranışına mühüm təsir göstərir. Məktəb uşaqların emosional intellektinin inkişafına da dəstək verir. Müxtəlif fəaliyyətlər və oyunlar vasitəsilə şagirdlər bir-biri ilə əlaqələr qurur və empatiya, razılıq kimi dəyərləri qəbul edirlər. Bu dövrdə yaranan dostluqlar uşaqların sosiallaşma prosesini sürətləndirir və onların cəmiyyətin uğurlu üzvü olmasına kömək edir [1, s.54].

Məktəb uşaqların ilk sosial təcrübələrinin formalaşdığı yerdir və burada onlar cəmiyyətin əsas prinsipləri ilə tanış olurlar. Uşaqlar məktəbdə həmyaşıdları ilə bölüşməyi öyrənirlər. Paylaşma sosial qarşılıqlı əlaqənin əsas komponentlərindən biri kimi, onların empatiya və dostluq qurmaq bacarığını gücləndirir. Məktəb mühiti uşaqlar üçün yeni dostluqlar qurmaq və sosial dairələrini genişləndirmək üçün ideal yerdir. Bu prosesdə uşaqlar başqaları ilə necə münasibət qurmağı, dostluq və anlayışlı olmağı öyrənirlər. Məktəbdə həyata keçirilən qrup işi və kollektiv iş uşaqların birlikdə işləmək, dostluq etmək bacarığını inkişaf etdirir. Bu, onların gələcəkdə kollektiv iş mühitinə daha asan uyğunlaşmasına kömək edir.

Məktəb uşaqlara təkcə həmyaşıdları ilə deyil, həm də daha geniş sosial mühitlə əlaqələr qurmaq imkanı verir. Bu müxtəlif əlaqələr uşaqların sosial bacarıqlarının və davranış nümunələrinin genişlənməsinə böyük töhfə verir.

Uşaqlar üçün müəllimlər təkcə tərbiyəçi deyil, həm də onların sosial rollarını öyrəndikləri modeldir. Müəllimlərin rəhbərliyi ilə uşaqlar hörmət, qayğı və məsuliyyət kimi dəyərləri öyrənirlər. Məktəbdə qarşılaşdıqları müxtəlif insanlar uşaqlara fərqli yanaşma tərzii və davranış nümunələri öyrədir. Bu yolla uşaqlar müxtəlif vəziyyətlərə uyğunlaşmaq və necə davranmaq bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Müəllimlər şagirdlərə nümunə kimi çox mühüm rol oynayırlar. İbtidai siniflərdə olan uşaqlar öz müəllimlərini təkcə bilik mənbəyi kimi deyil, həm də sosial davranış nümunələri kimi qəbul edirlər. Müəllimlər öz davranışları ilə sinifdə nəzakət, ədalət və hörmət kimi dəyərləri nümayiş etdirirlər. Uşaqlar müəllimlərinin müsbət davranışlarını müşahidə edir və təqlid edirlər [2, s.264].

Müəllimlərin şagirdləri ilə münasibət tərzini onların gələcəkdə başqaları ilə münasibətinə təsir edir. Açıq, dəstəkləyici və yüksək dinləmə qabiliyyətinə malik müəllimlər tələbələrdə empatiya və məhsuldar ünsiyyət bacarıqları formalaşdırır. Bu, uşaqlara öz fikirlərini açıq şəkildə ifadə etməyi və başqalarının fikrinə hörmət etməyi öyrədir. Müəllimlərin sosial məsələlərə yanaşma tərzini – məsələn, münaqişələrin həlli, ünsiyyət, hörmət və fərqlərə görə məsuliyyət. Məsələn, müəllim sinifdə münaqişələri həll edərkən ədalətli və anlayışlı davranarsa, uşaqlar da bu üsulları öyrənəcək və öz həyatlarında tətbiq edəcəklər.

Müəllimlər tələbələrə məsuliyyət və liderlik bacarıqlarını öyrədirlər. Sinifdə və qrup işində həyata keçirilən fəaliyyətlərə rəhbərlik etmək, uşaqlara təşkilatçılıq və məsuliyyəti çatdırmaq onların üçündür. Bu bacarıqlar tələbələrə gələcəkdə həm sosial, həm də akademik mühitdə daha fəal iştirak etməyi imkan verəcək.

Şagirdlərin sosiallaşmasında məktəbin rolu çox böyükdür. Məktəb təkcə uşaqların təhsil aldığı yer deyil, həm də onların sosial bacarıqlarını, dəyərlərini və həyat üçün vacib olan digər davranışlarını öyrəndikləri mühüm sosial mühitdir. Şagirdlər məktəbdə həmyaşıdları, müəllimləri və digər məktəb işçiləri ilə əlaqələr quraraq sosiallaşma prosesindən keçirlər. Bu proses onların fərdi və sosial inkişafını, cəmiyyətdə uğurlu şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir.

Məktəbdə şagirdlər bir çox qrup fəaliyyətlərində, tədbirlərdə və oyunlarda iştirak edərək qardaşlığın və komanda işinin əhəmiyyətini öyrənirlər. Bu fəaliyyətlər tələbələrə başqaları ilə birlikdə işləmək, fikirləri bölüşmək və ümumi məqsədlərə nail olmaq bacarıqları verir.

Şagirdlərin sosiallaşmasında müəllimlər böyük rol oynayırlar. Onlar təkcə kurs prosesini idarə edən deyil, həm də tələbələrə düzgün davranışı öyrədən, onlarla düzgün ictimai münasibətlər qurmaqda nümunə olan insanlardır. Müəllimlər tələbələrə hörmət, empatiya və anlayış kimi sosial dəyərləri aşılayır.

Məktəb tələbələrə cəmiyyətin sosial dəyərlərini, normalarını öyrətmək üçün bir platforma təqdim edir. Bu dəyərlər və şərtlər tələbələrə başqa insanlara hörmət etməyi, empatiya göstərməyi və cəmiyyətin üzvü kimi davranmağı öyrədir.

Şagirdlərə yaxşı münasibətlər qurmaq bacarıqlarını öyrətmək üçün məktəb mühitində real həyat şəraiti yaradılmalıdır. Müəllimlərin və ya sosial tədbirlərin köməyi ilə şagirdlər münaqişələri dinc yolla həll etməyi, öz hiss və fikirlərini düzgün ifadə etməyi öyrənirlər. Məktəb müxtəlif sosial mənşəli və mədəniyyətlərdən olan tələbələrini bir araya gətirir. Bu müxtəliflik tələbələrə digər sivilizasiyalara və müxtəlif sosial qruplara hörmət etməyi və onların fərqliliklərini qəbul etməyi öyrədir. Bu, daha tolerant və anlayışlı cəmiyyətin qurulmasına ziyan vurur. Məktəb şagirdlərə həm özünə, həm də başqalarına qarşı məsuliyyətli davranmağı öyrədir.

Liderlik və təmsilçilik imkanları. Tələbələr məktəbdə müxtəlif dərnəklər, təlim komandaları və seminarlar vasitəsilə liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Bu, onların özünə inamını artırır və cəmiyyətdə başqalarına rəhbərlik etmək qabiliyyətini gücləndirir.

Sosiallaşmada məktəbin rolu üçün təkliflər:

Fəal birliklərin təşviqə Tələbələrin maraqlarına uyğun gələn birliklər və sosial tədbirlər onların sosiallaşmasına kömək edə bilər.

Qrup işi və layihələr. Müəllimlər kurs prosesində daha çox qrup işi və layihələr tətbiq edə bilirlər.

Psixoloji dəstək xidmətləri. Şagirdlərin sosiallaşması və psixologiyanın inkişafı üçün məktəblərdə psixoloqların olması vacibdir.

Məktəb mühitində sosial bacarıqların inkişafı şagirdlərin təkcə məktəb illərində deyil, həm də həyatın bütün sahələrində uğur qazanan, daha anlayışlı və empatik şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. Bu, bütövlükdə cəmiyyət üçün möhkəm və balanslaşdırılmış sosial münasibətlərin əsasını qoyur.

Nəticədə ibtidai siniflərdə qrup fəaliyyəti və oyunlar uşaqların sosial inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Onlar uşaqlara sosial standartlara riayət etməyi və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrədirlər və bu bacarıqlar uşaqların həyatlarının hər sahəsində uğur qazanmasına kömək edir [3, s.543].

Nəticə

İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşmasında məktəbin rolu əvəzsizdir. Bu mərhələdə məktəbdə uşaqların şəxsiyyətinin, onların sosial dəyərlərinin və davranış standartlarının formalaşması başlayır. Məktəb təkcə şagirdlərin təhsil aldığı yer deyil, həm də şagirdlərin cəmiyyətin fəal və məsuliyyətli üzvlərinə çevrilməsi üçün əsas mühitdir.

Müəllimlər və sinif yoldaşları ilə qarşılıqlı əlaqələr uşaqlara ünsiyyət bacarıqları, dostluq bacarıqları və müxtəlif sosial rollar verir. Kollektiv fəaliyyət və qrup işi onların dost olması və birlikdə işləməsi deməkdir. Məktəbin uçot və nizam-intizam sistemi uşaqlara cəmiyyətin qayda-qanunlarına uyğun hərəkət etməyi aşılayır.

Bundan əlavə, məktəb ibtidai sinifdə olan uşaqlara milli vətəndaş dəyərlərinin aşılmasında da mühüm rol oynayır. Bu dövrdə şagirdlərin şəxsiyyəti və davranışı əsaslı şəkildə rəsmiləşdiyindən məktəbin verdiyi istiqamət onların gələcək ictimai həyatına təsir edir. Buna görə də məktəb ibtidai sinif şagirdlərinin cəmiyyətlə səmərəli inteqrasiyasına və sosiallaşmasına böyük əhəmiyyət verir.

İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşması onların şəxsiyyətinin formalaşmasında, gələcəkdə cəmiyyətdəki rolunun düzgün dərk edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə uşaqlar məktəb yoldaşları və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlər vasitəsilə əsas sosial bacarıqları öyrənir, şərəf sistemini saxlayır və davranış standartlarını rəsmiləşdirirlər.

Məktəb sosiallaşma prosesində əsas təsiredici qurumdur. Şagirdlər sinif mühitində əməkdaşlıq etməyi, əlaqələr qurmağı, problemləri həll etməyi və hər bir fəaliyyətin dəyərini öyrənirlər. Müəllimlər və həmyaşıdları ilə qurulan əlaqələr, qeyd və nizam qaydaları uşaqlara sosial məsuliyyətlərini dərk etməyə kömək edir. Bu proses onların gələcəkdə cəmiyyətin fəal və məsuliyyətli üzvü kimi yetişməsinə zəmin yaradır.

Nəticədə ibtidai sinif dövründə uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafı və cəmiyyətə uyğunlaşması üçün yaradılan şərait onların şəxsi inkişafına böyük təsir göstərir. Bu sosiallaşma onların gələcək təhsil həyatında və sosial mühitlərində uğur qazanmaları üçün kritik bir mərhələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hüseynova S.* Məktəbdə sosial inkişaf: nəzəri və praktiki məsələlər. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 54 s.
2. *İsmayılova M.* Məktəbdə sosiallaşma prosesi: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 264 s.
3. *Quliyeva N.* Uşaqların sosiallaşmasında məktəbin əhəmiyyəti. Bakı: Gənclik, 2016, 543 s.
4. http://www.aak.gov.az/avtoref_to_mudaf/pdf_to_mudaf/ped/ped_n_alz_12_04_14.pdf
5. <https://aztehsil.com/news/9485-btidai-sinif-sagirdi-hansi-halda-sinifde-saxlanila-biler.html>
6. https://azertag.az/xeber/ibtidai_sinif_sagirdlerinin_valideynleri_uchun_layihe_basa_chatmisdir-426000

Redaksiyaya daxil olub 18.11.2024

UOT 37

İ.İ.İsgəndərov, S.Q.Hacıyeva

ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

haciyeva.sevinc@adpk.edu.az

Z-NƏSİL TƏHSİLƏLƏNLƏRƏ TƏDRİS YANAŞMALARINDA DƏYİŞİKLİK ZƏRURƏTİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.046>

Açar sözlər: Z nəsli, rəqəmsal texnologiya, təhsilənlər, interaktiv texnologiya, dəyişiklik

Məqalədə bu günün təhsilənlərinin xüsusiyyətləri, ehtiyacları, təhsilə daha aktiv cəlb olunması problemləri, onların auditoriyada davranışları və maraqları barədə müxtəlif ekspert və tədqiqat institutlarının araşdırmalarının nəticələrinin təhlili verilir, beynəlxalq ekspert və müəlliflərin rəqəmsal texnologiyaların təhsilənlərin davranışına təsiri ilə bağlı fikirləri əks etdirilir. Bundan əlavə, məqalədə rəqəmsal texnologiyalar dövründə doğulmuş, çox erkən yaşlarında (bəlkə də aylarda) onun istifadəçisi olmuş təhsilənlərin təhsilə marağının formalaşmasında mobil qurğuların rolu araşdırılmış, təhsilverənlərin bu nəslin təhsil prosesinə yanaşması və təhsilin məzmununun dəyişdirilməsi zərurətinə səbəb olan əsas amillər göstərilmişdir.

И.И.Искандаров, С.Г.Гаджиева

НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗМЕНЕНИЯ ПОДХОДОВ К ОБУЧЕНИЮ УЧАЩИХСЯ Z-ПОКОЛЕНИЯ

Ключевые слова: поколение Z, цифровая технология, обучающиеся, интерактивная технология, изменение

В статье анализируются результаты исследований различных экспертов и научно-исследовательских институтов о характерных чертах современных обучающихся, их потребностях, более активном вовлечении в обучение, их интересах и поведении в аудиториях, а также приводятся мнения международных экспертов и авторов о влиянии цифровых технологий на поведение обучающихся. Кроме того, в статье показаны основные факторы, приведшие к необходимости изменения подхода и содержания образования этого поколения, которые родились в эпоху цифровых технологий, стали его пользователями в самом раннем возрасте (возможно, в месяцах), сформировались интерес к цифровым технологиям и мобильным устройствам в образовании.

**THE NEED FOR CHANGE IN TEACHING APPROACHES FOR
GENERATION Z-LEARNERS**

Keywords: *Generation Z, digital technology, learners, interactive technology, the change*

The article is the 2nd in this series by the authors. The previous article was devoted to the main factors that necessitated a change in educational approach and content. In this article, the results of the researches of various experts and research institutes on the characteristics of today's learners, their needs, their more active involvement in education, their behavior and interests in the classroom are analyzed, and the opinions of international experts and authors on the impact of digital technologies on the behavior of learners are given. In addition, the article shows the main factors that led to the need to change the approach and content of the education of this generation, which were born in the era of digital technologies, became its users its users at a very early age (perhaps months), formed in the interest of digital technology and mobile devices in education.

Son dövrlər hazırkı nəslin təlim-tərbiyəsi və davranışları ilə əlaqədar tədqiqat xarakterli çoxlu məqalələr yazılır. Müxtəlif platformalarda bu məqalələr müzakirə olunur, sosial və ənənəvi mediada bir-birinə zidd olan fikirlər söylənilir. Hazırkı nəslin təlim-tərbiyəsi və davranışları ilə əlaqədar ciddi iradlar yazılır, dəyərlərimiz və mədəniyyətimizin gözümüz önündə əridiyi, dürüst həyat tərzinə alışmış nəsillərin isə gələcəkdə məhv olacağı iddia olunur. Bu iddiaları söyləyənlərin səmimiyyətinə və milli dəyərləri qorumaq kimi saf məramlarına inanmamaq mümkün deyil. Bu irad və tənqidlərin əsas süjet xəttini milli-mənəvi dəyərlərin qorunması təşkil edir. Qaldırılmış əsas məsələlər günün və gələcəyin prioritetidir, lakin dəyərlərimiz və milli mədəniyyətimizin dağılması, məhv olması kimi fikirlər qəbuləilməzdir. Bəli, zaman və texnologiya, virtual kommunikasiya, sürətli dəyişikliklər, fiziki və zehni sürətin artımı düşüncə və davranışda ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Lakin bu məhv yox, ancaq dəyişiklikdir. Əsl dəyərlər əsrlərin sınağından çıxıb və indiki çətin zamanın da sınağından çıxacaq. Dürüst həyat təzi isə kifayət qədər mübahisəli mövzudur. “Hansı zaman kəsiyində kimlərin həyat təzi daha dürüst olub?” - sualına cavab çox çətindir. Dürüstlük isə həmişə mübarizə aparıb və aparacaq da. Aparılan müşahidələr və təhlillər göstərir ki, müasir gənliyin əksəriyyəti dürüstlüyü, vətənpərvərliyi və milli maraqları qoruya biləcək dəyərlərə sahibdir. Onlar bu dəyərləri öz qəhrəmanlıqları ilə sübut etdilər. Əlbəttə ki, istisnalar da mövcuddur, lakin bu istisnaları indiki gənc nəslə bütövlüklə aid etmək

olmaz. Bir məsələni də unutmayaq ki, gəncliyə inanmaq lazımdır, onları biz yetişdirmişik və biz də qorunalıyıq.

Bəs bunu necə etməliyik? Nəyi dəyişməliyik?

Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti, o cümlədən təhsilimiz ciddi islahatlar dövrünü yaşayır. Bu islahatlarda valideynlərin, ailənin, cəmiyyətin və təhsilverənlərin rolu və məsuliyyəti böyükdür. Üzərimizə düşən işi, vəzifəni layiqincə yerinə yetirmək üçün ilk növbədə təhsilənlərimizi yaxşı tanımalıyıq. Bu məqsədlə məqalədə dünyanın aparıcı universitet və tədqiqat mərkəzlərinin bu günün gəncləri/yeni nəsli, onların təhsilə cəlb olunması, təhsilə maraqları barədə apardıqları tədqiqatların nəticələrini təhlil edərək ümumiləşdirməyə çalışmışıq.

İlk növbədə nəzərə alınmalıdır ki, təhsilə cəlb olunmuş hər yeni nəsli tələbələrini fərqli tədris və öyrənmə strategiyası tələb edir. Təəssüf ki, dünya təhsil sistemi və o cümlədən də Azərbaycan təhsil sistemi bu gün dərs dediyimiz tələbələrini tələblərinə uyğun sürətlə dəyişə, təhsil mühitini onların tələblərinə uyğun hazırlaya bilmədi. Son dövrlər aparılan islahatlar isə kifayət qədər müqavimətlə qarşılandı [1].

Təhsil İncəsənəti Universitetinin (The Art of Education University) tədqiqatçıların fikrincə, bəzilərimiz nəzəriyyəyə o qədər bağlıyıq ki, auditoriyaya daxil olanda tələbələrini ehtiyaclarını necə effektiv şəkildə qarşılayacağımızı belə bilmirik. Tələbələrimizin ehtiyaclarını ödəmiriksə, deməli, tədris üsul və metodlarımızı yenidən qiymətləndirməliyik. Nəsli dəyişikliyinə, onların tələblərinə uyğun təcrübələrimizdən istifadə edərək tələbələr üçün ən effektiv öyrənmə mühitini yaratmaq, nəyin işlədiyini və ya işləmədiyini başa düşmək vacibdir. Bunun üçün isə ilk növbədə tələbələrimizin – təhsilənlərimizin kim olduğunu bilməliyik. Hal-hazırda Z nəsli tələbələrini unikal problemlər toplusunu təqdim edirlər. Keçmişdə işləmiş, müvəffəqiyyət qazanmış, yanaşma və metodlar indi işləməyə bilər. Hazırkı Z nəsli tələbələrini çatmaq (bəli səhv deyil çatmaq, onlar çox məsələlərdə bizi qabaqlayırlar) üçün gəlin onların kim olduğuna və nəyə ehtiyacı olduğuna nəzər salaq.

Z nəsli tələbələrini özəllikləri və onların əsas ehtiyacları

Bu nəsli tələbələrini texnologiyanın sürətli inkişafı dövründə doğulub və tərbiyə olunublar. Z nəsli tələbələrini rəqəmsal öyrənənlərdir, yəni smartfonlardan əvvəl mövcud olan dünya haqqında yaddaşları azdır və ya heç yoxdur. Əvvəlki nəsillər kompüter və internet inkişafı ilə yaşayırdılar, halbuki Z nəsli yalnız yüksək texnologiya imkanları olan bir dünya tanıyır. Tələbələrini texnologiya ilə əlaqəsini anlamaq çox vacibdir. Onlar texnologiyalardan necə bacarıqlı və effektiv şəkildə istifadə edəcəyini

bilirlər. Bunu qeyri-adi bacarıq kimi düşünmək lazım deyil. Bu nəsil gənclərin doldurduğu auditoriyalarda təhsil məqsədləri üçün "texnologiyaya yiyələnmək" anlayışımız düzgün deyil. Beləliklə, biz tədris məqsədləri üçün yeni kompüter texnologiyalarını təqdim edərkən platformalardan düzgün istifadə etməyi öyrətmək üçün vaxt ayırmalıyıq. Tələbələr texniki bacarıqları ilə bizi heyrtləndirmək üçün bundan başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə edə bilirlər. Bu nəslə effektiv şəkildə öyrətmək bir az incəlik və çevik dəyişmək tələb edir. Onlar texnologiya ilə tərbiyə olunub, cihazlardan, kompüterlərdən, proqramlardan, süni intellekt platformalarından və sosial mediadan rahat istifadə edirlər. Texnologiyalar onların beynini fərqli düşüncə tərzində işlədir və effektiv öyrənmə təmin etmək üçün pedaqoqlar bu yeni yolla getməlidirlər. Texnologiya bu nəslin nümayəndələrində vizual öyrənməni gücləndirir, daha çox iştiraka kömək edir, məhsuldarlığı artırır [1].

Bu nəslin psixoloji sağlamlığının qayğısına qalmalıyıq. Təəccüblü deyil ki, sosial mediada formalaşan qeyri-sağlam münasibətlər, eyni zamanda kiber zorakılığın artması ilə intihar və depressiya hallarının çoxalmasının əlaqəli olması, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsi artıq müzakirə mövzusu deyil. Əksər tədqiqatçıların araşdırmaları, statistik məlumatlar son on ildə yeniyetmə yaşlı qızlar arasında intihar cəhdlərinin və özünə zərər vurma hallarının artdığını deməyə əsas verir. Bu məlumatlar göstərir ki, tələbələrimiz sosial və emosional baxımdan həssasdır. Onların tədris prosesini formalaşdırarkən sosial və emosional ehtiyaclarına uyğun yanaşmalardan istifadə etmək lazımdır. Tələbələrimiz öz emosiyalarını cilovlamaq və qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən gəlmək yollarını tapmalıdırlar.

Bu nəsil vacib olmayanları dinləməyəcəkdir. Bu nəslin tələbələri digər nəsillərə nisbətən daha çox standartlaşdırılmış testlərə dözməli olmuşlar. Onlar tədris etdiyimiz məzmunu vacib saydırlarsa və ya "sınaq üçün öyrədildiklərini" hiss edirlərsə, öyrətdiklərinizi əhəmiyyətli hesab etməyəcək və öyrənməyəcəklər. Rasionallaşdırma ehtiyacı ilə yanaşı, bu nəsil daha qısa "diqqət müddəti" nə malikdir. Tədris prosesini təşkil edərkən qeyd edilənləri nəzərə alaraq, aşağıdakıları diqqətdə saxlamalıyıq:

- Tələbələrin fərqliliyə ehtiyacı var, onlar məlumatları müxtəlif forma və üsullarla əldə etməyi üstün tuturlar;
- Uzun-uzadı mühazirələri, slayd təqdimatlarını və danışıqları istəmirlər. Fəal öyrənmə mühitinə, öz-özünə öyrənməyə və mühitin tez-tez dəyişməsinə üstünlük verirlər;
- Videomateriallardan, vizual vasitələrdən, infoqrafikadan istifadəyə və gördüklərinin müzakirələrinə üstünlük verirlər;
- Yumşaq bacarıqları əldə etməyə daha meyillidirlər.

Bu nəsil praktiki təcrübəyə daha çox üstünlük verir. “Chronicle of Higher Education”da aparılmış tədqiqatlara əsasən, Z nəslinin əksəriyyəti özlərindən əvvəlki nəslin nümayəndələrinin məzun olduqdan sonra aylarla, bəlkə də illərlə işsiz qaldıqlarının şahidi olmuşlar. Tələbələrin bir çoxunun məzun olduqdan sonra etibarlı bir işə sahib olub-olmayacağını bilməməyi, maddi sıxıntı qorxusu tədris prosesində öyrəndikləri materialların aktuallığını şübhə altına alır və əldə etdiyi məlumatları gələcək karyeralarında necə tətbiq edəcəkləri onları daha çox maraqlandırır. 2018-ci ildə Harris Poll & Pearson tərəfindən aparılmış araşdırma göstərdi ki, tələbələrin yalnız 29%-i tədris prosesindəki tapşırıqların onları gələcəyə hazırlayacağına inanır. Onlar bilik yox, bacarıq əldə etməyə meyillidir və praktik təcrübələrə çox dəyər verirlər. Eyni zamanda tələbələrin 79%-i ali təhsil təcrübələrini işgötürənlərin təcrübələri ilə inteqrasiya etmək istəyirlər [15].

Bu nəsil dərhal rəy istəyir və ani cavablar gözləyir. Sosial medianın və internetə çıxışın yaratdığı ani məmnuniyyət hissi səbəbindən tələbələrin gözləməyə səbirləri çatmır. Tapşırıqla bağlı köməyə ehtiyacı olan tələbədən gecə saatlarında e-poçt almağa nə demək olar? Ertəsi gün siz yatarkən yazılmış və cavab vermədiyiniz elektron məktub səbəbi ilə işlərini bitirə bilməyən tələbəni auditoriyada görə bilərsiniz. Bu kimi halların qarşısını almaq üçün gözləntiləri ifadə etmək və baş verənləri rasionallaşdırmaq vacibdir. Bu isə onu göstərir ki, bu nəsil tələbələrlə ünsiyyət və münasibətlər ənənəvi formada deyil, daha həssas qurulmalıdır. Kommunikasiya məsələlərini düzgün qurmaq üçün aşağıdakılar təklif oluna bilər:

- a) Tələbələrlə sərhədləri təyin edin, onlara həmişə onlayn olmadığınızı və günün müəyyən saatlarında mesajlara cavab verə biləcəyinizi söyləyin;
- b) Nə üçün qiymət verə bilmədiyinizi və ya dərhal rəy bildirə bilmədiyinizi əsaslandırın.

İnformasiyanın çox asanlıqla əldə olunduğu bir dünyada böyüyən Z nəslini ani cavablar gözləyir və onlar həmişə internetdə daha yaxşı məlumat tapa biləcəklərinə inanırlar. Təəccüblü deyil ki, bir çox Z nəslini tələbələrini ali təhsilin əhəmiyyətini şübhə altına alırlar. Əgər professorun darıxdırıcı və başa düşülməsi çətin olduğunu düşünürsə, çox güman ki, sosial mediada, müxtəlif platformalarda (YouTube-da və s) daha maraqlı və eyni məlumatları daha yaxşı qrafik ilə öyrədə bilən birini tapa bilərlər. Sosial media imkanlarından geniş şəkildə istifadə edə bilən Z nəslini həm də nəzərdən keçirilən məzmunu təhlil edə bilər və orijinallığa əhəmiyyət verir [9].

Z nəslini tələbələrini təhsilə diqqətinin artırılması

”The Chartered Global Management Accountant” təşkilatının tədqiqatçıları Anslee Wolfe and Anita Dennisin fikrincə, tələbələr ənənəvi

təhsil mühitində müəllimlərdən və dərslərdən asılı idilər, lakin Z nəsində bu asılılıq azalıb və ya tamamilə yoxdur. Bugünkü rəqəmsal, süni intellekt əsrində məlumatın daha çox əlçatanlığı tələbələrin öyrənmə üsullarında köklü dəyişikliklərə səbəb olub. Smartfon demək olar ki, istənilən anda Z nəslinin əlinin altındadır və geniş məlumat dünyasına çıxışı müəllimdən daha sürətli təmin edir. Bu nəsil özündən əvvəlki nəsillərdən fərqli olaraq birgə fəaliyyətə deyil, daha çox müstəqil işləməyə və sərbəst öyrənməyə üstünlük verirlər. Onlar YouTube kimi vasitələrlə hər şeyi təkbaşına etmək üçün lazım olan resursları tapırlar. Onlar həmçinin auditoriyada texnologiyanın inteqrasiyası ilə bağlı daha çox yüksək gözləntilərə sahibdirlər. Tələb olunanları auditoriyada deyil, auditoriyadan kənarında əldə etməyi üstün tuturlar. Onlarda dəyişməyəcək yeganə şey – daha çox rəqəmsal dünyaya doğru meyilliləkdir. Əgər biz tələbələrin fəallığını saxlamaq üçün mobil öyrənmə, interaktiv öyrənmə təcrübələri və fərdi qiymətləndirmədən istifadə etsək, yüksək tələbə aktivliyinin şahidi olacağıq. Aşağıda qeyd edilən metod və taktikalar yeni nəsillə ayaqlaşmaqda bizə kömək edəcək:

Özünüzü bilik mənbəyi deyil, öyrənmənin köməkçisi kimi görün. Bu nəsil məlumatı pedaqoqlar tərəfindən almağa yox, özləri tapmağa öyrəşiblər. Pedaqoq məlumat mənbəyi deyil, öyrənmə prosesinə köməkçi kimi çıxış edərək tələbələrə məlumatları idarə edərkən rəhbərlik etsə, tələbələrin məlumatı düzgün şəkildə emal etmələrini və qavramalarını təmin edəcək metodlardan istifadə etsə, tədris prosesində daha effektiv nəticələr əldə edəcək.

Video və digər interaktiv texnologiyalardan istifadə edin. Müəllim tələbələrə dərstdən əvvəl nəzərdən keçirmələri üçün YouTube videoları paylaşır, tələbələr də öz növbələrində dərstdə öyrəndikləri materialı izah edən videolar düzəldirlər. Nəticədə tələbələr materialı təqdim etmək üçün "yeni və innovativ yollar" tapırlar. Ənənəvi tədris prosesinə nisbətə bu üsuldən istifadə edərkən tələbələr daha çox fəallıq göstərirlər. Eyni zamanda video tapşırıqlar tələbələrin ünsiyyət, təqdimat və şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir və ən önəmlisi də yaradıcı olmağı nümayiş etdirmək onları motivasiya edir. Digər aktual texnologiyalardan biri də video-müzakirə platformasında müəllimlər sual-cavab tərzində qısa videolar paylaşır, tələbələr isə buna qısa videolarla cavab verir. Müxtəlif "e-learning" proqram və platformaları isə tələbələrə qrup tapşırıqlarında birgə iştirak, tələbə yoldaşlarına rəy vermə imkanı verir, onları əməkdaşlığa təşviq edir. Beş-altı dəqiqədən çox olmamaqla eyni mövzuya aid müxtəlif "vayn"ların – qısamüddətli videomateriallara fərqli tələbələrin baxmasının təmin edilməsi, nəticələrin müqayisəli təhlil edilməsi tədrisə marağı artırır.

Auditoriyanı aktiv saxlayın. Mütəxəssislər xəbərdarlıq edirlər ki, standart Power Point təqdimatları artıq bu nəsil tələbələrə maraqlı deyil,

onlar daha çox qarşılıqlı əlaqə, sorğu-sual, problem həlli və daha az mühazirə istəyir. Hətta dərs zamanı hərəkət etmək – ətrafda gəzmək belə faydalı ola bilər. Bəzi müəlliflər tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün hekayələrdən istifadə etməyi, həmçinin mühazirələrə vizual materiallar və sorğu mənbələrini daxil etməyi tövsiyə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu nəslin nümayəndələrinin 51%-i nümunələr və əvvəlcədən əldə etdikləri materiallar üzərində işləməklə (tapşırığı yerinə yetirərək), 38%-i dərs materiallarını oxuyaraq (görərək), cəmi 12%-i auditoriyada (qulaq asaraq) öyrənirlər. Onların yarısından çoxu məzmunu görməyin və ya dinləməyin yeni bir mövzunu öyrənmək üçün açar rolunu oynadığını əsas hesab edir, bunun dərslik oxumaqdan və sinifdə mühazirə dinləməkdən daha vacib olduğunu bildirirlər. Başqa bir araşdırmaya görə, Z nəslinin təxminən 80%-i YouTube-dan istifadə edir və bütün sosial platformalarda hər gün orta hesabla 68 videoya baxırlar. Əvvəlki nəsillər üçün e-poçt və ya telefon nə ifadə edirdisə, Z nəsli üçün video o deməkdir. Həm təhsil, həm də əyləncə üçün bənzərsiz bir mənbə olan bu platformalar onların bir çox gündəlik fəaliyyətinin təməl daşını təşkil edir. Əlbəttə ki, bir çox təhsilverənlər üçün YouTube öz alqoritmləri ilə idarə olunan açıq mühitinə görə yanlış məlumat təqdim edən və ya sadəcə olaraq tələbələri öyrənmə məqsədlərindən yayındıran, etibar edilməsi çətin hesab olunan bir mühitdir. Buna görə də son illərdə təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti tələbələri öz institusional akademik standartlarına cavab verən video təlim materialları ilə daha yaxşı təmin etmək üçün axtarış edilə bilən video kitabxanaların yaradılmasına sərmayə qoymuşlar.

Auditoriyanı aktiv saxlamağın bir üsulu da “tərsinə çevrilmiş auditoriya” (flipped classroom) metodu, “tərs – auditoriya” modelidir. Bu metod ənənəvi tədris metodlarından onunla fərqlənir ki, dərs zamanı tələbələr artıq əvvəlcədən onlara yönləndirilmiş və ya tanış olduqları materialları müzakirə edirlər, auditoriyada ev tapşırıqlarını tamamlamağa nail olurlar.

Bu metodla tədris alanlar tədris materiallarını onlayn şəkildə dərstdən qabaq alır və tanış olurlar. Onlar auditoriyada artıq tanış olduqları materialları müzakirə edir, müəllimin köməyi və istiqamətləndirməsi ilə tədris materiallarını daha aktiv, daha dərin anlamaq imkanı əldə edirlər. Beləliklə, auditoriya müəllim və tələbələrin iştirak etdiyi, təhlil, tətbiq, qiymətləndirmə və yaradıcılığın baş verdiyi öyrənmə mərkəzinə çevrilir. Bu metoddan istifadə etməklə müəllimlər normalda tələbələrə üz-üzə ötürəcəyi məlumatlara sərf edəcəyi vaxtın böyük qismindən azad olur. Tələbələrin dərstdə diqqətini problemin həllinə yönəltməyə, dərin nümunələrə, müzakirələrə, mübahisələrə və öz fikirlərini təqdim etməyə daha çox vaxt ayırmağa imkan verir ki, bununla da onlara gələcək karyerasında kömək edəcək bacarıqları inkişaf etdirməyə dəstək olur.

Qeyri-formal sosial öyrənməni təşviq edin. Z nəsli virtual təcrübələri başqaları ilə əlaqə qurmağın bir yolu kimi görür. Onlar əvvəlki nəsillərdən daha çox kommunikativ bacarıqlara sahibdirlər və inanılmaz dərəcədə sosialdırlar. Onlayn müzakirələri və auditoriyadaxili əməkdaşlığı birləşdirən qarışıq təhsil modelləri Z nəslinin sosial təbiətinə uyğun gəlir, onları öyrənməyə cəlb etmək üçün effektiv hesab edilir. Onlar həm onlayn, həm də oflayn şəklində öyrənməyə yüksək dəyər verirlər. Pearsonun araşdırmasına görə, Z nəslinin 57%-i yoldaşları ilə birgə fəaliyyətə üstünlük verir. Aparılmış digər tədqiqat göstərir ki, onların 80%-i dostları ilə oxumağa üstünlük verir, çox vaxt virtual olaraq müxtəlif video proqramlar vasitəsilə birgə çalışırlar. Bu nəslin texnologiya vasitəsilə başqaları ilə əməkdaşlıq etməkdə son dərəcə rahat olduqları müşahidə edilir. Videolar Z nəsli üçün ikinci təbiətdir və bu nəslin bir çox nümayəndəsi qalın təlimatı oxumaqdansa, telefonlarında qısa izahedici video yazmağı üstün tuturlar. Eyni şəkildə bir çoxları tələb olunan bütün detallarla rəsmi bir sənəd yazmağa saatlarla vaxt sərf etməkdənsə, bir şeyin necə ediləcəyinə dair sürətli video çəkməyi üstün tuturlar. Bir sözlə, video üçün hazır deyiliksə, Z nəsli üçün keyfiyyətli təhsil verməyə hazır deyilik.

Xarici tədqiqatçıların gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, yeni nəslə köhnə öyrənmə metodları ilə yanaşmaq, onlardan əvvəlki nəsillərin davranış qəliblərini gözləmək və belə olmadıqda onları “itirilmiş” hesab etmək kökündən səhv addımdır. Yeni nəsli Azərbaycan xalqına xeyir verəcək səmərəli insan kapitalına çevirmək üçün yaxşı öyrənməli, onlara yönəlmiş təlim texnologiyalarını daim yeniləməliyik. Uğur hərdən etdiklərinizlə deyil, daim etdiklərinizlə gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Cəfərov C.* Müəllim hazırlığında yeni trendlər / Azərbaycan müəllimlərinin XV qurultayının materialları. Bakı, 2018, 28 noyabr, s.174-179
2. *Əsgərov Ş.* Yonulmuş daşlar yolda qalmaz. Bakı, 2021, 422 s.
3. Distance learning solutions, UNESCO, 2020, May 3 / Retrieved 2020, March 23
4. May 2020 examinations will no longer be held. International Baccalaureate, 2020, March 23 / Retrieved 2020, March 28
5. *Ngumbi E.* Coronavirus closings: Are colleges helping their foreign, homeless and poor students? USA Today / Retrieved 2020, March 23
6. *Reddy V., Soudien C., Winnar Desiree L.* Impact of school closures on education outcomes in South Africa, 2020, May 6

7. *Ranbir S.M.* Education Challenges in 21st Century and sustainable development // Journal of Sustainable Development Education and Research / JSDER, 2018, vol. 2, No1, pp.9-20
8. *Steve Mintz.* Innovation in higher education is not an option. It is essential, 2019, October 3, pp.36-53
9. *Антонова И.М., Забудько М.И.* Необходимость изменения подхода к обучению студентов нового поколения / Материалы XXX международной научно-методической конференции, Санкт-Петербург, 12 апреля 2024 г. / Санкт-Петербургский государственный электротехнический университет «ЛЭТИ» им. В.И.Ульянова (Ленина), Санкт-Петербург, 2024, с.368-370
10. *Богачева Н.В., Спивак Е.В.* Мифы о "поколении Z". М.: НИУ ВШЭ, 2019, 56 с.
11. <https://www.insidehighered.com/blogs/higher-ed-gamma/why-higher-education-will-change>
12. <https://www.internationalschoolparent.com/articles/seven-global-education-challenges/>
13. https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2020/2020_sustainable_development_report.pdf
14. <https://criticaledges.com/2020/05/05/what-is-education-a-critical-essay/amp/>
15. https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/global/Files/news/gls/Pearson_Global-Learners-Survey_2020_FINAL.pdf
16. https://www.researchgate.net/publication/344831395_Thsil_yeni_baxis_-Sahlar_sgrovun_mqalsi
17. <https://theartofeducation.edu/2020/12/14/what-you-need-to-understand-about-generation-z-students/> (04.02.23)
18. <https://www.cgma.org/resources/tools-and-techniques-to-engage-gen-z-students.html>
19. www.theconversation.com. Retrieved 25 May 2020

Redaksiyaya daxil olub 16.11.2024

UOT 37.04:027.7:159.9

V.M.Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
vafa.mag@gmail.com

AKADEMİK MÜHİTDƏ KİTABXANA-İNFORMASIYA MÜTƏXƏSSİSLƏRİ İLƏ İSTİFADƏÇİLƏR ARASINDA MÜNƏSİBƏTLƏRİN PEDAQOJİ VƏ SOSİAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.04.2024.048>

Açar sözlər: kitabxana mütəxəssisi, istifadəçi, pedaqogika, təlim və tədris, sosial-psixoloji aspektlər, müasir bacarıqlar

Durmadan inkişafda olan müasir cəmiyyətdə insan münasibətləri getdikcə daha da mürəkkəbləşir və müxtəliflik qazanır. Bu müxtəlifliyin gətirdiyi çağırışların öhdəsindən gəlmək, maneələri və çətinlikləri dəf etmək, texnologiya nə qədər inkişaf etmiş olsa belə, yenə də insan amili ilə şərtlənir.

Məqalədə kitabxana-informasiya sahəsində son illərdə baş verən yeniliklər qeyd olunmaqla yanaşı, qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə kitabxana-informasiya mütəxəssislərindən tələb olunan bacarıq və vərdislər, əxlaqi və peşəkar keyfiyyətlər sadalanır, akademik mühitdə istifadəçilərlə münasibətin və ünsiyyətin pedaqoji, sosial-psixoloji aspektləri araşdırılır, müvafiq qanunvericilik sənədlərindən və normativ aktlardan nümunələr gətirilir.

Məqalədə kitabxana və informasiya sahəsində insan münasibətlərinin araşdırılması, mütərəqqi təcrübələrin tətbiqinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi xüsusilə vurğulanır.

В.М.Мамедова

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОТНОШЕНИЙ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ И ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ В АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Ключевые слова: библиотечный специалист, пользователь, педагогика, обучение и преподавание, социально-психологические аспекты, современные навыки

В постоянно развивающемся современном обществе человеческие отношения становятся все более сложными и разнообразными. Решение задач, вызванных этим многообразием, преодоление препятствий и трудностей, какими бы продвинутыми ни были технологии, по-прежнему определяется человеческим фактором.

Помимо упоминания новшеств в области библиотечной информации за последние годы, в статье перечислены умения и навыки, морально-профессиональные качества, необходимые специалистам библиотеко-информационной отрасли для выполнения стоящих перед ними задач, рассмотрены педагогические, социально-психологические аспекты взаимоотношений и общения с пользователями в академической среде, приведены примеры из соответствующих законодательных документов и нормативных актов.

В статье подчеркивается важность исследования человеческих отношений и применения прогрессивных экспериментов в библиотечно-информационной сфере.

V.M.Mammadova

PEDAGOGICAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RELATIONSHIPS BETWEEN LIBRARY-INFORMATION SPECIALISTS AND USERS IN ACADEMIC ENVIRONMENT

Keywords: library specialist, user, pedagogy, training and education, socio-psychological aspects, modern skills

In a constantly developing modern society, human relationships are becoming increasingly complex and diverse. Responding the challenges brought by this diversity, overcoming obstacles and difficulties, no matter how advanced the technology is, is still conditioned by the human factor.

The article, in addition to noting the innovations that have occurred in the field of library-information in recent years, lists the skills and habits, moral and professional qualities required from library-information specialists in order to fulfill the tasks ahead, examines the pedagogical, socio-psychological aspects of relations and communication with users in academic environment, and gives examples from relevant legislative documents and normative acts.

The article emphasizes the importance of studying human relationships and applying progressive practices in the field of library and information.

Giriş

Dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi cari mühitdə yeni texnoloji imkanların yaradılması ilə informasiya tələbatçılarının informasiya müəssisələrindən və informasiya mütəxəssislərindən gözləntiləri də durmadan artır. Belə olan halda, kitabxanalar öz vəzifələrini (missiyalarını) müntəzəm surətdə nəzərdən keçirməli və kadr potensialını durmadan inkişaf etdirməlidirlər. Bu baxımdan, xidmət fəaliyyətinin əvəzolunmaz iştirakçısı olan kitabxanaçılar və ya başqa sözlə desək, informasiya mütəxəssisləri qarşısında bir sıra tələblər durur.

“Müasir dövrümüzün kitabxanaçısı kimdir və necə olmalıdır?” sualına belə cavab vermək olar:

- Kitabxana və informasiya elmi ixtisas dərəcəsinə malik peşəkar kitabxanaçı;
- İnformasiya bilik və bacarıqlarını öyrədən akademik mütəxəssis (tədris etmə hüququ verən ixtisas dərəcəsinə malik pedaqoq), o cümlədən tədqiqat aparan, təqdimatları və nəşrləri ilə biliyin ötürülməsinə yardım edən peşəkar;
- Geniş müxtəliflikdə olan İKT proqram və alətlərini başa düşən, istifadə edən və tətbiq etmək bacarığı olan təcrübəli mütəxəssis;
- Mürəkkəb büdcə və böyük sayda işçi heyəti idarə etmə məsuliyyətini daşıyan bacarıqlı rəhbər;
- Xidmət şöbələri və akademik ictimaiyyət arasında əlaqələr quran, danışıqlar və sövdələşmələr aparan siyasətçi [6, s.65].

Bu günün kitabxanaçısı daima öz üzərində işləyən, peşəkar bilik və bacarıqlarını artırmaq yönündə səylə çalışan informasiya mütəxəssisi olub, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmağı bacarmalıdır. Beynəlxalq kitabxanaşünaslıq nəzəriyyə və təcrübəsinə həsr olunmuş ədəbiyyatlarda kitabxanaçıların müasir peşə bacarıqları toplusu özündə bu istiqamətləri əks etdirir: təlim və tədris, strateji bilik, nəticəyə köklənmiş həll üsulları, tədqiqat və təhlil, biliyin menecmenti, bilik xidmətləri, rəqabətədavamlı intellekt, qeyri-standart düşüncə tərz, hadisələrə ümumi baxış, ünsiyyət və dinləmə bacarığı, rəhlilik, müsahibə aparmaq səriştəsi, pozitiv münasibət, təşəbbüskarlıq, rəqəmsallaşdırma, elektron indeksləşdirmə, rəqəmsal arxivləşdirmə, metaverilənlərin yaradılması və idarə olunması, sistem quruculuğu və idarəetmə, sənəd menecmenti, korporativ məzmunun idarə edilməsi, biblioqrafik yazıların idarə edilməsi, rəqəmsal aktivlərin idarə edilməsi, axtarış vasitələrinin/göstəricilərin hazırlanması, veb-saytların dizayn edilməsi, sosial şəbəkələr vasitəsilə ünsiyyət qurma bacarığı, XXI əsr kataloqlaşdırması, marketinq və satış, insanların idarə edilməsi, könüllülərin işə cəlb edilməsi və menecmenti, strateji planlaşdırma və müəssisə siyasətinin formalaşdırılması, maliyyə və büdcə menecmenti, kommunikasiya, ictimaiyyət qarşısında çıxışlar və təqdimatlar, layihə menecmenti, effektiv yazı bacarığı, fəndreyzinq və qrantlar üçün layihə təkliflərinin hazırlanması, görüş və tədbirlərin planlaşdırılması, müqavilə sövdələşmələri, qərar qəbulətmə, komanda ruhu, uğurlu yeniliyin tətbiqi, Google və ya Wikipedia ilə axtarışın əvəzinə insanları kitabxanalara cəlb etmə qabiliyyəti, rəhbərliklə istifadəçilər arasında etibar möhkəmləndirmə, eyni zamanda kitabxanaçının müəssisəyə verdiyi səmərəni hesablaması, nümayiş etdirməsi və layihələndirməsi və s. [9, s.78-80; 10, s.56-59].

Qeyd edilənlərdən əlavə kitabxanaçılar üçün yeni növ bilik və bacarıqlar da vardır ki, bunlara təlimlər, vebinarlar, seminarlar, bloqların

yazılması, şəbəkə ünsiyyəti, himayədarlıq, könüllülük fəaliyyəti, təcrübə proqramlarında iştirak və s. aid edilir [9, s.81].

İnförmasiya mütəxəssisi istifadəçilərlə münasibətinə də həmişə həssaslıqla yanaşmalıdır. Belə ki, xidmət işçisinin bilməli olduğu məqamlara və malik olduğu əsas keyfiyyətlərə daxildir:

Görüntü – müəssisəni təmsil etdiyinə görə, xidmət personalının uyğun görüntüyə malik olması vacib şərtidir;

Əhval-ruhiyyə – istifadəçilərlə ünsiyyət zamanı əhval-ruhiyyə arxa plana keçməli, istifadəçiyə heç bir halda mənfi reaksiya göstərilməməli və ya bu halın davranış qaydalarını pozmasına yol verilməməlidir. Diqqəti şəxsi problemlərə deyil, işin düzgün icra edilməsinə yönləndirməklə stresi yaxına buraxmamaq lazımdır;

Həmişə hazır olmaq – istifadəçilərlə ünsiyyətə daima hazır olmaq gərəkdir;

Bilik – işə və xidmətə dair yetərli bilik və bacarıqlara malik olub istifadəçilərin razı qalmasına və özlərini qayğıdan kənar hiss etməmələrinə nail olmaq vacibdir [7, s.101].

Sadalanın bu keyfiyyətlər nəinki kitabxana mühitinə, eyni zamanda müxtəlif profillərə malik fəaliyyət sahələrinə və xidmət sektorlarına da aid edilir, belə ki, bu sahələrdə insan münasibətlərinin sosial-psixoloji aspektləri mühüm oynayıb.

Kitabxana mütəxəssisləri pedaqoq kimi

Cəmiyyətdə təhsil və tərbiyə işinin yeni elmi əsaslar üzərində qurulduğu müasir şəraitdə kitabxanaşünaslıqla pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqələri daha da genişlənməmiş, dərin inteqrasiya prosesi nəticəsində nisbətən yeni “Kitabxana pedaqogikası” fənni formalaşmışdır. Bu fənn öz tədqiqatlarında kitabxana işinin təcrübəsini öyrənərkən pedaqogikanın elmi metodlarından geniş surətdə istifadə etməklə öz elmi nəticələrində tərbiyə və təhsil prosesinin tədqiqini əhəmiyyətli müddəalarla zənginləşdirir ki, bu da pedaqoji tədqiqatlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir [1, c.1, s.255].

Pedaqoji fəaliyyət dedikdə gənc nəslin tərbiyə olunmasına, başqa sözlə desək, təlim, tərbiyə və inkişaf prosesinin həyata keçirilməsinə, o cümlədən şəxsiyyətin formalaşmasına yönəldilən peşə fəallığı başa düşülür [2, s.171].

Tarixən kitabxanalar təlim-tərbiyə və təhsil müəssisələrinin ayrılmaz tərkib hissəsi, eyni zamanda bu prosesin müstəqil icraçısı kimi çıxış etmiş, kitabxana mütəxəssisləri isə pedaqoji fəaliyyətin subyektləri kimi nəinki gənc nəslin, eləcə də bütün yaş qruplarının maariflənməsində, onların təlim-tərbiyə və təhsil prosesində əvəzsiz rol oynamışlar.

Kitabxanaların təhsil və tərbiyə funksiyalarının həllində “oxucularla iş” və “mütaliə” problemlərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin kitabxanalar mütaliə prosesinin idarə olunmasında, istiqamətləndirilməsində, mütaliə mədəniyyətinin tərbiyə edilməsində, xüsusilə uşaqların mütaliəsinə rəhbərlikdə aparıcı müəssisələrdən biri kimi çıxış edir, təhsil və tərbiyə işini əlaqələndirməyə təşəbbüs göstərir. [1, s.252]

Kitabxanaçıların bu prosesdə rolunu daha çox mentorluq fəaliyyəti kimi ifadə etmək yerinə düşər.

“Mentor” yunan sözü olub mənası düz yola çatdırmaq, istiqamətləndirmək deməkdir. Yunan mifologiyasına əsasən, mentor məsləhət, öyüdnəsihət verir, şəxsi nümunəsi və sözü ilə həvəsləndirir. Pedaqogikada mentorluq sisteminin tətbiq olunmasında məqsəd insan potensialını inkişaf etdirmək, təşkilat (layihə qrupu) mədəniyyətini təmin etmək, akademik və ya karyera yönündən hədəf kütləyə dəstək vermək, bunun nəticəsi olaraq da inkişaf etməkdə olan insan potensialını formalaşdırmaqdan ibarətdir [2, s.174].

Müasir dövrdə təhsil prosesini uğurla həyata keçirmək üçün mentorlara, daha doğrusu, onların şəxsinə savadlı, səriştəli kitabxanaçılara böyük ehtiyac vardır.

Akademik kitabxanalarda bu vəzifəni müəllim-kitabxanaçılar həyata keçirir ki, onlar dərs materiallarının lazımı səviyyədə mənimsənilməsi məqsədilə informasiya axtarışının üsul və metodlarını aşılayır, kitabxana resurslarından daha effektiv istifadəni təmin etmək üçün tələbələrə fərdi və qrup şəklində məşğələlər, eyni zamanda məsləhət saatları təşkil edir, müəllim-professor heyəti ilə daima əks-əlaqə qurur, dərslərə dəvət olunur, informasiya mədəniyyəti təlim kurslarını fakültələrin ehtiyaclarına uyğun şəkildə formalaşdıraraq tədris edirlər. Bu zaman müəllimlərdə olduğu kimi, kitabxanaçılarda da şəxsi və pedaqoji bacarıq və vərdişlərin, eyni zamanda peşə qabiliyyətlərinin yüksək səviyyədə olması əldə ediləcək nəticənin nə dərəcədə uğurlu olacağını şərtləndirir. Belə bacarıq və vərdişlərə aiddir:

- məlumatverici;
- səfərbəredici;
- inkişafetdirici;
- istiqamətləndirici.

Pedaqoji qabiliyyətlər isə əsas, köməkçi və tamamlayıcı olmaqla üç qrupa ayrılır. Bunlara şəxsi pedaqoji, didaktik – izahetmə, nitq, nəzəri (akademik) qabiliyyətlər, təşkilati-kommunikativ, perseptiv (duyma, şəxsiyyəti qiymətləndirmə), suqgestik (iradi təsir göstərmə) qabiliyyətləri aid edilir [2, s.180-189].

Tipindən və növündən asılı olmayaraq istənilən kitabxana mühiti şəxsi təhsil və fasiləsiz təhsil üçün münbit şəraiti təmin etməklə kitabxanaçıların bu prosesdə pədaqoji subyekt kimi təsir gücünü ön plana çıxarır.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da təhsil və tərbiyə işində kitabxanaların mühüm rolu qeyd edilmiş, onlar təhsil iştirakçılarının informasiya təminatının əsas vasitəsi hesab edilmişdir. Qanunda ümumtəhsil və ali məktəb kitabxanalarının işçilərinin pədaqoji işçilər kateqoriyasına daxil edilməsi təhsil və tərbiyə prosesində kitabxanaçıların məsuliyyətini daha da artırmış, onların pədaqoji kollektivlə birgə yaradıcılıq fəaliyyəti üçün zəmin yaratmışdır [18, Fəsil 3, Maddə 31].

İstifadəçilərə xidmətin sosial-psixoloji aspektləri

Texnologiyanın inkişafından və texnoloji alətlərin kitabxana xidmətlərinə inteqrasiyası səviyyəsindən asılı olmayaraq, insan amili həmişə əhəmiyyət kəsb etmişdir və ön planda olacaqdır. Bura təkcə kitabxana əməkdaşları arasında olan peşəkar münasibətlər deyil, eləcə də kitabxanaçı və istifadəçi münasibətləri, akademik mühitdə informasiya mütəxəssislərinin müəllim-tələbə-işçi heyəti ilə ünsiyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri daxildir ki, bu isə öz növbəsində multikultural müxtəlifliyə malik və inklüziv cəmiyyətlərdə xüsusi önəm daşıyır.

Kitabxana İşləri Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd edildiyi kimi, *“Kitabxana fəaliyyəti oxucuların sərbəst surətdə informasiya almaq hüququnu təmin etmək, onların kitablara, dövri nəşrlərə və kitabxana fondunu təşkil edən digər sənədlərə olan tələbatını ödəmək məqsədilə həyata keçirilir. Sosial institut kimi cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən kitabxanaların əsas vəzifələrindən biri də müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş yetişdirilməsinə fəal yardım etməkdən ibarətdir”* [17, Maddə 1].

Tarixən kitabxana işçiləri hansı növ kitabların, audiovizual və digər materialların əldə edilməsinə və onlardan istifadə qaydalarının yaradılmasına qərar verməklə sanki “gözətçi” rolunda çıxış etmişlər. Müasir dövrdə onlar bu funksiyaları kitabxananın yeni texnoloji yayım vasitələrində (vebsayt, sosial media platformaları, e-poçt göndərişləri və s.) paylaşılan informasiyanın və resursların nəyi əks etdirməsinə, harada və necə təqdim edilməsinə qərar verməklə həyata keçirirlər. Kitabxana istifadəçilərinin təhsil və tədqiqat nəticələrinin uğuru və ya uğursuzluğu kitabxanaçıların bu “gözətçilik” rolunu nə dərəcədə yaxşı yerinə yetirib-yetirmədikləri ilə şərtlənir [16, s.345].

Bir çox tələbə kitabxanaçıların kitabxanada yalnız istiqamətləndirici rol daşdığını düşünür, onların tədqiqata dəstək kimi funksiyalarının olduğunu sadəcə təsəvvür edə bilmirlər.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kampus mühitində tələbələr tədqiqat araşdırması ilə bağlı sorğularını daha çox öz qrup yoldaşlarının və ya müəllimlərinin dəstəyi ilə həll etməyə çalışırlar, nəinki kitabxana mütəxəssislərinə müraciət etməklə. Buna səbəb kimi bir neçə amil göstərilir:

- Onlar kitabxanaçıları öz sorğuları ilə narahat edəcəklərini düşünürlər;
- Onlar kitabxanaçıların onlara kömək etmək məcburiyyətində olmadığını düşünürlər;
- Bəzi tələbələr kitabxanada onlar üçün olan xidmətlərdən məlumatsızdırlar;
- Onlar kitabxanaçıların təhsildəki rolundan xəbərsizdirlər;
- Bəzi hallarda isə onlar keçmiş kitabxana təcrübələrindən narazı qaldıqlarına görə kitabxanaçılara yeni müraciətlərlə yaxınlaşmaqdan imtina edirlər [4, s.52].

Belə hallar “gizli yox” cavablarının yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu zaman oxucu kitabxananın fondu və xidmət imkanı barədə lazımi məlumata malik olmadıqda konkret olaraq hər hansı bir sorğunun qarşılana bilməyəcəyini düşünərək kitabxanaya müraciət etmir [3, s.158].

Peşəkar təşkilatlar olan Amerika Kitabxana Assosiasiyasının (ALA – American Library Association) Biblioqrafiya və İstifadəçi Xidmətləri Assosiasiyası (RUSA – Reference and User Services Association) və Xüsusi Kitabxanalar Assosiasiyasının (SLA – Special Libraries Association) birgə işləyib hazırladığı “2023-cü il Biblioqrafiya və İnformasiya Xidməti Təminatçılarının Davranış Fəaliyyəti üçün Təlimat” qaydalarında Kitabxana işçilərinin nümunəvi peşəkar davranışı haqqında qeyd olunur:

- İstifadəçilərlə ünsiyyət, inamın yaradılması, qarşılıqlı anlaşma və intellektual empatiya əsasında əlaqələr qurur.
- Mükəmməl şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqları tələb edən və müştərək öyrənmə təcrübələri təklif edən biblioqrafik fəaliyyətdə iştirak edir.
- Müvafiq olaraq kontekst də daxil olmaqla istifadəçinin informasiya ehtiyacını ona müraciət etməzdən öncə müəyyənləşdirir.
- İstifadəçilərə informasiyanın axtarışında və istifadəsində, o cümlədən informasiya savadlılığı bacarıqlarının aşılmasında köməklik göstərir [20, s.2]. Beş əsas sahəni – görüntü/əlyetərlilik, istifadəçiyə maraq göstərmə, dinləmə/sorğulama, axtarış və nəticənin izlənməsi – özündə əks etdirən bu təlimat əsasən biblioqrafiya və istifadəçi xidmətləri üzrə kitabxanaçıların nümayiş etdirdiyi davranışlara diqqət yetirir [5, s.134].

Qeyd edilən bu davranış normaları keyfiyyətli kitabxana xidmətinin təmin edilməsinə yardım edir. Keyfiyyət haqqında kitabxana istifadəçilərinin öz düşüncələri vardır. Bunu iki kateqoriyaya ayırmaq olar: 1) xidmət keyfiyyəti; 2) istifadəçi məmnuniyyəti. *Xidmət keyfiyyəti* daha çox məzmun və kontekstə əsaslanır. Həm xidmət keyfiyyəti, həm də istifadəçi məmnuniyyəti kitabxana üzvləri və ziyarətçilərinin işçi heyətlə münasibəti, onlardan performans gözləntiləri, müəssisədə xidmətlərin əlçatanlığının asanlıqı və ya çətinliyi, fiziki mühitin rahatlığı və s. ilə bağlı təcrübələrini əhatə edir. Ən vacibi olan *istifadəçi məmnuniyyəti* isə xidmət keyfiyyəti kimi, real istifadəçilərlə kitabxana (və ya istənilən xidmət təchizatçısı) arasında olan qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanır. Məmnuniyyət – razılıq hissi və ya elə bir ruh halıdır ki, bu zaman istifadəçi öz gözləntilərinin konkret bir kitabxana tərəfindən hansı səviyyədə qarşılandığını və ya gözləntilərindən daha yüksək xidmət gördüyünü anlamış olur. İstifadəçi məmnuniyyəti real təcrübənin gözlənilən təcrübəyə nisbəti ilə ölçülür [8, s.12-13].

Ümumi kitabxana təcrübəsində narazı, bəzən isə qəzəbli istifadəçilərlə ünsiyyət zamanı vəziyyəti idarə etmək üçün kitabxanaçılara belə bir formula əməl etmək tövsiyə edilir:

- Salamlamaq;
- Dinləmək;
- Qəbul etmək (fərqi nə varmaq);
- Dinləmək;
- Üzr istəmək;
- Ehtiyac varsa, suallar vermək;
- Dinləmək;
- Körpü qurmaq;
- Həll yolu təklif etmək;
- Şifahi təsdiq almaq [14, s.55].

Burada “dinləmək” tövsiyəsi bir neçə mərhələdə təklif olunur ki, bu istənilən qarşılıqlı münasibət zamanı effektiv ünsiyyəti təmin edir. Fəal dinləmə alışıqlığı istənilən konfliktli vəziyyətlərdə problemin aydınlaşdırılması və həllində aparıcı amildir, bəzən isə qarşı tərəfin səbəbli və ya səbəbsiz aqressivliyinin getdikcə azalmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan, kitabxana istifadəçiləri ilə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində kitabxanaçılar peşə bilik və təcrübələrindən başqa həm də güclü emosional intellektə malik olmalıdırlar ki, həm özlərinin, həm də qarşı tərəfin emosiyalarını müəyyən edə, anlaya və idarə edə bilsinlər [12, s.38].

Təsadüfi deyildir ki, ALA Şurasının 1939-cu ildə qəbul etdiyi və sonralar bir neçə dəfə əlavə və düzəlişlər etdiyi Əxlaq Kodeksində kitabxanaçılardan rəhbər tutmalı olduğu əsas prinsiplər müvafiq və faydalı təşkil olunmuş resurslar vasitəsilə bütün kitabxana istifadəçilərinə ən yüksək

səviyyədə xidmət göstərmək, bərabərhüquqlu xidmət siyasəti, bərabərhüquqlu istifadə və bütün sorğulara dəqiq, qərəzsiz və nəzakətli cavabı təmin etməkdən ibarətdir [19, Maddə 1]. Şuranın eyni ildə qəbul etdiyi digər bir Kitabxana Hüquqları Haqqında Sənəddə isə qeyd edilir ki, şəxsin kitabxanadan istifadə hüququ mənşəyinə, yaşına, keçmişinə və ya baxışlarına görə inkar edilməməli və ya məhdudlaşdırılmamalıdır, fərdlərin və ya qrupların kitabxana sahəsindən istifadə ilə bağlı sorğuları inancından və ya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəs üçün ədalətli əsaslarla təmin edilməlidir, eləcə də, kitabxanalar kimliyindən asılı olmayaraq bütün istifadəçilərin kitabxanadan istifadə məlumatlarını, şəxsiyyəti müəyyən edən məlumatları qorumaqla insanların məxfilik hüququnu təmin etməlidir [21, Maddə 5-7].

İstifadəçilər üçün individual və ya başqa sözlə desək, fərdiləşdirilmiş kitabxana xidmətlərini yaratmaqla onlar üçün nəyin əhəmiyyət kəsb etdiyinə diqqət yetirərək ümumi kitabxana xidmətləri ilə şəxsiləşdirilmiş münasibətlər arasında kəsişən nöqtələri tapmaq və bununla da qarşılıqlı səmərə gətirən kitabxana təcrübəsi əldə etmək kitabxanaçılar qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Belə olan halda kitabxanaçılar “gözətçi” rolunda deyil, “qapı açan” rolunda çıxış etməyə başlayırlar. Bu zaman onlar kitabxananın təqdim etdiyi resurslar, xidmətlər, məzmun və s. barədə az düşüncə, daha çox istifadəçi qruplarının bu xidmət və resurslardan hansı dəyəri, səmərəni əldə etməsinə fokuslanmalıdırlar. Cəmiyyət üzvlərinin kitabxananın təqdim etdiyi xidmətlərdən istifadə edib-etmədiyini, necə istifadə etdiyini müşahidə etməklə, onlardan hansı xidmətlərin onlar üçün daha səmərəli olduğunu soruşmaqla onlara “qapı açmaq” kitabxanalar üçün əsas tapşırıqə çevrilməlidir [16, s.347-348].

Qeyd edildiyi kimi, akademik mühitdə kitabxanaçılar təkcə informasiya təminatçısı qisminə deyil, eyni zamanda təhsil işçisi, maarifləndirici rolunda çıxış edirlər. Tələbələrlə iş zamanı əsas tövsiyələrə daxildir:

- Tələbələrlə işləyərkən verilən tapşırıq və ya müəllimlə əlaqəli şifahi (sözlü) və ya qeyri-şifahi istənilən imtina cavablarını minimuma endirməli;
- Köməyə ehtiyacı olan tələbəyə mümkün qədər ən yaxşı dəstəyi göstərməli;
- Tələbəni dərslərinə dair şəxsi mühakimələr və gəlinən nəticələrlə bağlı məlumatlandırmaqlı və seçim imkanını (doğru və ya yanlış) tələbəyə həvalə etməli;
- Tələbənin dərslərinə tapşırıqındakı uğursuzluğunu şəxsi qəbul etməməli;
- Dərslərinə tapşırıqındakı problemlə bağlı müəllimlərlə əlaqə saxlamalı, amma onları bezdirməməli, nəticə əldə etmədikdə şüurlu qərar verib işə davam etməli;

• Təcili hal yaranarsa, əlaqədar şöbə rəhbərliyi (dekan, kurikulum komitəsi və ya prorektor) ilə əlaqə saxlamalı. Bu addım çox zaman məsələnin həllindən daha çox əlavə narahatlığa və hətta problemlərin şəxsiləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər [11, s.29].

Müəllim heyəti ilə əlaqə qurmanın bir neçə üsulu vardır. Bunlara aiddir:

Bilavasitə (vasitəli – e-poçt, telefon və s.)

Üstünlükləri:

- Dərhal ünsiyyətə yardımçı olur;
- Qısa zamanda cavab almağa imkan verir.

Mənfi cəhətləri:

- Qiyabi ünsiyyət formasıdır;
- Dərhal cavab gəlməyə bilər;
- Mesajda yazılan və ya deyilən fikir səhv anlaşıla bilər;
- Əlavə aydınlıq gətirmək üçün təkrar yazışma/ünsiyyət lazım ola bilər;
- Müəllimin bilavasitə cavab vermək üçün zamanı və ya marağı olmaya bilər.

Bilavasitə (vasitəsiz – üzbaşurət)

Üstünlükləri:

- Əyani ünsiyyət formasıdır;
- Dialoqa imkan verir.

Mənfi cəhətləri:

- Görüşü təşkil etmək zaman ala bilər;
- Qarşıdurma kimi görünə bilər;
- Müəllimi müdafiə mövqeyi tutmağa məcbur edə bilər;
- Kitabxananın müəllim heyəti ilə zəif ünsiyyəti və ya ümumiyyətlə əlaqəsi olmaya bilər [11, s.26].

Əksər hallarda müəllimlər özləri də kitabxanaçıların təhsilə dəstək funksiyasına şübhə ilə yanaşır, ümumiyyətlə bu sahədə onlardan gözləntiləri az olur. Onlar gəldikləri bu qənaəti tələbələrə ötürdükləri təqdirdə, tələbələrin kömək üçün kitabxanaçılara deyil, öz müəllimlərinə müraciət etmələri başadüşüləndir [4, s.59].

Nəticə

Ümumiyyətlə, istifadəçilərin öz ehtiyaclarını kitabxana ilə ünsiyyət quraraq bildirmələri çox vacibdir. Kitabxana əməkdaşları isə öz növbəsində kitabxana strukturunda ediləcək hər hansı dəyişikliklər, fondların yerdəyişməsi, köçürülməsi və s. ilə bağlı yenilikləri müəllim və tələbə kollektivi, eləcə də kitabxananın digər istifadəçiləri ilə vaxtaşırı paylaşaraq həm yarana biləcək narazılıqların və bilgisizliyin qarşısını almış olurlar, həm də

istifadəçilərin bu yeniliklərlə bağlı fikirlərini, təkliflərini öyrənmiş olurlar [15, s.31]. Bu paylaşımlar kitabxana veb saytı, sosial media platformaları, e-poçt göndərişləri, xəbər bülletenləri vasitəsilə və ya təklif və iradları öyrənmək üçün sorğular keçirilərək reallaşdırıla bilər.

Kitabxanaçıların tələbələr arasında ünsiyyət təkcə kitabxana xidmət və resurslarından istifadə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda kitabxanada müvəqqəti olaraq təcrübəçi və ya könüllü kimi çalışan tələbələrle peşəkar münasibət karyera həyatının başlanğıcında olanlar üçün əhəmiyyətli təcrübə qazanmağa şərait yaradır. Bu zaman kitabxanaçıların bir rol modeli kimi şəxsi və peşəkar davranışları ilə gələcəyin mütəxəssisləri olacaq tələbələrə nümunə olmağa çalışmalı, işə davamiyyət, məsuliyyətlik, komandada işləmə vərdişləri, punktuallıq, diqqətlik və s. kimi xüsusiyyətləri onlara aşılamalıdır [13, s.31].

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, informasiya mütəxəssisləri və istifadəçilər arasında ünsiyyət cəmiyyətin və zamanın mütəmadi dəyişən tələbləri nəticəsində daim inkişaf edərək formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Xələfov A.A.* Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik: 3 hissədə, I hissə. Bakı: BDU, 2001, 398 s.
2. *Qasımova L.* Pedaqogika: Dərslik / L.Qasımova, R. Mahmudova. Bakı: Ekoprint, 2021, 612 s.
3. *Rzayev S.* Kitabxana xidməti: Dərslik / S. Rzayev. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 276 s.
4. *College libraries and student culture: what we now know / Eds. L.M.Duke, A.D.Asher.* Chicago: American Library Association, 2012, 191 p.
5. *Emotion in the library workplace (First, Ser. Advances in library administration and organization, volume 37) / Eds. S. Hines, M.L. Matteson.* Bingley, UK: Emerald Publishing Limited, 2017, 239 p.
6. *Envisioning future academic library services: initiatives, ideas and challenges / Ed. S.McKnight.* London: Facet Publishing, 2010, 247 p.
7. *Gannon-Leary P.* Customer Care: A training manual for library staff / P.Gannon-Leary, M.D. McCarthy. Oxford, UK: Chandos Publishing, 2010, 242 p.
8. *Hernon P.* Getting started with evaluation / P. Hernon, R.E. Dugan, J.R.Matthews. Chicago: American Library Association, 2014, 257 p.
9. *Hunt D.* The Librarian's Skillbook: 51 Essential Career Skills for Information Professionals / D. Hunt, D. Grossman. San Leandro, CA: Information Edge, 2013, 192 p.
10. *Lawson J.* The new information professional: your guide to careers in the digital age / J. Lawson. New York: Neal-Schuman Publishers, Inc., 2010, 240 p.

11. *McAdoo M. L.* Building bridges: connecting faculty, students, and the college library / M.L. McAdoo. Chicago: ALA, 2010, 159 p.
12. *Montgomery J. G.* Conflict management for libraries: strategies for a positive, productive workplace / J.G.Montgomery, E.I.Cook, P.J.Wagner [et all]. Chicago: American Library Association, 2005, 207 p.
13. *Reale M.* Mentoring and managing students in the academic library / M. Reale. Chicago: ALA Editions, 2013, 106 p.
14. *Rubin R.J.* Defusing the angry patron: a how-to-do-it manual for librarians (Second, Ser. How-to-do-it manuals, number 177) / R.J. Rubin. New York: Neal-Schuman Publishers, 2011, 125 p.
15. *Sengupta E.* Designing effective library learning spaces in higher education (Ser. Innovations in higher education teaching and learning ser, v.29) / E.Sengupta, P.Blessinger, M.D.Cox. Bingley: Emerald Publishing Limited, 2020, 216 p.
16. The whole library handbook 5: current data, professional advice, and curiosa about libraries and library services (5th ed.) / Ed. G.M. Eberhart. Chicago, Illinois: American Library Association, 2014, 538 p.
17. Kitabxana İşı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 29 dekabr 1998, № 611-IQ. URL: <https://e-qanun.az/framework/5041>
18. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] // 19 iyun 2009, No 833-IIIQ. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/18343>
19. American Library Association Code of Ethics: [Electronic resource] // Adopted in 1939 by ALA Council (Last amended June 29, 2021). URL: <https://www.ala.org/tools/ethics>
20. Guidelines for Behavioral Performance of Reference and Information Service Providers 2023: [Electronic resource] // American Library Association, Reference and User Services Association, RSS Management of Reference Committee. - 2023. - 15 p. URL: <https://www.ala.org/rusa/resources/guidelines/guidelinesbehavioral>
21. Library Bill of Rights: [Electronic resource] // Adopted on June 19, 1939, by ALA Council (Last amended January 29, 2019). URL: <https://www.ala.org/advocacy/intfreedom/librarybill>

Redaksiyaya daxil olub 10.11.2024

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 27.12.2024
Kağız formatı $70 \times 100^{1/16}$, 12,5 ç.v.
Sifariş 374. Sayı 100.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68